

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

REGÉNYEK

44.

JÓKAI MÓR

A DAMOKOSOK

(1883)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1966

Sajtó alá rendezte
VÉGH FERENC

Lektorálta
OLTVÁNYI AMBRUS
TÉGLÁS TIVADAR

Magy. i. T. 3.
87, 514.

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1966

Printed in Hungary

Lám megmondta jó előre Küprili nagyvezér Rákóczi György nagyfejedelemnek: „*ne menj te Lengyelországba, királyságot keresni; mert bizony úgy jársz, mint a teve: — aki odament Allah elé, azt követelve, hogy adjon neki szarvakat, s aztán Allah még a füleit is levágta neki*”. — Egészen úgy járt György fejedelem is. Nem érte be azzal, hogy a gyönyörű szép Erdélyország nagyfejedelme lehetett, egyformán becsülve némettől, ozmánától: a bűne, a nagyravágyása átvitte Lengyelországba koronát keresni; ott azután nemcsak, hogy az aranyszarvakat nem kapta meg, de odaveszítette nemzete virágát, Erdély harcoló seregét is. Azokat elfogta a krímiái tatárok kánja, akit a szultán küldött az erdélyi hadak hátába.

A *székely* csapatok vezére, *nyújtódi Damokos Tamás*, amint azt látta, hogy a fejedelem aláírta a legcsúfosabb békekötés feltételeit, s aztán maga mellékutakon elmenekült Magyarországra; a fővezér Kemény János pedig odaalázta meg magát, hogy személyesen átmenjen a tatár kán táborába, kiéhezett, agyonfáradt hadai számára irgalmat-kegyelmet könyörögni: azt mondá a hadnagyának, *Czirjék Boldizsárnak*: „*édes játom, nekünk már itt lőttek!*”

— Nemcsak lőttek, de harangoztak is.

— Kitalálod-e már, hogy mit tesz az a találós mese: „*ettünk sültet-főttet, föld alatt, fa tetejébe*’ — mi az?”

— Ki bizony. A tatárfutásról hagyták ránk ezt a szomorú tréfát az őseink.

— Meg vagyunk mink már fogva *csűstül*.

— Én még tudnám, hogy merre kén' kibújunk.

— Én pedig azt nem tanulom meg. A fejedelem ám el-futhatott: neki kötelessége a személyét megmenteni; te csak hadnagy vagy, neked sem szégyen a sarkaddal fenyegetni az ellenséget; de én a lófők vezére vagyok; nekem nem szabad a hátamat mutogatnom: nekem itt kell maradnom az én népemmel harcban, rabságban egyiránt.

— Akkor bizony én is itt maradok veled.

— De nem maradsz! Éppen az, hogy el kell menned; haza kell találnod; az én szerelmes asszonyomnak várába el kell jutnod; felőlem neki hírt mondanod.

— Hát az igen könnyen fog menni.

— Nem olyan nagyon könnyen, mint gondolnád. Mert nem mehetsz ám könnyűszerrel. Mivelhogy ezt a turbát is magaddal kell vinned.

Az a „turba” a régi háborús világban valami emberhátra felköthető vasládikó volt, kívül csikóbőrrel bevonva s vasrúddal lakatra bezárva. (Innen maradt fel a közmondás: „ellopják a turbát, de nálam a kulcsa!”)

— S van benne valami?

— Van bizony. Tele van pénzzel. Fele arany, fele ezüst. Nem tudom a számát. De annyi súlyt vet, mint egy kis borjú. Ezzel több terhe lesz a lovadnak; vagy pedig a hátadnak, ha gyalog maradsz. Márpedig a bundádat sem hagyhatod el, mert tél van, a puskádat is vinned kell; meg a pallosodat, aztán meg a fejszédet is; de meg egy egész kenyeret is kell cepelned az útra, meg egy darab szalonnát, hogy éhen ne halj.

— Mind akad annak gazdája.

— Mert látod, ha ez a pénz most itt marad nálam: amint a pogány tatár bennünket rabságra ejt, az azt rögtön prédára ejti: csak egy rézgombot is az mirajtunk nem hagy. Ha pedig

ezt a pénzt az én drágámnak, jó feleségemnek hozaviheted, hát ez jó lesz neki arra, hogy a váltságdíjat lerója belőle, amit a gonosz tatár a fejemre fog róni, akiről tudja, hogy vezér vagyok: még majd elég sem lesz reá.

— De akkor hát elviszem magammal.

— De ugyan vigyázz ám magadra, hogy meg ne fogdosson a tatár!

— Ne te né! Hát azért volna nekem ezermester a nevem, hogy még az ilyen rusnya tatáron se tudjak kifogni?

Czirjék Boldizsár bá pedig nem hiába volt büszke az ezermesteri nevére; mert valósággal az volt ő.

Csinált ő egyszer olyan szövőszéket, amit a patak hajt, s magától megszövi az abaposztót. Azután meg egy olyan gyalogszekeret készített, ami ló nélkül jár: az ember maga benne ül s kézzel-lábbal hajtja; az igaz, hogy jobban elfárad vele, mint ha gyalog járna, de legalább kocsin utazik. Megjárta ő ezen Nagy-Enyedet is, egész vásár csodájára. — Olyan fegyvert is fundált ki, amivel a medve saját magát lövi agyon: mégpedig puskapõr nélkül.

Nem kell Czirjék Boldizsár bát félteni. Van annak annyi tudománya, hogy százezer tatár nem járna túl rajta.

Mielőtt a futáshoz kezdett volna, hát legelőbb is azt tette, hogy egy bádóg szelencéből, amit magával hordott *erre az alkalomra*, bekente a saruja szárait jó erősen farkashájjal. Ettől aztán a saját lova olyan szaladós lett, mintha farkasokat érezne a hátában, míg ellenkezőleg a tatárok, akik rögtön üldözőbe vették, amint látták, hogy szökni indul, el nem tudták gondolni, mi lelte a lovaikat? amint azok közelbe érték Czirjéket, mind visszafordultak, rúgtak, kapálóztak, lehányták a hátukról a gazdáikat, semmiképpen nem akartak nekimenni a megérett farkas szimatnak.

Boldizsár bá csak úgy nevette őket, hátra-hátrafordítva a képét.

A tatárok azonban, ha lovaikkal be nem érheték a futót, a nyilaikkal ugyan megtalálhaták.

Czirjék Boldizsár csak egyre hallá, hogy ott sivít el a füle mellett egy-egy vasorrú madár, akinek hátul a tolla.

„Ez így nem jó lesz: vagy emberben, vagy állatban kár esik, s az hiba lesz” – mondá magában a hadnagy, s ez ellen meg azt a fortélyt gondolta ki, hogy amint egy patakhoz ért, ott szállt, a bundáját belemerítette a vízbe, s aztán a gyapjas részével kifelé fordítva, úgy veté a nyakába, hogy ez nemcsak őt magát, hanem a lova hátulját is egészen takarta. — Az a vízbe mártott bunda pedig a csikorgó hidegben egyszerre jéggé fagyott: olyan lett az, mintha vaspáncél lett volna. A bolond tatár egyre nyilazott rá, de a nyílvesző mind lepattogott a természetadta birkabőr pajzsról: a jégen keresztül nem volt kedve a nyíl hegyének hatolni. — Megint csak ő nevetett.

A tatárok azonban nem maradtak el a sarkából. Egész csapat fogta üldözőbe, fertelmes kurjongatással. Meglátták a hátán a turbát, s azt már tudja a tatár, sok százados gyakorlataból, hogy abban a magyarok pénzüket tartják. Ez drága madár! Érdemes utána nyargalni.

Czirjék Boldizsár bá tudta azt jól, hogy ez az ő két strata-gémája csak addig használ, amíg a futása e hegyi szűk utakon, keskeny völgyekben tart, ahol nem kerülhetnek eléje, de amint valami lapályra fog jutni, ahol a tatárok eléje kerülhetnek, ott már szél ellenében nem fognak ijedezni a lovaik a farkasháj szagától, az ő lova pedig a súlyosabb teher alatt hamarább kifárad, nem győzi az erőltetett versenyt, hát valami mást kell kigondolni.

Egyszerre egy sűrű erdőbe érve, hirtelen utat vesztett, félre-csapott, mikor az üldözői nem látták, s elhagyva a mély ösvényt, leereszkedik az erdős hegyoldalra a mély völgybe.

Ámde a tatárok minden gonosz politikával el voltak készülve. Csúnya, kitanított vérebeteket hordtak magukkal, amik az üldözött áldozatot, ha az el talált rejtőzni valami bozót-

ban, menten felvadászták. Czirjék Boldizsár bá, amikor már egyszer egy csorgó mellett pihenőt tartana, s szalonnázni kezdene, csak hallja ám, hogy csaholnak az erdőben a cudar sinkoránok.

— Ne te né! Még bizony csúffá tennének, ha hagynám magamat. Hogy ugatnak a kedveskék! Nem hiába kutyafejű tatár az ő nevük.

Hanem hát egy ezermestert nem olyan könnyű elfogni.

Boldizsár bá, megismerve az új veszedelmet, maga is fordított a stratagémán. Leszedte a lováról a mindenféle cókmozót, belekötött mindent a bundájába egy nagy batyunak. Azt a saját hátára vetette.

— No most már édes lovam, eredj a magad esze után, amerre látsz! — monda, nagyot ütve a tenyerével a lova hátára. Az sem volt rest; amint a kötőféket kiakasztották a nyakából, nekifordult az erdőnek, s teher nélkül úgy elszaladt, mint egy gímszarvas. A tatárok vérebei aztán mind a futó paripa szimatján csaholtak tovább. Boldizsár bá farkashájas saruinak a nyomát semmi kedvük sem volt tovább üldözni. A farkast nem hajtja a kutya: már nem tudom, nemzetiségi rokonszenvből-e vagy testvérgyűlöletből; de kikerüli, ha lehet.

Így aztán Boldizsár bá csak nyert egy kis egéruat, s azt arra használta fel, hogy a szálerdővel fedett hegyoldalban mind lejjebb ereszkedék a völgybe, gondolva, hogy talál majd ott egy mély hegyszakadékot, amin ha keresztülhatolhat, a lovas tatár nem kerülhet eléje. A túlsó oldalon aztán kap egy új mokánylovat, vagy jó pénzért, vagy egy jó fejbecsapásért.

Talált ám, de nem hegyszakadékot, hanem egy tengerszemet a völgy mélyében: az a völgy is olyan gömbölyű volt, mint egy dögör, körös-körül bekerítve erdős hegyoldalakkal; nem volt abból semerre kimenekülés.

A tatárok pedig már észrevették, hogy üres paripa után szaladnak, a lovag elbújt; nagy hamar visszatértek: barom sok

nép volt, elállták az egész erdőt, csak úgy visszhangzott a szálfás rengeteg a kiáltozásaiktól: „marrha! marrha!” ami az ő szokott csatakiáltásuk.

— Marha ám az öregapád! — mondá Boldizsár bá s szét-nézett a *terepen*: mit lehetne itt csinálni?

A tengerszem be volt fagyva.

Hanem az ilyen tengerszemnek a mély vize mindig meleg, úgyhogy vastag jégkéreg nem támadhat rajta. Boldizsár bá megpróbálta a balta fokával. A bizony beszakadt egy ütésre: — a jég kenyérre kenni való sajtnak elég vastag lett volna, hanem pallónak meg dobogó hídnak nagyon vékony volt.

— No csak ne ijedj meg magyar — biztatá magát az ezermester: — Így van ez jól.

Azzal szétnézett a parton. — Hevert ott rakásszámra a sok fiatal fenyő, amit a szél kitördelt. Boldizsár bá hozzáfogott a baltájával, négy szál ilyen vékony dorongnak való fenyőből egy pár korcsolyát a maga két lábának, meg egy szánkót a batyunak összeeskábálni.

Nem történhetett ez meg nesz nélkül. A sok baltaütés egészen elárulta az üldözők előtt, hogy hol bujkál, akit keresnek. Minden oldalról csörtettek arrafelé.

— No csak ne törjétek magatokat olyan nagyon! — dör-mögé Boldizsár bá. — Még megizzadtok, s száraz kehet kaptok bele.

Azok pedig csak jöttek közelebb, s folyvást szorosabbra húzták a kört a menekülő körül; már nagyon lehetett hallani a lovaik robaját a recsegő targallyak közt. Most mindjárt a nyakán lesznek.

— Hát hiszen én is mindjárt készen leszek!

Mikor a legelső lovasok egy-két nyíllövésnyi távolban kibukkantak a fák közül, már akkor Boldizsár bának a lábaira volt kötözve a kétölnyi hosszú fenyőfa-korcsolya; még csak a szánkót rakta meg. A bunda, az itt maradhat, anélkül is elég melege van az embernek, amikor kergetik; kenyér, szalonna

se szaporítsa a terhet: „most laktunk jól, holnapra is majd ád az Isten valamit! ha nem ád, megalkuszunk a gyomrunkkal!” — Nem tett a szánkóra egyebet, mint a turbát meg a fegyvereit: a szánt odakötötte az övéhez, s aztán még egy hosszú, hegyes végű rudat fogott a kezébe, s azzal nekiiszádkodott a vékony jegű tónak.

Egészen helyes volt a matematikája. A vékony jégkéreg a hosszú fakorcolyák alatt megbírta a gyorsan keresztüliramló embernyi terhet is, és sehol nem szakadt be alatta: úgy repült át a tavon, szánkójával együtt, mint a vízipók; még csak meg sem reccsent alatta a jégvár.

„Marrha! Marrha!” — ordítá az üldöző had, amint meglátta a jég hátán a menekülőt, s aztán azt gondolták, hogy az a tó „fenékig tejfel”, utána rugtattak, amivel azt nyerték, hogy valami húszan-harmincan a bolondabbak közül beleszakadtak a jégbe: egynehányan azt is megpróbálták, hogy úsztatva áttörtessenek a túlsó partig, de pórul jártak vele, mert a vékony jég mind összevagdalta a lovak szügyét, hogy nem bírtak előrehatolni. Boldizsár bá de hátra sem pillantott addig, amíg a túlsó oldalon szárazra nem jutott: csak akkor nézett aztán vissza, nagy lelki nyugalommal látva, hogy milyen jól helybenhagyta gonosz üldözőit. Azok még akkor is vergődtek a jeges vízben: egynehány hegyes kucsma ott úszott már gazdátlanul; a parton állók pedig nagy csoportban káromkodtak, amit Boldizsár bá nem hagyott viszonzatlan. Jó szerencse, hogy egymás nyelvét nem értették; mert különben még összevesztek volna. A tatárok mérgükben egész rajszámra repíték a nyilakat Boldizsár bá felé, de az egy se jutott el hozzáig: széles volt az a tó!

— Ejnye, nem szégyenlitek magatokat? No megálljatok, majd én is küldök nektek valamit.

Azzal lefektette a puskáját a favillára, s odacéltzott, ahol legsűrűbben álltak a tatárok. Azok látták, hogy micsoda rossz szándéka van; de csak csúfságot csináltak belőle. Tudták ők

„már”, hogy a tüzet adó likas vas messze elhord; csakhogy annak az elsütéséhez tüzes kanóc kell, az pedig az üldözött kezében nincs; — azt pedig „még” nem tudták, hogy kanóc nélkül is el lehet sütni a puskát, ha annak a závarába tűzkövet tesznek; s ezt már a csernátoni ezermester régen kifundálta, mielőtt a hollandiak rájöttek volna. — Egyszer aztán csak nagyot durran a fegyver: olyan volt annak a visszhangja a mély völgyben, mint a mennydörgős menkü csapása, s a benne levő három golyóbis ki is likasztotta éppen egy murzának az oldalát úgy, hogy az menten testamentumot tett: a többiek aztán eszük nélkül táncoltak vissza az erdőbe.

— Tanulják meg, hogy kivel van dolguk!

Boldizsár bá hasra feküdt a mohos parton, s úgy pihente ki magát, csendesesen elnézve, hogy mit fundálnak mármost a tatárok. Azt kivehette, hogy azok most abban törik a fejüket, hogy megkerüljék a tavat.

— Ilyen a buta ember, aki nem járt a fehérvári kollégiumba; nem tanulta a geometriát! Azt gondolják, hogy ők engem megkeríthetnek: holott nekem oda fel a hegytetőig csak egy fél diamétert kell átbálgnom; nekik pedig egy fél circulust. Aki nem ért a mathesishez!

A tatárok azonban, úgy látszik, hogy más kollégiumban járták ki a primi anni philosophiát, mert egész bizonyosra indultak neki a két oldalon való körülkerítésnek.

Boldizsár bá pedig, hogy annál jobban bosszantsa őket, még magasra feltartá előttük a turbát, s megrázta, hogy hallják, hogy csörög benne a pénz. Azok vonítottak, mint a farkasok a malacpecsenyére!

Az ezermester minden megerőltetés nélkül haladt egyenesen felfelé a túlsó hegyoldalon; még nem is igen sietett. Hanem aztán mikor felért a hegytetőre, akkor látta hűledezve, hogy micsoda átkozott helyre jutott. A túlsó oldala ennek a hegynek egy meredek sziklafal; alant rettenetes mélység, tele-döntögetve óriási kőcsompókkal: úgy néz ki a vidék, mintha

itt bújt volna be az ördög a pokolba, s aztán úgy összevissza hányta volna a bejáratot, hogy utána ne találjanak. Semmiféle ösvény e lakatlan szakadékba sehonnan nem vezet.

— No Boldizsár komám, innen szabadulj ki mostan, ha ezermester vagy!

Erre számítottak bizonyosan a tatárok, akiknek oláh vezetőik voltak; azok árulták el előttük, hogy amerre az üldözött menekült, arrafelé nincs a világnak kapuja: az a Csetátye Drakuluj.

A CSETÁTYE DRAKULUJ

Jaj bizony, itt most egy kicsinyt *repülni* kell: a szabadulás nem történik meg nélkül, édes atyámfia! — mondogatá magának Boldizsár bá. — Pedig még akkor nem is született Mongolfier, hogy az égből leszállás mesterségét megtanítsa.

Szétnézett valami segítség után. Megtalálta. Egy szép, nagy, sudár, fiatal jegenyefenyő volt a kezeügyében, aminek a lombos ágai gyászfűz módjára lefelé csüggnék; azt kivágta a fejszéjével. Alul a vastag végére rákötözte egy sing magasságra a turbát, arra állítá a puskát, jól kiszámítva (Newton nélkül), hogy ami nehezebb, az megy lefelé estében előre; még felsőruháit is levetette, azokat is akörül csavargatta. — Akkor aztán kikeresett egy pontot a hegyszakadék ormózatán, ahol a meredek szikla nemcsak függélyesen áll a mélység felett, de még egy cseppet előre is hajlik: oda cepelte a levágott fenyősudarat.

Mikor aztán a tatárok jöttek minden oldalról az erdőből nagy rivalkodással feléje, hogy már most megfogják, akkor Boldizsár bá ráült a levágott fára, mint a szánkóra, s aztán elkezdte azt a két sarkával előre csúsztatni a sziklapárkány felé, felsóhajtva az egekre: „no, most *pislants*, uram Jézus!” Egyszer aztán lebillent a fenyőfa a párkányról, s alázuhant emberestül, mindenestül a mélységbe.

A tatárok elszörnyedve csapták össze az első lábaikat erre a látványra: „ni, a bolond magyar, inkább előli magát, mint hogy elfogják!”

Dehogy is öli el! Ördöge van annak! Az alázuhanó fa rőptében olyan egyenesre állt, hogy a hegyes sudára fölfelé meredt, s a vastag vége ment előre úgy, hogy mikor leért a völgybe, még meg is állt a földben, belefúródva a hegyes csonkjával, mintha onnan nőtt volna ki.

— No, ezt csináld utánam, kutyafejű! — kiálta fel onnan az ezer meg ezer lábnyi mélységből Boldizsár bá, épkezláb szállva le a repülőgépéről. — De biz a tatárnak nem volt kedve eltanulni tőle ezt a pokolra szállás mesterségét.

Ide alant lett volna hát már, a hozzájárulhatlan hegyszakadékban: de hogyan már most tovább? mert nem jó a pokolban lakni!

Felülről nézve is veszedelmes hely ez; mikor pedig benne van az ember, sehogy sem érzi benne magát valami jól. Ami onnan felülről csak morzsa, az itt kolonc, amire dolog felmászni. Amikor pedig felmászott az ember egy ilyen nagy koloncra, hát akkor látja, hogy észak felé a völgy egészen el van zárva meredek sziklafalakkal; dél felé nyitottnak látszik, arra mosolyognak a Hargita ormai: ott van Székelyország.

Csakhogy odáig még sok erdős hegyet kellene megmásznia; s ezek a tatárok mindent megszálltak már. Amint ott a sziklapárkányon meggyújtják a lármafát, végtül végig minden hegyormon kigyulladnak a jeltüzek: nehéz innen elvinni az irhát: — de kivált a turbát.

„Azért mégiscsak elvigyük mind a kettőt!”

Nagy szemfüleskedés mellett, felfedezett az átelleni hegyoldalban valami ösvényformát, ami veszedelmes sziklapárkányokon vezetett végig, ahol az ember, a tűz körmével a sziklarepedésekhez nőtt rekettyébe kapaszkodva haladhat csak előre: áthidalva vakmerő ugrásokkal az útját álló szakadékot, s Istennek ajánlva lelkét a lába alatt meginduló sziklagörgeteg végigomlásánál: ez ám a „gőzsikló!”

Csaknem kész este volt már, mikorra Boldizsár bá a Valle Drakulujban odáig eljutott, ahol az kezd lefelé mélyedni,

összeszorulva egy keskeny vágányba, ahol csak egy ember fér el.

De már ha olyan sötét lesz is, mint a szurok, innen mégis ki kell szabadulni akárhogy. A szűk hegyvágány teli volt hóval. Az ember csak azt kockáztatta, hogy valahol a feje tetejéig szakad be, s soha ki nem jöhet belőlc. Szánkó kéne ide! De miből faragni? Nincs itt más fa, mint nyomorék törpefenyő meg boróka; azért is falra kellene előbb mászni.

Hát amint legjobban tusakodik magában, csak jön ám föl-felé, éppen azon a szűk úton, amin menekülni kellene, egy nagy bolond medve, szörnyű mormogással. Még ki sem lehet térni az útjából.

„— Ejnye, mackó pajtás! — zúgolódik Boldizsár bá — hát már te is a tatár zsoldjába álltál? Akkor csakugyan vége az erkölcsnek Moldovában! De hogy nem alszol te ilyenkor, mint más becsületes medve?

Hát biz a mackó azért ébredt fel édesded álmából, amit a vízkeresztig el nem szokott hagyni, hogy a Boldizsárt üldöző tatárok valahol egy barlangban letelepültek, tüzet raktak: az pedig a medve téli rezidenciája volt. A felzavart fenevad aztán megugrott, s most jön felfelé nagy bőszerűen, a nyári pavilonját keresni, az ott van a somberkes sziklaoldalban, látszik is a szája.

Amint a mackó megint embert látott maga előtt, elordítja magát vérivó kedvében, s két hátulsó lábaira állva, rohant neki nagy fogcsattogással.

— No csak ne egyél meg! Mert bizony furcsa formában várnám be az ítélet napját! Nem is tudom, hogy feltámad-e a medvecukor?

S azzal kegyetlenül a fejéhez csapta a vas turbát a medvének Boldizsár bá, s míg az nagy haraggal a vasládát ölelte át, az alatt ő igazi székely tempóval odaugrék hozzá, s úgy eltrafálta a hosszú késével a medvének a szívét, hogy az még csak búcsút venni sem ért rá ettől a szép világtól.

Ennek hát megadta a magáét! De ez még mind nem volt ám elég az idvességre. Mert amint a medve megszűnt ordítani, rákezdtek odalenn a mély útban mások.

Azt is megtudta, hogy kicsodák. Magátul a medvétől. Annak a bőrébe bele volt akadva három nyílvevessző: azt a tatárok lőtték bele futtában, az egyik talpa össze is volt égve, amint a tűzőkön keresztülgázolt. Íme azok tehát már jönnek felfelé. Éppen a medve mutatta meg nekik az utat. Hallik onnan alulról a rikongatásuk.

No most mihez kezdjünk? Visszamenni a Valle Drakulujba annyi, mint az egérfogóba belemenni. Amott fenn a szikla-oldalban van a medvének a nyári barlangja, oda jó lesz elbújni.

De még a megölt medvét is fel kell oda vontatni akárhogy! Miért? Azért!

Izzadságos munka volt az. A medve nyomott három mázsát. De mégis csak felvonszolta az odúig.

Igen bizony, de ha a tatárok ideérnek, meglátják a csizmanyomokat a hóban, s amilyen éles eszük van, még kitalálják, hogy a medve nem hord csizmát; ember van ott az odúban.

Azt tette hát, hogy lenyiszálta a medvének a két hátulsó lábát, s azt a két kezébe fogva, visszament vele egész addig a helyig, ahol megölte a vadat, s onnan kezdve aztán háttal, mint a rák, lépegetett négykézláb visszafelé; minden csizmanyomot gondosan letaposva a szélesebb medvetalppal, ameddig csak a hó tartott.

Most aztán, ha jön a tatár, amennyi tudománya van, kifundálhatja belőle, hogy itt a medve összeakadt egy emberrel; azt megölte, felvitte a barlangjába, és azóta meg is ette.

Egészen így történt.

Amint a tatárok feljöttek égő szurokfenyő-fáklyákkal a szoros útban, a medve nyomán, s rátaláltak a tusa helyére, ahol a medvenyom és a csizmanyom összetalálkozott, s egy vértócsában vészett el: ott megálltak tanácsot tartani.

Egynehány fiatal legény vállalkozott rá, hogy felmegy a barlang szájáig, megnézi, hogy mi van benne?

Ha a medve odavitte az üldözött székelyt, akkor a hátára kötött turbát is odavitte. Meg kell azt ott kapni.

Csakhogy a barlanghoz vivő, mély vágányú út olyan keskeny volt, hogy azon egyszerre csak egy tatár hághatott fel.

Hát, amint az első tatár közel ért a lyukhoz, Boldizsár bá egyszerre kidugta rajta a medvének fejét, s maga olyat ordított hozzá, hogy az bevált akármiféle basszista medve szóló-énekének.

A tatárok hanyatthomlok bukfenceztek vissza a szűk ösvényről, s azt a hírt vitték a többieknek, hogy két medve van odafenn: a nőténye ordított, a kanja csak a fogát vicsorgatta.

Ezeket pedig vérmedvéknek híják, akik már embert ettek: ezekkel nem jó komázní.

A tatárok ismét tanácsot ültek. Boldizsár bá egész kényelemmel hallgatta ki őket onnan a medvepáholyból. Ezeremster ne tudna tatárul?

Abban állapodtak meg, hogy ma már, sötét éjjel nem ostromolják meg a medvebarlangot alulról; hanem holnap, ha világos lesz, visszajönnek, felyülről kötélén egyet maguk közül a barlang szádáig lebocsátanak, az mindenféle nyers ciherral telehányja a medvebarlangot. Akkor aztán a cihert égő nyilakkal felgyújtják, s a medve vagy ott fullad, vagy kiugrik: övék lesz a barlang. Ha megette is a medve a székelyt, de nem ette meg a pénzes turbát.

— Ejnye, no bizony ezt ugyan jól kitaláltátok, eszem az anyátok! — monda magában Boldizsár bá, megértve a gonosz stratagémát. S ismét széjjelnézdegélt maga körül, hogy kitől lehetne itt segítséget kérni? Nem voltak ott, csak hárman. Először ő maga, azután a kőszikla, azután meg a hó. Mire menjen harmadmagával annyi kegyetlen tatár ellen?

Azok pedig nem tágtítottak: úgy látszik, komolyan vették az ostromzárlatot. Boldizsár bá egész jól láthatta a csillag-

vizsgáló toronyból, hogy alant a völgyben tüzeket raknak hosszú sorban végig: azok ott akarnak sütkérezni hajnalig: szökve sem lehetne közöttük elszurranni, úgy bevilágítják az egész völgyet. Még a danolásuk is felhallatszik idáig: a pogányok danolni szoktak éjjel a táborban, hogy el ne aludjanak.

„Mi pedig nem vagyunk, csak hárman: én magam, a kőszikla, meg a hó!”

Hohó! Hisz ez több, mint elég! Itt van a hó! Ez az igazi jó barát! De még egy másik jó barát is érkezett: a szél; ez meg éppen derék cimborá, mikor úgy maga jószántából elkezd fújni, aztán hordja a havat, csak úgy sziporkázik tőle a sziklák párkánya!

„Hadd szóljak mármost veletek egy szót, édes vendégeim!” monda Boldizsár bá, s előbújva a medveodúból, csinált a két markával egy kis hólabdát, azt továbbhentergette a hóban, míg akkorára megnőtt, mint egy hordó, még előbbre görgötte maga előtt, amíg lett belőle egy nagy hordó. Mikor aztán egyszer kijutott vele a keskeny sziklavágányból, ahol elkezdődött a völgy öblösödni: ott hatalmasan nekilódítá a hógömböt a meredélynek. Ment az aztán a maga esztől nagy sebességgel alá, egyre tömémentelenebbé növe az útjában felszedett hótömegektől: nagy robaj támadt utána, recsegtek az útjába eső fák, amiket kitördelt, míg végre egy mennydörgő zuhanással tölté be a völgyet, amitől még idefönn is megrázkódtak a sziklák.

„Ez tiszta munka volt!” mondá Boldizsár bá, amint széttekintett, s látta, hogy a völgyben egy tűz sem ég már sehol. Azokat mind eltemette a hógörgeteg; de még akik körülöttük aludtak, azok is furcsául fognak majd elbámulni, mikor fölébrednek, s akkor látják, hogy a másvilágon vannak.

No már mostan szabad az út. A görgeteg még simára is seperte az egész csuszkapályát. Már most csak még egy szánkó volna! — De hát, hogyne volna, mikor van? — Gyere mackó! Menjünk szánkázni! — Boldizsár bá előcepelte a megölt medvét; a két hátulsó lába közé odakötözte a turbát, széles

háta volt a medvének, jobb szánkófeneket építeni sem lehetne: ő maga ráült a hasára, s megkapaszkodott a két lőcsben, a medve két első lábában; a mackó feje volt a szánkó orra, az ő saját csizmasarkai a talpkötő dörzsfék s egyúttal kormányrúd: csak úgy repült az a bomlott jármű a sík, csapinós vágányon alá, át is ugrott röptében egy-egy szakadékot, amibe veszedelmes dolog lett volna beleesni; de még azután is iramodott előre, amikor leért a völgybe, a veszedelmes nekilódulástól: úgyhogy Boldizsár bának még a süvege is lemaradt a fejről a nagy repülésben; de nem ért rá felvenni; inkább veszni hagyta: azzal is egy gonddal kevesebb.

Hanem amint a medveszánkó végre megállt, beletúrva az orrát a hófuvatba, akkor látta Boldizsár bá, hogy ott lehetett *hajdan* a tatár csapat főhadiszállása, a lófarkas mundzuknak csak a buzogányos vége áll ki még a hóból. Laknak oda alatt egynehányan! De azokat ő nem sietett kiásni, hanem leszállva a szánkójáról, szétnézett, hogy merre tágasabb a világ? hová lettek a tatárok?

A tatárok nagy része, akit a hógörgeteg a völgyben nem kapott, nagy lármázást mivelt odafenn az erdőben; a lovaik mind meg voltak bolondulva a rémülettől: elég dolguk volt azoknak a megfékezésével; azoknak nem is lesz egyhamar kedvük megint ide a völgybe lejönni. — Hanem tova egy magaslaton mégis látott Boldizsár bá egy lovon ülő alakot, aki iránt semmi kétsége nem lehetett, a hegyes prémes süvege, a kurta lompos bundája, meg a hegyes dárdája messziről hirdette nemesi származását.

Ennek a háta mögött ugyan szép csendesen elosonhatott volna Boldizsár bá; mert ez nagy bölcsen hátat fordított a zimankós szélnek, s úgy behúzta magát a bunda gallérjába, hogy az orra sem látszott ki belőle; — hanem hát Boldizsár bá azt tartá, hogy nem illik az embernek jó nap kívánás nélkül elmenni az idegen úr mellett, s odajárulván, azt mondá a tatárnak:

— Ugyan édes atyámfia, nem adnád nekem ide-kölcsön a lovadat meg a bundádat holnaputánig? *utolsó* torjai vásárkor visszahozom. — Hanem ezt csak *azután* mondta neki, amikor már fejszével hátulról úgy fejbe kólintotta, hogy a tatár keresztülesett a lova fején, s nem is mondott neki ellent: kiadván lelkét.

Boldizsár bá aztán lehúzta a nyakából a bundát, s saját vállára keríté, a prémes süveget is a fejébe tette: „e bizony nem is rossz csere volt: hiúzbőr a préme; az enyimé csak farkasbőr volt”. Azután a tatár lónak valamit súgott a fülébe, az egyik orralikát befogta, a másikba belefújt, amitől az egyszerre olyan kezes lett, hogy fel hagyta ülni a hátára; pedig különben az ilyen tatár ló hamis: nem veszi fel az ideget; vagy ha felveszi, de aztán oda viszi, ahová az nem akar, a társai közé, haza.

Az ezermester ennek is ismerte a babonáját. A paripa engedelmes lett, s ügetett előre.

Még egy másik tatár előőrsöt is talált Boldizsár bá az útjában, de már arra messziről rákiáltott: „majd nem alszol! de kinyitod a szemed, álmos kutya! Megállj, majd adok a nogajkával!” Az a jámbor még meg is kínálta a kulacsával, csak ne haragudjék. Boldizsár bá megtartotta a kulacsot: jó lengyel pálinka volt benne; szükség van arra ebben a hidegben.

Így aztán minden akadály nélkül kijutott a tatárok kelepcéjéből, s virradóra ott volt a gyergyói havasokon: onnantul aztán nem is üldözte még a madár sem, délig emberrel sem találkozott. Minden jól lett volna már, csak olyan nagyon éhes ne lett volna. — Bánta szörnyen, hogy el nem hozta magával a medve toppancsát, milyen jó volna az most sülvé!

De hát jó az Isten! Akkor ád, amikor nincs. Délben Boldizsár bá egy pakulár gunyhóhoz jutott, ott éppen sajtot öntöttek. Hatan voltak a legények; amint a lovas tatár alakot a hosszú dárdával megpillantották, hatan hátfelé szaladtak, vendelyt, túrótt ottan hagytak; még egy juhászbundát is marta-lékul felejtettek.

Boldizsár bá aztán leszállván a lováról, elébb kegyesen elimádkozá, hogy „aki ételt, italt adott, annak neve legyen áldott!” s aztán kegyetlenül megtömte a horpaszait a túróval, nagyot nyakalt rá a savóból, s azzal, mint ki a dolgát jól végezné, leheveredék a juhászbundára, s olyan jót aludt, hogy mikor fölébredt, alig tudta a szeme pilláit felnyitni, úgy le voltak fagyva.

Aztán folytatta az útját az ismerős tájékon. Itt már ismerte a dörgést: a falu nevét is tudta, ami ott szemközt jön. Azaz, hogy nem a falu, hanem csak a népe. A megriadt pakulárok fellármázták a lakosságot, hogy „jön a tatár!” S most az nagy énekszóval, templomi zászlókkal processziózik eléje, hogy kegyelmesen fogadja a rettegett pusztítót.

— Ejnye, rusnya békák! — rivallt rájuk mérgesen Boldizsár bá — hát már engem sem ismertek? Nem látjátok, hogy én vagyok Csernátonból a Boldizsár bá? — Én nem hoztam nektek semmit: csak a tatárt a hátamon; de azt ne a vasvilla nyelével, hanem a hegyes végével köszöntgessétek: — látszik, hogy nektek is csak asszony volt az anyátok, mint az oláhoknak, nem pedig amazon, mint a csíki székelyeknek! No, majd ha nagyon megijedtek, jöjjetek utánam: én megbátorítlak.

A MIKÓ-ÚJVÁRI ÁGYÚK.

Hogy a gyergyói székeleyeket miként eszelte fel Boldizsár bá meg a nagy veszedelem a határon átözönlő tatárok elfogadására? azt megírtuk egy másik könyvben. Itt történt az, hogy az asszonyok is fegyvert fogtak. Apor Andrásné, Cserey Györgyné előkelő úrasszonyok vezetése alatt az ellenséggel szembeszálltak, a férfiakkal versenyt hadakoztak; itt örökíté meg hírét-nevét a hős Puskás Kalára, ki jó reményben levő állapotja mellett, mégis kiment az ütközetbe, s naphosszant harcolva, hét tatárnak kioltá élete mécsét, s azzal hazament estére, és szült három fiút. — Igaz történet ez; a tatárhalom a bizonyosága, ahol ezerhétszáz tatárnak a csontja porladozik, akiket tűz, vas, asszonykéz és lezúdított tóvíz rakásra ölt a Szárhegy szorosában.

Ez a veszedelem tehát el lett fordítva Mikó-Újváráról, mely a tatároknak innen leghamarább esett volna útjában, de hátra volt a másik, az ojtózi szoroson betörő tatárhad, amelyik Csíkot, Háromszéket előzönlötte; — ez ugyan csak később fog megérkezni, de bizonyosan megjön, azt már tudta az ezermester, nem is a lelkektől, hanem a saját esze járásából. Hogy a tatár, miután az erdélyi hadsereget fővezérestül együtt elfogta Lengyelországban a szultán parancsából, ottan meg nem áll, hanem majd nekiesik a védtelenül hagyott Erdélynek, s azt véges-végig pusztítja, de még Magyarországra is áttör.

Mert hát ilyen kegyes urunk volt nekünk a szultán, akinek árnyékában oly soká pihentünk. Ha szép engedelmesen megvittük neki az adót jó pénzben, ha vezéreinek megkentük a markát, ha szépen arcra borultunk előtte, s megcsókoltuk a kaftánja szélét, meg ha seregestül megjelentünk a táborában hadainak számát szaporítani, s elég ennivalót is hoztunk magunkkal, hát akkor megdicsért bennünket, adott játékszereket is, amikkel játszhattunk idehaza. De hogyha valamire olyanra bátorkodtunk vetni a fejünket, ami őneki nem tetszett, fogott egy korbácsot, s úgy végigvert rajtunk vele, csak úgy repedt a bőrünk. Ez a korbács pedig mindig ott lógott az ajtófélen: ez volt a krímiai tatárság. A szultánnak csak intenie kellett: „indulj meg korbács!” s az leszállt magától, s paskolt, míg bele nem fáradt. S ha megunta a szultán a játszásunkat, elvette a játékszereinket, tömlöcbe csukatta a nagy embereinket, akiket ő maga ruházott fel koronával, fejedelemsüveggel.

Boldizsár bá tudta, hogy ez így volt mindig, most is így lesz.

Azért ugyan igyekezett a legegyszerűbb úton hazajutni Mikó-Újvárra. Ott is nagy szükség lesz öreá.

Mikó-Újvár ott feküdt Csík-Szereda fölött, de ez nem a mostani, az sokkal nagyobb és fényesebb volt. A gazdag Mikó Ferenc építteté azt, aki nagy becsületben állt mind Bethlen Gábor, mind I. Rákóczi fejedelem előtt. A temetésénél még a fejedelem és a fejedelemasszony is kísérték a halottas szekerét, pedig unitárius volt. A várat aztán az egyetlen fia, József örökölte, aki megint oly szerencsétlenül járt, hogy a lakodalma napján a lovai megbokrosodtak az üdvölvöldözéstől, a szekeret felborították; — neki magának a nyaka törött, a szép felesége, Macskási Ilka, menyasszonyi koszorúval marada özvegyen. Nem soká maradt úgy, nagyhamar rátalált a vidék legdaliásabb leventéje, a harcban és békében egyaránt előkelő „primor” Damokos Tamás, „ex genere Nyujtód”. Mikó-Újvár, a gyermektelen elhalt Mikó József után törvény szerint a fejedelemre szállt volna, de I. Rákóczi meghagyta azt az özvegynél. Itt

tartotta azután székhelyét Damokos Tamás, aki főkapitány vala Csíkban.

Rövid idő múlva II-ik Rákóczi György következett az erdélyi nagyfejedelemi trónra: a legszebben virágzó kis országot vette át, ami mindennel bővölködött, amivel csak jó kedvében megáldhat az Isten egy országot. De Rákóczi mindezzel nem érte be, furdalták a máját a nagyravágás férgerei. El hagyta magával hitetni holmi elégedetlen lengyel főurak által, hogy őt a lengyelek nagyon kívánják királynak a mostani helyett: óhajtanak egy országgá lenni a kis Erdéllyel. Elhitte nekik, és felült. Összeszedte a szép vitéz erdélyi sereget; se kérdett, se hallott, berontott Lengyelországba, s egész Krakkóig ment, azt el is foglalta, mert szép vitéz serege volt együtt . . . Az öreg apó onnan Sztambulból hiába kiabált utána: „megállj gyerek! mert biz a fenekedre verék!”, hallatlanná tette a szót, csak előre igyekezett. Mikor aztán ott volt Krakkóban, akkor vette észre, hogy nem jó helyen jár; nem várják őt itten se a főpapok, se a főnemesek, se a diaeta, hogy megkoronázzák. Akkor aztán már ment volna vissza, ha lehetett volna; — de már a hátán volt a nagyapó korbácsa. Kétszázezer tatár állta el az útját Erdélyország felől. Maga aztán aláírta a legcsúfosabb kapitulációt, ami alatt csak valaha fejedelem neve pironkodott, s egy oldalugrással elmenekült Magyarország felé. A szép erdélyi hadsereg pedig, körös-körül fogva a lengyel király, a tatár kán meg a szepesi sztarosza hadseregeitől, agyonéhezve, fáradva; a tél viharától a mezőn meglepetve: vezérestül együtt fogságra jutott a legkegyetlenebb ellenség, a tatár kán kezébe. — Ez azonban még nem volt elég a pogánynak: amint az erdélyi vitézek táborát elvitte Krímiába, betört minden oldalról Erdélybe: oda voltak a legjobb vitézek; nem volt kit szembeállítani a gyilkos csordával, akit annyiszor visszavertek a székelyek. — Végigpusztított a rabló had az egész országon, égetve, rombolva s a nép színét-javát szörpányvára fűzve. Kilencvenötezer férfit hajtottak el Erdély-

ből Krímiába. Ugyanannyi asszonyszív vérzett idehaza miattuk.

Biz ez nemigen szép-történet; de hát előre kellett bocsátanunk, hogy az ezután következőket hozzáépíthessük.

Mikor Boldizsár bá a tatár kölcsönözte lovával megérkezék Mikóvárra: még akkor senki sem tudott semmit a nagy gyászról, hogy az egész erdélyi hadsereg hadifogságba esett. Nem is álmódott erről senki. Boldizsár még a fegyverlerakás előtt menekült el, s olyan gyorsan vágatott éjjel-nappal, lóhalálában, hogy még a madár sem előzhette volna meg.

Ő volt tehát a legelső gyász hírnök, aki Ilka asszonnyal tudatta a hős Damokos Tamás szomorú végzetét.

— Gyászholló vagyok, galambom: szegény raburadnak üzenetét hozom.

S azzal elmondá neki, hogy mit izent Damokos Tamás nagy veszedelméből, s átadá neki a pénzzel tölt turbát, a kulcsával együtt.

Ilka sírva fakadt erre a gyász hírrre, s kezét tördelé kétségbeestében.

— Jaj, édes mézsem, ne kezdj most a síráshoz: nem érünk most arra, hagyjuk ezt tavaszra, mikor jobban ideje lesz. Ne félj: nincsen még semmi baja az uradnak. Hadifogságba elviszik; nem bántják: tudják, hogy főkapitány, nagyon megbecsülik; sok váltságdíjat várnak érte. A váltságdíjt íme elhoztam magammal. Itt van, egy rakáson. Most már csak az lenne a nagy baj, ha valahogy, valami réven ez a pénz el-sikkadna: mert akkor ugyan ott veszne Krímiában a jó Damokos Tamás urunk.

Az asszony letörülte a könnyeit, s azt mondá Boldizsár bának, hogy nem fog hát többet sírni, amíg egyéb dolga lesz: mondja meg, mit tegyen?

— Hát legelőbb is arra kell gondolnunk, hogy ezt a Mikóvárat úgy megvédelmezzük, hogy a tatár el ne foglalhassa.

— Én Istenem! Hisz ez a Mikóvár nem erős vár.

— Majd erőssé tegyük. Te már azt csak bízd rám, édes hűgomasszony. Én mindenről gondoskodom, te csak az után láss, hogy legyen a hadi népségnek mit enni. Az asszonyok süszenek, főzzenek, a papok imádkozzanak, a többit majd előteremttem én.

Biz azt a Mikó-Újvárat nem nevezték hajdanában erős várnak, mert még csak valamely hegytetőn sem büszkélkedik, aminek a három oldala megmászhatatlan, a negyedik pedig bevehetetlen; hanem ott fekszik a síkság közepén, négyszögletre kiépítve, inkább csak várkastély, vendégelfogadásra, nem ellenség visszaverésre. Van ugyan egy kis gyarló bástyája, s azt vízárók veszi körül, de az a víz fenéig befagy, ott megy át rajta a tatár, ahol akar, s vasfejú gerendákkal rést tör a falon, akármilyen vitézül védi magát a bennszorult népség.

Immár a szegény illyefalvi székelyek is így jártak. Öt napig védelmezték magukat a kis várukban a tengersokaságú tatár ellen, akkor rájuk döntötték a sáncot, akiket le nem vágtak belőlük, mind elhurcolták rabságra, nem maradt meg az egész városból több egy gyermeknél, aki a folyam partja alá elbujt.

Az illyefalvi nagy veszedelemnek a híre csak egy héttel később érkezett meg Mikó-Újvárra, mint Czirjék Boldizsár hadnagy. De ez a hét nem múlt el hiába.

A kapitány távollétében ő volt a parancsnok, neki engedelmeskedett a nép apraja-örege. Jól mondám: mert csak az apraja meg az örege volt otthon; a deréksereg, a férfihad el volt már fogva.

Azért csak összegyűjtött egy védőcsapatot Boldizsár bá: minden öreg mellé egy sihedert; aztán kifundálta a hadi taktikát, a négy legöregebb *pixidáriussal*. (A „lófő” mind ott maradt a táborral.)

— Nem úgy csináljuk ám a dolgunkat, ahogy a jó becsületes illyefalvai atyánkfiai tették: hogy közel eresszük a falainkhoz a tatárt, ahonnan kanócos nyilakkal ránk gyújthatja a tetőt,

kiszedheti a szemünk szőrét; hanem azon leszünk, hogy távol tartsuk őket a testünktől. Innen is, túl is Csík-Szereda előtt nagy földvárat hányunk, s akár szembe, akár hátul támad ránk az ellenség, úgy leágyúzzuk, hogy a szeme is szikrát hány bele.

— Leágyúznók ám, ha volna mivel? — mondá Mihály bá, a legvénebb puskás. — De az a négy réztarack, ami a nagyszony kastélyában van, csak lakodalmas nép elejbe puffogatni való.

— Márpedig énnekem huszonnégy ágyú kell.

— Ha csak a földből nem nő ki?

— Hát igenis, hogy onnan nő ki! Mire való ez a szép veresfenyő erdő? Semmi széken sem lesz az a tatárnak, ha mi faágyúval lövöldözünk belé.

Az öregek csóválták a fejüket; de tudták, hogy Boldizsár bá ezermester; hát csak engedtek a parancsolatjának. Levágták a huszonnégy szál fát, s azokkal a nagy fúrókkal, amik a bányavíz szivattyúcsöveihez valók, végigfúrták valamennyit.

— De mármost, hogy lövünk mi ebből? — aggóskodék Mihály bá — hisz az elől-hátul likas. Ezt ha elsütjük, akkorát fog löni hátrafelé, mint amekkorát előre. De hogyan is süssük el? hisz ha az oldalán gyújtólyukat fúrunk: akkor az egész csövet az első lövés kétfelé repeszti.

— Majd lesz annak módja! — nyugtatá Boldizsár. — Ugyebár, ha a puskád csöve tele megy homokkal elől a szájánál, hát akkor a töltés, inkább, hogysesem azt az ezernyi homokszemet egyenkint kitologassa, kapja magát, szétveti a puskád csövét az agyánál. No hát! Ennek a faágyúnak a hátulsó likán elébb bedugjuk a golyókkal, szegekkel, vagdalt ólommal s más efféle csemegékkal tele zacskót; utána a puskaporos zacskót; azután pedig betömjük azt, mentül lazábban száraz homokkal. Nem lesz annak a homoknak semmi baja a lövés után. Az ágyút pedig aképpen sütjük el, hogy egy ember oda tart egy megtüzesített végű kopját a tömő homokhoz, a másik egy pöröllyel ráüt a kopjanyél túlsó végére, s mindjárt kész lesz a durranás.

Hej, ha tudta volna Boldizsár bá, hogy ő találta ki a hátul-töltő cindnádel-fegyvernek a fortélyát!

Még azután a faágyúkat belül kibélelte összegöngyöltett vas pléhvel, kívül behúzatta nyers ökörbőrrel, s megpántoltatta vasabroncsokkal, hogy annál jobban szolgáljanak.

De mármost puszkapor is kéne, ahhoz pedig malom kell.

Hogyan fundálta ki, hogyan nem, én azt meg nem mondom; de végre azt is csak előállítá Boldizsár bá. Puszkaport is fábrikált ő; mégpedig nem feketét, hanem fehéret: azt mondta, hogy ez azért jobb, mert nincs olyan erős tüze, nem gyújtja meg az ágyút.

Akkor aztán elhelyezteté a maga ágyúit a földből hányt bástyákra, s azt mondta, hogy „no már most nem bánom, ha jön is az a tatár”

Az pedig jött; jó orra volt: megszagolta, hogy Csík-Szeredán jó préda vár reá, csak Mikó-Ujvárával kell neki elbánni: az pedig fél agyarára is kevés.

A tatár nem hordott magával ágyút: nem is értett hozzá. A sokaságában volt az ereje, a kegyetlenségében a hatalma; gyorsaságában a veszedelmes volta. Egyenesen vágott keresztül a rengeteg erdőn, ami útját állta, utcát taroltatva maga előtt az előre hajtott foglyaival.

Csak úgy feketéllett a mező a hegyes süvegeiktől, mikor a porfelleg elszállt, amit maguk előtt vertek. Mint a szélvész, oly sebesen jöttek.

— De majd visszafelé milyen gyorsan fogtok menni! — monda Boldizsár bá, s jó közelre beváratta őket. — Azok fel sem vették azt a kis földtúrást ott a síkságon, s lóháton akartak rajta átgázolni.

Mikor aztán már jó közel jöttek, egy parittyavetésre: akkor megszólaltatott ellenük Boldizsár bá egypár ágyút.

Bevált biz az! A faágyúk jól *szuperáltak*. A szeges zsák meg a láncos golyóbisok csúnya felköszöntést adtak a tatárnak. Szokás szerint megrökönyödének, s rögtön hátat fordítottak.

A murzáik azonban korbáccsal terelték ismét össze a csapatjaikat, s pokolébresztő nagy zsvajjal zúdíták tömegestől a lovasságukat a földsánc ellen.

Most aztán tíz szörnyeteg okáda egyszerre a sárkánytűzet a fejekre: egész pusztulás lett bennük; s nehogy valami kétségük legyen az iránt, hogy mi az odahátul? alig múlt el egy felfohászkodás, Boldizsár bá mind a tizenkét ágyúval oda-cserdített közéjük.

Nem ettek ilyet a tatárok még soha.

Azok ott ördögökkel vannak.

A tatár vezér nagyon megszégyenlé magát a kudarcon, s elővéve szokott taktikáját, egy csoportot az erdőn keresztül a székelyek megkerülésére küldött. Mindig így szokták azt, kozákok, tatárok: akik együtt járnak.

Az illyefalvai siralmas krónika is így éneкли:

„Kozák kurtány falat vágja,
Tatár tüzét ránk bocsátja.”

A vad nép nyílzáporral szokja messziről megtámadni, sebbe ejteni, lángba borítani az ellensége hadsorát és várát: az egész kedvük ellenére volt, hogy a másíknak meg olyan lövő száma legyen, ami az ő tegzénél messzebb hord. Pedig bizony a csík-szeredai ágyúk sem voltak különb fegyverek a számszeríjnál.

Amíg a kerülő csapat az átelleni völgy felől alászállt: addig a szemközt álló tatárok csak abban mesterkedtek, hogy egyes vitézeik előre nyargaltak, vitézi párbajra hívogatni fel a székely daliáit. Kár, hogy olyan közel egyik sem hozta a képes felét, hogy Boldizsár bá a kovás puskájával megtisztelhette volna. (Hiszen volna csak itthon Damokos Tamás, majd megmutatná az tinektek, hogy hány *mázsát* nyom egy font *vas*, mikor kardnak van lapítva! De hát nem voltak itt a daliák, csak a bölcsességhez kellett folyamodni.)

Odafenn a vár sáncain az asszonysereg állt őrt, szemfüleskedve mindenfelé. Damokosné meg künn a bástyaszegleten egész ökröt süttetett, bort üttetett csapra, hogy a tatárok láthassák, mily bővében vannak az ostromoltak mindennek: a gyerkőcök sem maradtak dologtalan, hordták az ételt, italt a harcoló csapatoknak.

Az őrt álló csapatok hamar észre is vevék, hogy az új erdő vágásán keresztül ugyancsak nyomakodik előre egy tatár csapat a város megkerülésére, s jelt adának idejekorán Boldizsárnak. A hadnagy azonnal utasítást adott az alhadnagyának, ki a túlsó sáncban vigyázott. Ez pedig Mihály bá volt. A hátulsó sánc pedig úgy el volt rejtve gyalogfenyőbokrokkal, hogy abból semmi sem látszott: a közeledő gyümölcsöskertnek nézhette.

A megkerülő tatár csapat lármafával adott jelt a hegytetőről a tábornak, s akkor egyszerre támadtak minden oldalról a mikóvári sáncok ellen, amikor aztán lett olyan nagy ágyúzás, hogy három mértföldnyi területben minden vad elszaladt az erdőből. De nemcsak a vad, a tatár is elszaladt, aki ott nem maradt. A gonosz pogány had véres fejjel lett visszaverve Mikóvár alul, pedig csak öreg emberek és suhancok álltak vele szemközt: fából csinált ágyúk dörögtek ellenük.

A murza maga rohant utoljára a Boldizsár bá által védett sánc ellen, a mundzukos lófarkat kezébe ragadva, s nem törődve az ellene szórt tört patkódarabokkal, miket zsákszámra okádának a faágyúk. — Ekkor azonban egy ilyen fenyőfa-csatakígyó azt a tréfát mívelte, hogy nagyon erős löportöltést kapván, a kartáccsal együtt magát az ágyú bélését, az összegöngyölt pléhcsövet is kilötte a csőből, s az mint valami röpülő tüzes sárkány, úgy szállt nagy süvöltve a tatárok közé. — Ez már nagyon erős argumentum volt! Ahol már az ágyút is ellövik az emberre: ott nem lehet megmaradni! A murza a hátára kapta a pajzsát, s úgy elfutott ijedtében, hogy a saját hívei sem érték éjszakánál elébb utol.

Boldizsár bá azonban jól tudta azt, hogy mikor valaki a tatárt egyszer megverte, akkor még ne tartson „Te Deum laudamus”-t, mert az annak még nem elég. Nappal megfutott, éjszaka visszatér: s iszonyú bosszút áll. Kétszer kell a tatárnak a fejére ütni, mert az különben be nem veszi a tanácsot.

Amint leszállt az éjszaka, sötét fellegetes idő lett: — Boldizsár bá kiválogatott százat a legjobb lábú fickók közül; azoknak a számára készített óriási nagy fakardokat: mikor aztán már nagyon sötét volt, akkor levezette őket egész a táborba szállt tatárseregig. Ott az erdő oltalmában valamennyinek a képét meg a fapallosát bekente valami ördögös zsírral, amitől az ábrázat és a kard úgy fénylett a sötétben, mintha tűzből volna.

„No most rajta, hopp a Jézus nevével! Szűz Mária hírével!”

A tüzes arcú alakok, a lángoló kardokkal nagy sivalkodás mellett rohanának a fáradtan elpihent tatárookra; azok meg, mint akiket az ördögök szálltak meg, olyan rémüléssel kavartak fel erre a túlvilági rémek támadására, s egymást gázolták el a nagy szaladásban.

Boldizsár bá fakardos suhancai még jobban megverték a tatárt másodszor is, mint ahogy a faágyús aggastyánai.

— No már most énekelhetünk egyet, kedveskéim! — mondá Czirjék Boldizsár a sívó-rívó asszonyoknak — ezek már nem bántanak minket többet.

Nem is mentek a tatárok Mikóvárnak tájékára sem többet. A murza visszafutott a kánhoz, s a prófétára esküdött, hogy olyan ellenségre még nem akadt, mint a „*kísértetek völgyében*”.* Mindig óvták attól az oláhok is, hogy oda ne menjen, mert

* Az akkoriban dívó néphit szerint a legfélelmezbet réme volt a csfk-szeredai völgynek a „Simó Péter”, egy nagy fekete óriás, aki az éjjel utazók szekereire felült, s gazdáikat birkózni hívta az ólomszérfűre. J. M.

ottan földalatti lelkek uralkodnak; de ugyan tapasztalta ennek az igazságát, mert ottan nemcsak hogy száz ágyút sütögettek el a népe közé, de utoljára magát az ágyút is közéjük röpíték; éjjel pedig tüzes arcú dzsinnek szálltak le az égből, lángpallókkal: akire csak ránéztek is, rögtön korommá sült a tekintetüktől. Ezért aztán Mikóvár vidéke — ezen tatárjárás alatt — meg lett szabadítva mindenféle kelletlen látogatástól.

Czirjék Boldizsár azért nem feküdt le a fölére, de mindig csak félszemmel aludt, a másikkal az ellenségre vigyázott; mindennütt ott vala, hogy az ellenség meg ne lephesse a várat. Végtére aztán ez a zivatar is csak elmúlt a maga jókedvéből, a tatár tele-rabolva magát, hazament a prédával meg a sok rabszíjra fűzött fogollyal. A fejedelem is hazakerült, az országgyűlés is összeült; azok aztán kegyetlenül egymás hajába kaptak, ki rebellált, kit száműztek: egyszóval minden rendbe jött.

Százezer harcos férfi ugyan ott sýnylett Krímiában rabláncon, hanem az is mind rendben volt. Gazdája akadt valamennyinek. Itthon pedig a magas kormány az előkelő özvegyeknek és árváknak tótorokat rendelt, s ennél többet nem lehet kívánni.

Boldizsár bá is megkapta a parancsolatot, hogy leültetheti már a csiki hadakat, nincs rájuk több szükség; lássanak a mezei munka után. A csizmadiák menjenek csizmát varrni. Az ágyúkat olvasztassa be, s az anyagot küldje fel Szebenbe, hadd öntsenek belőlük harangot. Boldizsár bá híven tűzre tétette a faágyúit, és a hamuját lelkiismeretesen felküldte Szebenbe, öntsenek belőle harangot, ha tudják a módját.

Csak azután, hogy mindent elintézett, tért haza ő is Mikó-Újvárára, ahol a hadnagyi felügyelet volt a hivatalos dolga.

Legelőbb is felkereste az ő kedves úrasszonyát, aki talpig gyászba öltözve fogadta, s százszor is köszönte neki azt a sok jó

szolgálatot, amit neki és családjának tett; ígérte, hogy sohasem fogja elfelejteni.

— Mármost hát, édes húgomasszony — (a Czirjékek és Damokosok vérszerinti rokonok voltak), monda Boldizsár bá — a legelső dolgunk az legyen ám, hogy a mi Tamásunkat kiszabadítsuk onnan a tatár fogságából, mert neki sem jó ottan lenni, de neked sem jó ám itten magadban lenned azzal a két kis ártatlan poronttyal.

— Minden bizonynal, az lesz az első dolgunk, édes bátyám. Egyébiránt addig sem vagyok itten egészen tanács nélkül hagyva, a jó fejedelem gondoskodott róla, hogy a diaeta rendeljen ide „tútor” a kis gyermekeim számára, s nekem szükségben tanácsadót.

Boldizsár bá nagyot törült erre a szóra az orrán (bosszúságtól viszkedett az!) s azt dörmögé, hogy biz a jó fejedelem még sokkal jobb fejedelem lett volna akkor, ha maradt volna itthon medvéket vadászni, mint hogy elvitte a családapákat az óperenciákra, koronát vadászni, akiknek a helyébe aztán most tútorokat ültet. Egyébiránt ki legyen az az iderendelt tútor, ha szabad a nevét tudni?

Ilka asszony mondá neki, hogy az bizony Apor István uram őkegyelme.

Hűh, be nagyot ugrott erre a szóra Boldizsár bá; a süvegét pedig úgy vagdalta a padlóhoz, hogy az olyanokat puffant, mint egy mozsárágyú.

— Óh te szent Pilátus! Óh te szent Heródes! s még ahány fűzfánfűtyölő szent van a világon! Hisz akkor benn van a várbán az ellenség!

— Micsoda ellenség?

— Micsoda ellenség? Az, aki rosszabb a töröknél, rosszabb a tatárnál; aki jobban megéget, mint a tűz, jobban felforgat, mint a földindulás. Ugyan hogy tudtad azt ide beereszteni?

— Ugyan mit tud kegyelmed Apor István ellen?

— De bizony eleget. Amit a pápisták hét főbűnnek hínak, az mind megvan benne, csordultig tetézve.

— Példának okáért.

— Először nagy benne a kevélység. Nem tudja elfelejteni, hogy azoktól a hatalmas Aporoktól származik, akik hajdan Erdélynek vajdákat adtak; Bálványosban most is uralkodnak. Ezért képes volna elárulni minden atyafiát, aki fölötte áll, hogy annak a helyébe ő juthasson. Azután irigye minden embernek, akit csak az Isten valamivel megáldott; az egyiktől irigyli a vagyont, a másiktól a jó hírnevet, a harmadiktól az észet, a negyediktől a családi boldogságot, s képes rá, hogy azt semmivé tegye, csak azért, hogy másnak se legyen, ami neki nincsen. — Azután jön a fősvénység, a kapzsiság, a pénzhetnémség: kártyán nyerni, uzsoráskodni, örökséget hajhászni, simoniát úzni, ebben ő mind tudós. Kétszeresen árva az, akinek ő lett a gyámja, mert azt egy ingben, mezítláb teszi az utcára. Azután iszákos, a bort nem is issza, hanem úszik benne; s ha feltette az Orbán süvegét, akkor meg garázda, véres verekedő, belevész az édesapjába is, s a papját is megveri; haragtartó lelke soha el nem felejtí, ha egyszer megbántották, s nagy idő múltával is bosszút áll érte. Mindjárt kész a keze a kardjához kapkodni. Hanem annál restebb, ha valami üdvösséges dolog van rája bízva. Akkor mind azt mondja, „majd holnap, majd holnap!” Ha egy irgalmas kiáltással megszabadíthatna valakit, még azt is restelli; ha a lábával eltaposhatna egy üszköt, még azt sem teszi meg: elnézi, csupa restségből, csupa *tácsóságból*, hogyan lesz belőle nagy tűz.

— Ejnye, de összegyűjtötte kegyelmed a hét fő bűnöket szegény Apor István fejére.

— Még csak *hatot* számláltam el; a hetedik hátra van, hogy azzal kössem be a koszorúját. A legfőbb vétke az, hogy fajtalan, buja indulatú; aki előtt semmi asszonyi erény sem szent, akár szolgálónál, akár fejedlemnőnél legyen található. Ha egyszer ez az indulat elvakítja:

akkor nincs az a gonosztett, amitől visszarettenjen, csak célját elérje.

Ilka asszony gondolá magában, hogy Boldizsár bá a vallás-különbség miatt gyűlöli ilyen nagyon Apor Istvánt, s csillapítólag hozá fel:

— De gondolja meg kegyelmed, jó Boldizsár bátyám, hogy ő az én szegény jó Tamásomnak régi jó barátja.

— Hisz az a hiba. Inkább ellensége volna!

— Még atyafia is.

— Mint Ábelnek Káin.

— Aztán énnekem meg nagyon jóakaróm.

— Hiszen azt is tudom.

— Gyászos özvegységem szomorú napjaiban igen sokat feljárt hozzám, vigasztalt, tanácsolt; amit csak kívántam tőle, mindent megtett értem.

Boldizsár bá minden egyes mondásra ráintett a fejével, s aztán hozzá toldá:

— Úgy, úgy! Még gitározott is neked, és énekelt mellé!

— Mert azt hitte, hozzámégy. Szerelmes volt beléd.

— Énbélém? — szólt Ilka elbámulva. — Én nem adtam arra neki semmi okot.

— Elég ok egy asszonynak az, hogy szép, arra, hogy szeresék. Tenálad azonban még eggyel több ok is volt. Tudod jól, hogy mikor szegény első urad olyan szerencsétlenül végezte életét: a fejedelem (Isten nyugtassa meg, de derék jó úr volt! Bár még most is élne!), hát a fejedelem, akire a magtalanul elhunyt Mikó József minden birtoka visszazállt, azt a szót ejté ki, hogy bizony annak fogja donációzni az egész Mikó-Újvárt dominiumostól, aki a szegény fiatalon gyászban hagyott özvegyet feleségül veszi. — Ezt orrontotta meg Apor István uram, s ezért taposgatta olyan szorgalmasan körülötted a földet. — S most megint itt van az alkalom, megint özvegy lettél: nincsen urad, s őtőle függ, hogy visszakerüljön-e valaha, vagy végképp odavessen. „Kecskére bízták a káposztát!”

Ilka asszony csak mosolygott.

— No hát lássa kegyelmed, hogy mennyire csatkozok ez emberben: íme az most is abban jár, hogy legnagyobb készséggel meghozza az engedelmet a szultán tihájától szegény férjemnek azonnal kiszabadítására. Annyit lótot-futott már eddig is, hogy sikerült neki megtudnia, mely várba vitték Tamásomat, kinek hatalmában van, ki a gazdája? A váltságdíj felől is ki van már egyezve a tatárral, s csak a postáját várja vissza, hogy megtudja, hová hozzák őt ki, hová kell küldeni a pénzt érte, rögtön ő maga fog érte elmenni, ő hozza el maga szegény Tamásomat. Láthatja kegyelmed, hogy ez egy igazi nemes szív.

— Hallom, de nem látom, s ha látom, sem hiszem: valami kutyaság lesz ennek a saroglyájában. Az én Están komám sohasem tett még semmit nemeslelkűségből, s nem hiszem, hogy a climactericus esztendeje jött volna meg, amikor az embernek a természete rögtön megváltozik. Veszedelem lesz ennek a vége! Ezt súgja nekem a kisujjam. Hanem hát jól van. Te csak légy nyugodt, és várj minden jókat, majd ébren leszek én. Ha Apor István uramat megtették a te tútorodnak, majd megteszem én magamat az ő tútorának, s fogadom, hogy én jobban fogok vigyázni az ő *árva* fejére, mint ő a te *árváidra*. — Az Isten szabadítson meg e gyászruhától.

Ilka szépen megköszönte még egyszer Boldizsár bának az eddigi sok jószágát, s az egész beszédéből semmi tövis sem maradt a lelkében: ő nem hitte azt, hogy rossz emberek lehessenek a világon (ha csak nem kutyafejű tatárok), s azt gondolta Boldizsárról, hogy az olyan ember, akinek sok ész adott az Isten, több bajt lát a világon, mint amennyi valósággal létezik.

Apor István uram számára berendezték a várkastély legszebb szobáit.

Boldizsár bá a földszinti boltozatban lakott.

Amit Ilka asszony megtudott az elfogott férje felől, az mind-össze annyi volt, hogy a rabbá lett Damokos Tamásnak a gazdája Buzdurgán murza.

Ezt hírül hozták neki illyefalvi szökevények, akiknek sikerült rabságukból kimenekülni s ezer veszély és kiállott nyomorúság után a „záptenger” halálbűzű morotváin keresztül, nagy vargabetűvel hazakerülni.

Ezek ugyan rettenetes dolgot tudtak regélni Krímiáról és az odahurcolt rabmagyarok borzasztó sorsáról. Hogy hurcolták őket ló mellé kötözve, hogy etették, itatták őket olyan „gazzal”, amit meglátni is undorodás; hogy fogták őket olyan sanyarú munkára, amit idehaza a barmok végeznek. Ezek közt pedig legkeservesebb vala az állatbőrök kallózása, csávázása, cserzése, lúgzása.

A krími tatárok marokin-bőripara híres volt az egész világban. Nem tudták azt sehol előállítani. Rabszolga kellett annak a kikészítéséhez. Eszes állat, aki baromszolgálatot végez. A krími tatárok hírhedt bőriparuk által kincseket halmoztak össze; el lehet mondani, hogy a bahcsiszeráji és akhtiári (most Szebasztopol) fejedelmi paloták bőrből lettek építve. Minden finom saru, kesztyű, a pompás könyvtáblák a régi könyvtárak inkunábuláin, a préselt borítékok a karosszékeken, az úrnők cipői s a fejedelmi paloták arannyal, ezüsttel kivert bőrszőnyegei, mind a krími tatároktól származtak.

Átkozott munka volt annak az előállítás!

A legelső csáva, amibe a bőrt beáztatták, a legrondább hulladék, marótrágya keveréke volt, aminek bűzét megszokni nagyobb gyötrelem volt a purgatóriumnál. Ebben a keverékben kellett térdig gázolni, könyökig vágkálni a szegény raboknak: szabad ember semmi fizetésért meg nem tette volna.

Azoknak, akik ezzel a legelső csávéba rakott bőrral bántak, a karjaik és lábszáraik olyan feketékké váltak, mintha szerencsétől kérték volna kölcsön.

Azután jött a bőrt ecetben, fűzfahéjlúgban, savanyú lótejben keresztül erjesztése, aminél megint olyan hőséget kellett kiállniok, hogy az bevált a pokol előcsarnokának.

De legrosszabb sorsuk volt azoknak, akik a finom szattyánbőrt készítették, mert annak meg az volt a módja, hogy a lenyúzott állatbőrt összevarrták, szumachgubicsport tettek bele, s akkor egy embernek egy csövön át addig kellett belefújni, míg az irha simára felpuffadt, mint egy bendő: így került az aztán a csávéba. Ettől a munkától az ember tüdejének előbb-utóbb meg kellett szakadni.

No hát erre volt jó a rabszolga.

A derék krími bőrgyárosok gondoskodtak róla, hogy soha szükségét ne szenvedjenek: az európai uraságokat marokinnal, szattyánnal és bagariával mindig elláthassák.

A legtöbb rabszolgát Oroszországból hordogatták el. Maga Dewlet Ghirai kán alatt, Moszkvából és környékéből, nyolcszázézer munkást hajtottak el bőrt gyártani Krímiába, s egy egész százötvenezer főre menő orosz hadsereget elfogtak mindenestől.

A rabszolgákból ritkán került valaki haza.

Az a kegyetlen, sanyarú munka rövid idő alatt elpusztította a vele foglalkozókat; akik kiállták, sem telepedhettek meg. A férfit és nejét (ha fiatal volt) nem hagyták együtt: a rabszolgaságból nem származik új ivadék. Akit nagy áron ki nem váltottak: az ott veszett a csávéban, vagy elmúlt magától, ha meg-

vénült. Idegen nem települt meg a félszigeten a tatáron kívül, csak éppen a karaita zsidó, aki ott földműveléssel, kertészkedéssel, állattenyésztéssel foglalkozott.

A leghíresebb bőr volt ez idő szerint a „buzdurgán”.

Azt a zománcos színt, azt a kígyófényhez hasonló aranyezüst ragyogványt, azt a művészi préselést, azt a magas ízlésre mutató rajzot, pompát, színvegyületet, ami a bőroket oly nagybecsűekké tette, nem bírták utánozni se a franciák, se a mórok Spanyolországban. Ez a tatárok titka volt.

S ezt a bőrt azért hívták „buzdurgán”-nak, mert akinek a gyárában az készült, az volt Buzdurgán murza maga. (Most már csak egy híres krímiai körtefaj tartogatja a nevének az emlékét; bőrt csinálnak mások is azóta, de olyan szépet soha, mint a buzdurgán volt.)

Buzdurgán murza különben is kiváló nevezetesség volt. A megszokott emberi mérveket meghazudtoló rengeteg óriás; akinek a legmagasabb férfi is elsétálhatott a hóna alatt: a bibliai Góliát második kiadásban.

Mint előkelő murza, ő volt a vezére egy egész dandárnak, s annál fogva, mikor hadba kellett menni, ő is lóháton ült. — De ő nem úgy lovagolt, mint más jámbor ember, aki a kengyelbe dugja a lábát; hanem ahogy a kutyán szoktak nyargalni, hogy a lovagnak a két lába is éri a földet, s ahányat lépett a lova, annyit lépett ő is, úgyhogy hat lábbal futottak; s annál gyorsabb volt a haladásuk, minthogy még a lovas is segített a lónak szaladni. — Volt neki egy iszonyú nagy kardja, amivel egy vágással ketté tudott hasítani egy embert, a sisakjától kezdve a nyeregkápájáig; s a tizenötfontos buzogányával tovább tudott hajítani, mint más ember a parittyával.

És amellettetőtől talpig páncélba volt öltözve, mikor csatába ment. A páncélja csupa egymásra fekvő árticsókaszerű lemezekből állott, amik mint a halpikkelyek fedezték egymást, finom acélból voltak készülve; de elől a mellükön aranyveretű korán-mondatokkal ékesítve, a két vállán pedig ezüst madarak-

kal és trombitafarkú kutyácskával. Maga a páncélja nyomott egy mázsát, s megért három falut. A dárdája pedig beillett árboznak.

Hanem hát Buzdurgán murza holmi dibdáb csatában elő se vette a kardját, buzogányát, dárdáját: elég volt neki maga a nogajka. Ez egy hosszú, szíjból font korbács volt, végtül végig megrakva réz- és ólomgombokkal. Akire ezzel egyet végighúzott, nem kellett már annak többet semmi kenet ezen a világon. A futó ellenséget kergetve, csak ezzel csapkodott jobbra-balra maga körül, s hullott előtte a halandó, mint a le-tört bogáncs.

Amellett a hangja olyan volt, hogy egy mértföldnyire meg lehetett hallani, mikor nekiereszté az ordításnak, s ha az ellenséget hívogatta vele, bizony inába szállt a lelke ettől a nagy hangtól a legbátrabbnak is.

No hát ez volt az a Buzdurgán murza, aki a jó Damokos Tamásnak a rabtartó gazdája lett.

Így hozták azt hírül Ilka asszonynak a hazatérő illyefalvi menekülőök. Így tudósítá őt Apor István uram is.

Naprul napra többet kellett Ilkának hallani a borzasztó Buzdurgán murza felől, meg a rab magyarok válogatott szenvedéseiről, azoktól a menekültektől, akiket Apor István uram a várba hozogatott, s Ilka asszony az asztalához ültetett, a családjával együtt vendégelt meg, hogy mindig a könnyei hullottak a tányérjára, s egy falatot nem volt képes enni, mikor azt hallotta, hogy a szegény magyar raboknak a tatár tört kölest ad ételül, feleresztve savanyú lótejvel vagy pedig lóhúst, amihez nem kapnak sót, úgyhogy a bőrgyártáshoz való salétromot használják só helyett.

Boldizsár bá, akinek ezeket szintén mind végig kellett hallgatni, mert mint várnagy, ő is ott ebédelt Ilka asszony úri asztalánál, utoljára megsokallta azt a sok szerencsétlenkedést, s a hírhordó menekülteket még a kapuban elfogdosta: „mit akarsz? honnan jössz?” Ha azt mondta a jámbor: „Krímiá-

ból”, akkor azt kérdezte: „ettél-e *altyinnáti*?”, arra akár azt mondta a góbé, hogy „ettem bizony”, akár azt, hogy „nem ettem”, mindenképpen kidobta a nyakánál fogva a kapun: mert aki valaha akár koldus, akár rabszolga volt Krímiában, annak tudnia kell azt, hogy az *altyinna* a legkisebb tatár rész-pénz, amit csak alamizsnának osztogatnak.

Emiatt elvádolta Apor István Boldizsár bát Ilka asszony előtt; hogy nem ereszi a hírmondókat ölélje. Ilka asszony ezért négy szem között előfogta Czirjéket, s zsembleni kezdett vele.

— Mikor úgy hazudnak, mint a köles! A tizedik sem volt a tatárrabságban; hanem egytől hallott a többi valamit, azt azután tódítja tehetsége szerint tíz más.

— De már ugyan mért akarnának engem ezzel keseríteni?

— Hát azt Están komám tudja jobban.

— Csak nem gondolja tán kegyelmed?

— De bíz azt gondolom én, hogy ő uszítja terád ezeket a Szentlázár vitézeit, hogy tégedet jobban elijesztgesenek.

— De már ugyan miért tenné azt?

— Hát azt is kitalálom én, ugyebár, hogy ő alkuszik a mi Tamásunk váltságdíjára a tatár tihájával? Azt mondja: négyezer aranyat követel a murza, azon alul ki nem adja az urunkat. Te-neked pedig azzal a pénzzel együtt, amit az urad küldött én-általam, alig van több készpénzed kétezer aranynál. Most pedig, ez után az országos tatárdúlás után, alig lehet pénzt kapni egész Erdélyben: akinél van is, a maga családjához tartozók kiváltására szükséges neki. Tudom, hogy már ami arany, ezüst-marhád volt, mind Brassóba vándorolt a göröghöz: de mégsem telik ki a nagy váltságdíj. Kész volnál végtére még a mikó-újvári uradalmat is, várustul együtt zálogba adni, hogy az uradat kiszabadítsd; ha azon nem aggódnál, hogy akkor meg a két kisfiadat rontod meg. Ezért rémítget Están komám mindennap új meg új hírekkel, hogy állj rá minél előbb az ő föltételeire, s az

uradért cserébe add oda a várad, az egész birtokod: majd ő kerít rá pénzt.

— Hisz oda is adnám — mondá rá Ilka asszony.

— No ugye, hogy kivakkantottad a titkot, amit súgtok-búgtok a *tútor* urammal? Ezért az a nagy ijesztgetés. De hát én azt mondom, hogy ne tedd. Beéri a tatár a kétezer arany váltságdíjjal, még kezét is csókol neked érte. Ne hagyj magad agyonijesztetni. Nagy pénz az: kiadják érte Damokos Tamást.

— De mikor énnekem rettenetes érzés az, hogy ő ott törje a fekete csávéban a bőrt az ő szép kezeivel! Minden nap, amit neki ott kell szenvedni, egy örökkévalóság enélöttem.

— Hiszen ne vedd ám azt úgy, ahogy ezek a gyászvitézek híresztelik. Én is ismerem a cserzővarga mesterségét: magam is tanultam. Igaz, hogy az első munka nagy undorsággal jár: de arra csak a legaljasabb szolgálkat használják, akik egyébhez nem tudnak. Ámde az olyan nagyeszű, írástudó embert, amilyen Tamás öcsém, nem küldi a tatár a cserzőcsávéba: hanem beviszi a palotás műhelyébe, ott azt bizza rá, hogy a legfinomabb munkát végezze ügyes kézzel. A mi Tamásunkat bizonyly abban foglalkoztatják, hogy ezeket a szép aranyos-ezüstös madarakat, tulipánokat festetik vele a kész préselt bőrre, amiket itt a karosszékeiden látsz; az pedig kellemetes munka. Ő ért az írás mesterségéhez: vele íratják bizonyly a nevezetes mondásokat. azokra a páncél-bőrökre, amiket a tatár uraságok hordanak. Mert ne ezekből a rongyos, szurtos tatárokból íteld meg ám a krími tatár nemzetet, akiket mi itten faágyúval, cséphadaróval rakásra öldösünk: ez csak a söpredéke. Otthon a tatár fényes, kérkedő úr, dúskálkodik a világi pompában. Aztán azt se hidd el ám senkinek, hogy az egész Krímia egy olyan dögletes pusztaság, amilyennek a kezdetén, a záptengernél mutatkozik, ahonnan a szökevények elillantak; belül fölséges szép birodalom az: tele pompásnál pompásabb kertekkel, erdőszámra vannak ott a gyümölcsfák, amiket mi csak aszaltgyümölcsceik után ismerünk. A mi Tamásunk pedig, tudod,

hogy milyen nagy kertész volt: akármi legyen, ha most ő ott nem a főkertésze a tatár murzának, s míg mi itt a jég-csapokat bámuljuk az ereszen, ő most ott a virágos kertben a jácintokból meg tulipánokból kötöz bokrétákat Buzdurgán uram feleségeinek.

Ezzel a mondással még szinte hogy majdnem meg is nevette a Boldizsár bá a szegény kesergő asszonyt.

— Aztán még egyet teszek hozzá — mondá Czirjék. — Azt is vedd fontolóra, hogy Buzdurgán murza nagyon jól tudja ám, hogy Damokos Tamás főfő székely ember, főkapitány, primor, kastélyos uraság. Ott van Kemény János uram, a fővezér; az is megmondja neki, hogy ki az a Damokos Tamás? Őerte Buzdurgán uram kétezer aranycsikót kap. Hát csak van esze, hogy elpusztulni ne engedje. Ne félj bizony, mikor ennek a többi szegény rabnak szalmát sem adnak alomhoz valót, s a sótalan lóhúrra fogják őket, a te uradat mandolával meg mazsolaszőlővel hizlalják; s még a helyét is megtörlik a murza feleségei, ahová leültetik. Úgy él az ott, mint a paradicsomban, csak te hibázol neki, egyéb semmi.

Erre aztán sírt is, meg nevetett is egyszerre Ilka asszony.

— No látod, édes mézsem, nem kell az embernek magát mindig a leggonoszabb bajok képzeletével gyötörni. — Aztán Isten is van a világon. Nem hagyja ő el az ínségben levőket.

Ilka asszony egészen megvigasztalódott erre a kecségtetésre, és azt mondá Boldizsár bának, hogy áldja meg ezért a jó szaváért az Isten.

— Hanem hát arra kérlek, hogy el ne mondd ám Están komámnak mindezeket, amiket most neked elbeszéltem; mert az majd megint valami új furfangot fundál ki. Hej, mert sokfából-faragott-ember ám az én komám. Te csak mondd neki mindig azt, hogy itt van a kétezer arany: ennyi elég legyen, többet nem tudsz előteremteni. Ha a tatár keményen tartja magát, vársz, amíg megszottyán.

Ilka asszony megígérte, hogy majd úgy tesz. Nem szól Apor Istvánnak semmit. — Pedig hát dehogy állhatta meg, hogy ne szóljon. A legelső találkozásnál persze hogy elmondta előtte azt, amiben vigasztalását találta.

Egyszer aztán megint csak kisírt szeműnek találta Boldizsár bá Ilka asszonyt.

— Hát már most megint ki törte el a mécses cserepet? — támadt rá atyafiságos zsémbeléssel a hűgára. — Miért itattuk meg ismét az egereket?

Az csak húzódozott, s felelt is, meg nem is: „hát csak van énnekem elég okom, hogy sírással töltssem a napjaimat”.

— Éppen annyi, mint százezer özvegyasszonynak Erdélyországban, aki mind úgy van, ahogy te. Ha azok mind rákezdenék nap-naponta a sírást: uram őrizz, felvenne bennünket az árvíz! De teneked még kevesebb okod van annyival, hogy hírt hallasz az uradról.

— Hírt ám — szepegett az asszony —, de milyen hírt?

— No hát milyent? Talán bizony hátul kötötték a sarkát?

— Kegyelmednek mindig tréfára áll a kedve!

— Hogyne állna? Mikor egész nap nekem muzsikálnak — a hátamon. De hát ugyan mi rossz hírt hallottál Tamásról? Lánkra verték? Ütik-verik?

— Azt nem teszik. Sőt inkább . . .

— Talán bizony ölelgetik, csókolgatják?

Az asszonynak megint olyan formára görbült a szája, mint aki mindjárt sírva akar fakadni.

— Mondtam ugye, hogy tovább ne add Están komámnak azt, amit tőlem hallottál? Most az már telebeszélte a füledet, az egész lelkedet azzal, hogy hja bizony, a Tamás szemrevaló legény: az bizony megtetszett a murza feleségének; azóta össze is szótték, boronálták a dolgukat; talán még tatárul is megtanult a Tamás, s el is felejtette, hogy van felesége. Ott lakik már benn a palotában, s kalamajkát táncol, a tatár ifjasz-

szony meg a timburán muzsikál hozzá; — ugye, hogy ezt mondta neked Apor István uram?

— Nem! Nem ő mondta; hanem úgy álmodtam.

— Álmodtad ám: az Están komám szemével. No hát akár álmodtad, akár őtőle hallottad, ne hajts rá semmit. Álom: szófia beszéd! Hát ugyan olyan embernek ismered te a te derék jó uradat? Aki a hitvesi hűsége ellen még akkor sem vétett, mikor a világ magas paripái ragadták magukkal; hát az majd most fogja megtörni esküjét, mikor az Istennek ilyen súlyos látogatása van rajta? Eredj már! Ne légy gyermek! Nézz bele a tükörbe, aztán kérdezd meg magadtól, hogy elfeledhet-e valaki egy ilyen deli magyar asszonyt? Aztán kiért? Egy tatár debelláért! Ha láttál volna valaha egy tatár asszonyt, ki-nevetnéd magadat. Azzal a fekete pofával! Az orruk ég felé áll, úgy hogy beleesik az eső: s a füleik akkorák, hogy legyezhetik vele magukat, s szájuk meg olyan nagy, hogy saját maguknak a fülébe sugdoshatnak vele; a fogaik feketére, a szemöldökeik kékre vannak befestve; egy ilyen madárijesztő váztól félted te az uradat, hogy elszereti tőled. Inkább attól félhetnéd, hogy megeszi.

Nevetett, nevetett ezeken az asszony, meg is törte a szemeit a könnyektől, hogy hát jól van, nem sír többet, nem gondol erre a bolondságra. De mégiscsak komolyan vette a dolgot.

— Mert hiszen, lássa kegyelmed; nem azért aggok én, hogy az én Tamásom mást szerethet, nem engem. Nem vagyok én olyan irigy. De attól reszket a szívem, hogy ha azt a murza egyszer meg találja tudni, én édes Istenem, még valami szörnyű csúfondáros módon megcsonkíttatja szegény uramat.

— De verd ki az egész aggságot a fejedből. Add vissza annak, akitől kaptad. Ha álmodtad, álmodd vissza. Annak az én kedves komámnak, a tótornak pedig mondd meg: hogy az Isten őrizze őt attól, hogy egyszer én is ott legyek álomban, mikor ő teneked álmodban ilyen híreket hord haza, mert Isten

úgy segítjen, olyat somodorintok a feje tarkójára — álmomban, — hogy ébren is megtapogatja a helyét.

Ezt hát valahogy elütötte-vétette Boldizsár bá; de azért magának is szeget ütött ez a fejébe. Mert nem igaz ám az, hogy azok a tatár asszonyok olyan csúfak volnának! Inkább nagyon is szépek. Termetük, arcuk, hát még a szemek! Veszedelem azoknak a villámlásába kerülni. — Aztán húsból van az ember, még ha Damokos is. Az ilyen dologban az asszonyok nagyon helyesen szoktak álmodni. Ébren sincs az másképp. Az egész világtörténet egyetlen egy esetet tudott följegyezni a férfiú erényről: az is, ki tudja, igaz-e? Az a történet Potifárné és József között azzal a köpönyeggel. Az egyik így adja elő, a másik amúgy.

Hogy melyik mondott igazat: az excellenciás asszony-e vagy a zsidó-gyerek? ez a kérdés még nem volt Nyíregyházán? (Ezeket Boldizsár bá óggtá-mógta így magában.)

Csak legjobb lesz siettetni a kiváltási ügyet, s e végett őneki magának felmenni Gyulafehérvárra a szultán tihájához és siettetni az alkut; mert amit az asszonyok álmodnak, annak fele is igazság.

Buzdurgán murzának a híres-nevezetes telepe ott vala, ahol a Karaszu és a Salgir folyamok egybeszakadnak, s egy hegyes félszigetet képeznek. Maga ez a telep egy egész kis város volt: mondhatni erősség; mert a két folyam csupa zuhatagokban omlott alá a hegyek közül, úgy, hogy a vízsebesség miatt hajóval nem lehetett egyik partról a másikra átmenni, de még aki úszással akart is átjutni, számot vehetett a lelkével. A száraz felől pedig erős kőfal vonult egyik partról a másikig, mely a háromszöget bezárta.

A félsziget csúcsa az utolsó pontja volt egy lankás hegyláncnak, oldalai szőlőkkel, gyümölcsfákkal beültetve, amiknek koronái közül messze kifehérett a murza palotájának márványhomlokzata, a lapos teraszokkal, amiken alkonyi órákban a háremét lehetett látni mulatozni távolból. — Bizony csak távolból, mert a bőrgyár telepei lenn voltak a parti lapályokon: azoknak a vízhez közel kellett lenni: ott voltak az erjesztő, posajtó medencék. Az egész emberi lakcsoportozat igazi tatár-építmény volt: rendetlen, egymást támogató házak, vakolatlan falak, kiálló szarufák, nyers bőrrel, náddal, fakéreggel fedett kunyhók, közbe egy-egy sárgára, kékre, pirosra festett, hanem azért kívül-belül lyukas épület; hosszú szárnyékok, nyitott színek; semmi utca, csak szűk síkátorok, amikben két öszvér ki nem kerülheti egymást; áthidaló ereszek egyik síkátorból a másikba a háztetők felett; szárító esztrengák, vörös

téglafalú, ablaktalan rakodók, sötét bolt-odúk: azok előtt megint rudakra épített lombsátorok; szép lugasok, dögbörből; s mindenütt sár, piszok, rondaság; fekete, sárga, veres, zöld rondaság; bűz, bűdösség, pestilentia a lehetőség minden fokozatain keresztül: s mindezekhez hozzáillő félmeztelen, piszkos, cseredett, sovány, elkényszeredett, vadállattá aljasult ember-tömeg; rabságra hurcolt áldozatok minden körül lakó nemzet népeiből, akikről régen megfélekeztek. Itten gyártják a marokint meg a bagariát.

Hanem odafenn, a palota körül, valódi paradicsom van. Idáig nem hatol fel sem a posajtok lúgszaga, sem a rabszolgák jajveszéklése. A természet maga alkotta édenné ezt a helyet, amidőn a magasabb hegyekről egy hatalmas patakot irányzott a félszigetre, ami aztán a magas előfokról zuhatagban omlik alá a Karaszuba.

Fenn a várban kristályvizet isznak; lenn a városban cserző lúggal, trágyalével zavaros habarékot. Ideleln a csáva bűzőlög, odafenn a balzsamfák ámbrája terjedez.

A hegyláncon túli része Krímiának egészen az olasz égajl áldásai alatt virul. Éppen úgy díszlenek a szabadban a babérfák, a gránátalmák, a narancsok egész ligetszámra, mint Róma körül, s az olajfák ezüstszürke örökzöldje között már otthonossá lettek a kisázsiai nemesített gyümölcsök, körték, almák, barackok. Talán el is felejtette már a világ, hogy ezek keletről jöttek a nyugati zord világba, s úgy terjedtek tovább: úgymint mikor már a székelyek a szilvából „ízet” főztek, akkor még ennek a fáját Belgiumban, Angliában nem ismerték, s a poroszoknál az egyetlen érett gyümölcs volt a főtt körte.

Buzdurgán murza nem is volt semmire olyan büszke, mint a kertjére. A nagy rablóhadjáratokból, amiket vezetett, zsákmányon és foglyokon kívül még a kerti virágokat és ritka gyümölcsfákat is hazahordta, s nagy gondja volt rá, hogy megéledjenek; kertészeit a szultán Gökk Sü melletti palotájában kitanult bosztandzsik közül szerezte, s azoknak, mivelhogy

eunuchok voltak, szabad bejárásuk volt a palotájába, s fizetést és kaftánt kaptak. Az elhurcolt foglyok közül is kiválogatta a legelőkelőbbeket, az értelmeseket, meg akik tanítók voltak, s azokat sorozta a kertben dolgozó rabszolgák közé. Az izoglánbasi azokat dirigálta oktató szóval és — nogajkával.

Február végével, amikor még a Székelyföldön haragosan fújdogál végig az öreg Nemere, s rázza a havat a szakálláról, a krími félszigeten már teljes virágpompájukban állnak a gyümölcsfák, s a talitarka virágágyak csak úgy nevetnek a kinyílt jácintoktól és tulipánoktól. A Tsatir-Dagh magas hegyein megtörik az észak fagyos szele, s a Fekete-tenger felől langy áramlat sietteti a tavaszt.

Hanem hát van az öreg Nemerének egy felesége, a Burána. Ez orosz születésű. Ez még sokkal kegyetlenebb szél a másikonál. Megezik az félszázadban egyszer, Olaszországban is, hogy az Adriai-tenger befagy, s ugyanakkor a tél köpönyege betერი egész Nápolyig a délszaki paradicsomot; az olasz, aki először lát havat esni, azt hiszi, gyapot hull az égből. Ilyenkor természetesen minden növényzet elfagy. Ez a rém meglátogatja Krímiát is.

Mikor legszebben virágoznak a fák, csaknem nyári meleg van: egyszer csak felülkerekedik a kopasz hegyormokon valami csúnya, rongyosszélű, ólomszürke felleg, s nagyhamar betakarja a ragyogó kék eget, olyan hegyes esőt szítálva alá, hogy szinte szúrja vele az embernek a bőrét. Ez így tart három nap, három éjjel. Olyan hideg van, hogy bunda nélkül nem lehet kilépni a szabadba. A bunda a tatároknál a thermometer.

Buzdurgán murza mindennap háromszor bejárta az egész kertet, sorra nézegetve a virágzó fáit; különösen sokat elidőzött az éppen egész pompájukban díszlő gránátalmák alatt, s tanácsot tartott a kertészével; de biz az sem tudott neki mást mondani, mint hogy ha a keringelő dervisek naponkint háromszor végig nem táncolják a kert minden útjait, s az imám

négyszer a nap négy szakaszában el nem éneklí a Koránból a XXIII-ik szúrát, hát akkor nincsen segedelem. Ha estére ki talál tisztulni az idő, éjszakára olyan dér lesz, hogy minden fűnek, fának vége.

Pedig hát éppen estére állt meg a kegyetlen hideg szél. Úgy szokta azt a Burána asszony. Elvégezte a nagy szapulást, most aztán *kitereget*. Szép „fogas verőfény” lett.

Az imámok üvöltöttek, a dervisek verték a csörgő dobokat; a kertész a szakállát tépte; Buzdurgán murza pedig, mint egy örült szaladgált a kerti utakon alá s fel, hol az eget, hol a fákat nézve kétségbeesetten.

Egyszer egy rabszolga, aki ott gereblyélt a virágágyak közt, megszólítja:

— Kegyelmes uram, murza: nem használ ám semmit ez a könyörgés, amit a derviseid mívelnek; attól a fagy el nem múlik rólunk; hanem én tudnám egy módját, ahogy mi szoktunk az ellen védekezni székelyek.

A murza végignézett rajta, s ráhorkantott bosszúsan.

— Hát te székely vagy? Mi a neved?

— Damokos Tamás.

— Damokos is, meg Tamás is? Melyik vagy hát?

— Mind a kettő. Székelyek főkapitánya vagyok.

— Héj ha azt tudom, nehezebb láncot tetetek a kezedre, lábadra. Hát aztán mit tudtok ti székelyek Allah haragja ellen, akik még arra sem vagytok érdemesek, hogy az árnyékába elbújjatok?

— Hát mi füstölni szoktunk ilyenkor.

— Hisz azt tudom bolond nélkül is. Olyan rakás tömjént gyújtaték meg a serpenyőben, hogy az egész mosé tele van az illatával.

— De mi kinn a szabadban füstölünk a fák alatt, és nem tömjénnel, hanem tőzeggel, nyers gazzal, ami nehéz búztád: az veri el a fagyot. Engedd meg nekem kegyelmes uram: hadd tegyek vele egy próbát.

— No hát tedd meg; adj rendeletet a többi rabszolgáknak, hogy segítsenek neked ebben a székely istentiszteletben. Hanem annyit mondok neked Damokos is, meg Tamás is: hogyha engem lóvá tartasz, s nekem hiába bűzölöd tele a keretemet meg a palotámat, s reggelre mégis elfagy minden: hát akkor tégedet, a Damokost is, meg a Tamást is karóba húzatlak.

— Ott is ott leszek én — felelt vissza a rabszolgá.

— No hát kezdj hozzá a babonádhoz: megengedem.

Damokos Tamás azonnal összehordatta a tisztásokra a többi rabokkal a nyers iszalagot, rekettyét, s tüzet gyújtott alá. Mire a nehéz füst elkezdett szétterjengeni, s elülte az egész kertet. De egyúttal beszüremkedett az a palota szobáiba is, s betölté keserű illattal még a háremet is. Buzdurgán murza dúlt-fúlt, prüszkölt az orrtekerő illattól, s szidta a székelynek még a déd-ükeit is, aki ezt támasztja; de kénytelen volt eltűnni, mert maga rendelte meg. — Éjfél felé pedig Damokos Tamás jó nyers cserhulladékot hordatott fel a gyárból, azt rakatta a tűzre. Buzdurgán murza azt hitte, hogy a poklok kéménye nyílt meg: az füstöl az orrába; pedig dehogy az nyílt meg: az még ezután következik. Végtére afféle drágalátos bőrhulladék szemetet gyújtatott meg Tamás a kert minden részében, aminek a kedveskedésétől Buzdurgán murza valamennyi asszonynépével mind a pinceboltokba menekült, s a muezzimnak odafenn a minaréhban a torkába rekedt a „la illah il Allah!” Az egész kert palotástól be volt burkolva a füstbe.

És aztán olyan hideg lett, hogy a szökőkút medencéjében befagyott a víz.

Amint kisütött a hajnali napsugár, s Buzdurgán murza előjött a pincéből, az első dolga az volt, hogy felszaladt a palotája lapos tetejére, széttekinteni a világban. Rémülve látta, hogy a tegnapi zöld erdők mind szürkék-barnák körös-körül, s az udvaron levő szökőkút medencéje be van fagyva, a csövekről jégcsapok függnek alá. A szép paradicsomkert maga pedig még most is sűrű füstbe van burkolva.

— Átkozott hitetlen kutya! — ordítá Buzdurgán, féktelen dühében, s szaladt válogatni a korbácsaiban, melyikkel verje halálra a csalfa rabszolgát, aki egész éjjel így megkínozta a maga füstölésével őt és egész háza népét, s ehun ni! még jobban megharagítá vele Allaht! — Amíg azonban a korbácsai közül megtalálta az igazit, azalatt keletkezett egy jó friss reggeli szellő, az hirtelen elfújta a kertet elülő nehéz füstöt, s mikor Buzdurgán murza lerohant a kertbe, íme eléje mosolyogtak a lángvirágú gránátalmák, a tulipánok és jácintok: nem pokolbűz, hanem millió eleven virág fűszerillata lengett a szellőben. A kert meg volt mentve: zöld maradt minden falevél.

— Allahé a dicsőség! — kiálta a murza elbámulva azon a nagy csodán, s aztán maga elé hívatta Damokos Tamást.

— No te székely! látom bizony, hogy a te isteni tiszteleted jó volt. Büdös volt; de jó. Szidtalak egész éjjel, megdicsérlek nappal. És már most, hogy megjutalmazalak, háromféle kegyelmet teszek veled.

Damokos Tamás megörült, hogy ilyen nagy embertől valami kis kegyelem nem jöhet.

— Először is elengedem neked azt a kétszáz korbácsot, amit az éjjel megfogadtam, hogy saját kezemmel rád verek. Másodszor levételem a láncodat; ezentúl lánc nélkül dolgozhatol a kertben. És harmadszor minden napon kapsz egy egész kenyereket, nem a többi rabszolgák moslékjából eszel.

Ennyi nagylelkűség csak elég egy napra egy tatár murzától.

— No most már elmehetsz dolgozdra. — Hát te csakugyan Damokos is vagy, meg Tamás is? Ej, ha azt tudtam volna, dupla váltságdíjat kértem volna érted. Feleséged is kettő van?

— De az csak egy van.

— Kár. Ha ketten volnának, könnyebben kiteremtenék érted azt a kétezer aranyat.

— Kiteremti azt az az egy is, kegyelmes uram; légy felőle bizonyos; nem hagy az itt engemet sokáig rabszolgaságban.

— Örülök, ha kivált; örülök, ha itt hágy, jó •Damokos Tamás.

Ettől fogva aztán Tamásnak könnyebb volt az állapotja az ő rabságában: a kertészkedést otthon is nagy kedvvel szokta gyakorolni.

Mondtuk már, hogy Buzdurgán murza bőrrrel kereskedett. Állatok bőrével is, meg emberek bőrével is. Nagykereskedő volt mind a két szakmában; azt is mondhatjuk, hogy nagyiparos. A marokinját, szattyánját, bagariáját elhordták messze földre a kalmárok, s kereskedtek vele. Az eleven bőr ellenben nem került nála vásárra. Ő azt sokkal gyakorlatibb úton tudta értékesíteni. Maga is egyik előkelő vezér lévén, aki alatt kilenc orta állt, valahányszor egy hadjáratból hazakerült, s rendesen egész sereg foglyot hozott magával, azokat legelőször is szakértő módon osztályozta. A tenyereiket nézte: amelyiké fel volt törve, az paraszt, földműves, nem sok váltságdíj néz ki belőle, ez mehet a bőrgyárba dolgozni; amelyiknek a tenyere sima, ez úrféle, ezért váltságdíjat fognak adni, ennek az életét meg kell őrizni. Az öltözet nem tehetett náluk különbséget, mert az úri köntöst már az elfogáskor lehúzta róluk a tatár, s rongyos darócot dobott a nyakukba helyette, úgy, hogy mind egyformák voltak. Leány vagy asszonyféléből csak azt hozta el, ami nagyon szép és fiatal volt. Azt azután megtartotta magának feleségül. Volt az neki sok. Úgy volt vele, mint a kutya a szénával. Ezeket nem engedte kiváltani.

A kedvenchölgy volt *Kalme*, a *kadina* cserkesznő, a csecsenc fajból, mely a török padisah szerájának szokta a legtöbb csillagát kölcsönözni. Ezt onnan rabolta el a Kaukázusból, mikor hajórajjal mentek át a tengeren a murtizigátorok ellen. A szép *Kalme* olyan úr volt Buzdurgán murza fölött, mint a murza a többi rabszolgái fölött.

Forró délutáni órákban le szokott jönni *Kalme* a palotából a többi háremhölgyekkel a kertbe sétálni és mulatozni; mielőtt azonban kijönnének, elébb trombitaszó adott jelt a kertben

dolgozó férfiaknak, hogy siessenek a fallal körülkerített rekesz-
téken kívül eltűnni, s a harmadik trombitaszó után fekete
eunuchok jöttek elő, rinocéroszbőr korbácsokkal, végig-
szaladgálva a kerti utakat, s sorra kutatva minden bokrot, de
még a terebélyfák lombos koronáit is, hogy nem maradt-e ott
valami kanember? Jaj lett volna annak!

Egy délután Damokos Tamásnak azt a munkát adta a fő-
kertész, hogy a nagy vízmedence körül levő virágágyakból
szedje ki az elvirított tulipánhagymákat, s azok helyébe
későbbi virításra szánt tubarózsákat ültessen. Tamás elvégezte
mind a kettőt nagy hamar; mivelhogy az úrfélének az a szokása,
hogy ha egyszer parasztmunkába fog, azt nagy sietve elvégzi;
nem tempózik vele, mint az igazi napszámos; egy nagy kosár
megtelt kiszedett tulipánhagymával, a másik kasból meg ki-
ürültek a tubarózsák. Ekkor aztán a fáradtságtól meg a hőségtől
úgy elnyomta a buzgóság, hogy biz ő ott elaludt. A főkertész,
aki visszajött, megnézni a dolgát, látta, hogy már el is van az
végezve, s az ő szolgálja alszik: megszánta szegényt, jó szíve
volt, fogta az üres kast, letakarta vele, hogy ne süsse a verőfény,
s ne csípjék a legyek: amitől az aztán még mélyebben aludta
az igazak álmát.

Egyszer aztán harsog a trombita; a feketék jönnek nagy
riogatással, végigtoporzékolva a tévutakon, s kergetik a férfi-
népet ki a kertből, felkutatják a bokrokat, a filagóriás kösköket:
nem bújt-e oda valaki? Látták biz azok ott a virágágyak között
azt a két kast; az egyiket tele hagymával, a másikat fenékkal
felfordítva; de eszük ágában sem volt, hogy még azt is meg-
vizsgálják.

A jó Damokos Tamás pedig csak aludt szép nyugodt lélek-
kel a lefordított kas alatt, s eszébe sem jött, hogy a trombita-
szóra és ládbogásra felneszeljen; mert ő éppen most haza-
térőben volt Mikó-Újvárára mind hadseregestül: annak a
trombitái szóltak, annak a lovai dobogtak úgy. Diadalmasan
tért haza a megvívott harcból. Szó sincs róla, hogy őt elfogták

volna; sőt inkább harci trophaeumokkal, tatár-lelgyel exuviákkal megterhelve tér haza népestől. A várának a tornyai megaranyozódtak azalatt, hogy odajárt, úgy ragyognak. A két fia eléje jön lóháton: hej, hogy megnőttek azóta! Félinges kis babákul hagyta őket otthon, s egész legényekül jönnek most eléje; mégis rájuk ismer. No, van csókolódás! Hát anyátok hol van? Felelnek valamit: de nem érti. Elszokott a füle attól a beszédőtől, amit Erdélyben beszélnek.

A szeráj felőli rácsozatos kertajtó megnyílik, s a rózsalugassal fedett lépcsőgádon át leszállnak a palota hölgyei. Egész dandár azoknak a száma. Nem mind kadina, a nagyobb rész odalisk, aki az úrnője arcát ernyővel védi a nap ellen, pávafark-legyezővel hüsseli, mandolint, hárfát hoz vagy csengős nakarát, ami tánchoz való. Napkelet minden festői divatja szerint van öltözve valamennyi, ahány annyiféleképpen. Azt, hogy ki közöttük a legelső úrnő, ha a szolgálattelvő hódolat nem árulná is el, ha a ragyogó ékszerek nem kérkednének is vele, hirdetné maga az arca, a termete. „Mikor te kilépsz a házadból, a nap eltakarja az arcát felhővel, azt mondva: most világíts te helyettem!” így zengedezne róla valami keleti költő. Mi azonban nyugodjunk meg abban, hogy Kalme legszebb volt a tizenkét hölgy között.

Eleinte fel s alá sétálgattak a tekervényes tévutakon, virágokat szedtek, koszorúkat fontak, éretlen gyümölcsökbe bele-torkoskodtak, pillangókat kergettek; azután énekelni, táncolni kezdtek; majd karéjban összefogózva, majd párosával, fátyolkendőt tartva a fejük felett, egynek kedve kerekedett szilaj magántáncot járni leterített szőnyegen, s míg az a csörgős dobot ütögette a feje fölé emelt kezeivel, azalatt a többi odaliskok zümmögő dalt dúdoltak félkaréjban állva. Kalme, két hölgytársa vállaira dülve gyönyörködött bennük.

Damokos Tamás pedig ottan a kas alatt látá, hogy vonulnak ki eléje Csík-Szereda ifjú hölgyei nagy zsolozsmaénekléssel. Danolnak is, táncolnak is. No lelkecskéim, énekeljétek azt

a zsolnárt, hogy „A Sionnak hegyén, Úristen, Tiéd a dicséret!” Éneklik is, de valami olyan furcsa nótára, amelyet ő soha életében nem hallott. Nem illik ez a melódia sehogy a textushoz. Aztán nem kellene az embernek táncolni a zsolnárhoz.

A tánc után sorbetet meg szultánkenyeret s egyéb csemegéket hoztak; a hölgyek letelepedtek a nagy perzsaszőnyegre, amit a pázsitra terítének, s akkor elkezdett egy török hölgy meséket mondani, amik fölött egyszer-egyszer valamennyi felkacagott. Elhiszem azt, hogy mikor egy pogány isten egy csoportban ennyi kacagó női ajkott látott megnyílni, hát azt mondta, hogy „de bizony szebb a földön, mint az égben”.

Mikor aztán a nap kezdett aláhanyatlani, s a nagy olajfák, ciprusok árnyéka betakarta a kertet, a fülemülék megszólaltak körös-körül, akkor a kadina megkívánta a fürdést. A nagy medencében a szökőkút sugara olyan dallamos hangokon fecsegett a naptól átlangyult habokkal, hogy lehetetlen volt a hívogatásnak ellene állani. A hölgyek valamennyien mind lerakták lepleiket, s aztán csintalan játékot űzve, kergetőlöztek a nagy medencében; maga a bűbajos Kalme, mint egy élő márványszobor odaállt a szökőkút sugara mellé, s karját feje fölé emelve, engedé a kristálygyöngyöket vállain végigperegni.

Halandó szeme nem láthatta ezt a képet: az istenek pedig hadd lássák! és irigykedjenek.

„No, micsoda bolond ez már megint!” mondá Damokos Tamás. Ne sikoltozzatok annyit a lovam körül, mert még lefordulok róla. Ne nyúlj hozzá te menyecske, mert megrúg! Egyszer csak felrúgott a lova, s ő keresztülesett a fején. Szerencsére csak a kosár oldalába ütötte a homlokát. Aztán nagyon elbámult, hogy olyan szűk lett egyszerre a láthatár. Kereste Mikó-Újvárárt: az már nem volt ott; hanem a menyecskék sikoltozása folyvást hallható volt most is.

Már csak mégsem állhatta meg, hogy a kasnak a fonadékán ki ne tekintsen, hogy mi lett a lovával, amelyikről leesett? S akkor egyszerre előtte állt az a látvány, ami csak az olympi

isteneknek való. Észbontó, szívbetegítő látvány. Ahol az üdvösség és az elkárhozás összetalálkozik. Az örvényé vált mézcsepp!

A mítoszi regét látta maga előtt, Anadyomene születéséről, amint a nereidák vállaikra emelik a tajtékból született Dionét, hogy hosszú, aranyba játszó hajfürteit, amik lebontva végigomlanak az élő márványon, illatos olajjal bekenjék. Egyik nimfa a tenyerével befogta a szökőkút csövét, s az elszorított víz sűrű permetegekben lövell szét a tenyere alól a csoportozat feje fölött, amire, amint a pálmafák közül kilövellő rózsaszín alkonyugár rásüt, félkerek szivárvány tündérkerete támad körülötte, maga a medence vize a szétterülő olajtól gyöngyházzsínben játszik. Kép csupa ragyogásból, fényre festett fény, aminek közepette csak a szökőkutat elfojtó bizbariba néger rabnő jáspisszobor-alakja fekete. A vidám, csintalan női kacaj s a fülemülecstaggás egymásba vegyül: közbe egy-egy hárfahúr pendül, s a megzavart víz habja loccsan, dallamos lubickolással.

— Ne lássam ezt az álmot! — sóhajtá erényes elborzadással Tamás. Sohasem vitte őt arra a lelke, hogy asszonyok után leskelődjék. Szibaritának, mohamedhívő töröknek való ez. „Nem akarom látni! Más álmot akarok látni!” — S hogy annál biztosabb legyen magáról, a két kezével eltakarta a szemeit és hanyatt feküdt, s aztán csak a fülei hallották még a dévaj kacagást, a csalogány cuppogást, a habok loccsanását. Rá tudta magát kényszeríteni, hogy újra elaludjék. Kevés ember tette volna ezt meg az ő helyén.

Ámde az ébren látott tünemények az álom országába is utána találtak: ha elfutott előlük, eléje kerültek. Pedig olyan jól elbújtatta magát: egy nagy kőkoporsó födele alá. Itt csak nem lelnek rá. A dal, a kacagás hangja ugyan ide is lehatol hozzá; de legalább sötétségben van.

Csakhogy egyszerre az a kőkoporsó elkezd átlátszóvá lenni; kristállyá lesz a födele, keresztül láthatni rajta. Most látja már, hogy hová jutott? ott van a török szultán szerájában, annak a

legbelső háremében: a fehér márvány fürdőteremben, aminek a falai aranybetűs alkoránmondásokkal vannak teleírva.

Egész serege zsebong ott a háremhölgyeknek: táncolnak, dalolnak, vízben lubickolnak, hintán himbálódnak, hegedülnek és tamburáznak, egymást narancsokkal hajigálják.

A világ mindenféle színű hölgyei vannak ott, fehérek, feketék, sárgák, olajbarnák, aranyozott és karmazsinra festett szemöldökűek, kék, fekete és zöld szemekkel, selyemsárga, sáfránveres és koromfekete hajzattal. Valamennyien mind tudják, hogy ő ott van, egy férfi, lezárva kristálykoporsóba. Körültáncolják nevetve, gúnyolódva; kínálják csemegékkel, gyümölcsökkel, habzó serlegekkel, még ajkaik mézével is: tudják, hogy nem nyúlhat hozzá: nehéz az a koporsófedél. Csak azért ingerkednek vele, hogy a tehetetlen kínlásában gyönyörködjenek.

— Pokol tüze emésszen meg benneteket! — mormogá magában az álomlátó.

— Tüzet kívántál? Ha csak ez kell, az is meglesz.

Nagy hirtelen odahoznak eléje egy roppant nagy medencét, aranyozott vörösrézből, amin virágok vannak kiverve kék ezüsből, fehér aranyból. Ez a medence tele van parázssal. Odahelyezik a kristálykoporsó mellé: olyan közel, hogy a kisugárzó meleg süti az orcáját.

— No mármost mi leszen ebből? — dörmögi a fogai közt.

Az üstre valami tömjénformát hintenek, amiből egyszerre nagy fehér füst támad, ami eltakar mindent.

— No, ezt jobban is szeretem — mondja magában.

De a füst nem soká tart, nagy zsvaj támad: „jön az asszeki szultána! A padisah kedvenc kadinája!”

A füst kétfelé vonul, mint egy kárpit.

Most száll le a szultána a negyven márványlépcsőn a nagy fürdőtükrörbe, melybe két óriási márványoroszlán okádja a vizet.

— Vakulj meg két szemem! — nyögi az álmólátó. Mert nem elég, hogy látnia kell az eléje szálló alakot, hanem még rá is kell ismernie. Az ő felesége ez, az ő Ilkája! Nem! Csak volt az övé, most már a szultáné, pogány török császárnak a rabfelesége.

Óh, mi irtózat ezt látni! Azért hozták ide őtet ebben a kristálykoporsóban, hogy ezt meglássa. Pokollá akarták tenni az életét. Csak legalább ne mosolyogna ez a nő! Ne mutatná ragyogó orcáján, hogy szépsége vásárra bocsátásában diadalát találja. Pedig hiszen ő az! Nincs másnak ilyen arca! Csak legalább arcát takarnátok el! Dobjatok rá valami fátyolt.

S az álmodónak csak kívánni kell, mindjárt beteljesül.

A rabnők előhoznak egy kis szelencét, abban van egy arany fátyol. Az egész nem nyom talán többet egy aranynál.

Egy nehezek arany oly finommá ellapítva, hogy egy egész emberalakot képes tetőtől talpig eltakarni, mint egy palást.

De ez a finom, vékony aranylepel úgy odatapad minden tagjához, mintha semmi sem volna rajta, még az arcvonásai is mind oly hiven kitűnnek alóla: az maradt, aki volt; csak egy élő aranybálvány lett belőle, aki mozdul és jár.

S hogy még feszesebben álljon rajta az aranypihe: a derekára övet körítenek.

De nem is öv az, hanem egy olvasó, csat helyett a közepén a feszület van rajta.

— Távozz tőlem, sátán!

Ez meg éppen hívogatás volt. Az aranyozott túlvilági alak ismerős mosollyal jön hozzá közelebb, s meg nem állhatja, hogy mikor őt meglátja ebben a zárkában, fel ne kacagjon rajta. A kacagástól szétreped az arcán az aranyfüstlemez, s most már egész mivoltában látja őt maga előtt.

Az ő Ilkája az, nem más.

Ha most megölhetné! Csak ez az egy vágya.

A fantom leveszi derekáról az olvasót. Tán imádkozni fog, keresztyén módra?

Dehogy azt cselekszi! Sőt inkább letépi az olvasóról az egyes szemeit a rózsafüzérnek, s aztán szemenkint behajjigálja a parázssal tölt füstölőbe, s a fejével bólint hozzá: „Ez a miatyánk! Ez a hiszekegy! Ez az Ave Mária!” s aztán tovább megint szemenkint: hiszekegy! úr imája! üdvözlégy!

A tűzbe hajított golyócskák izzóvá lesznek ott, s mint megannyi haragvó angyal szeme, úgy sugárzanak a szentségtörő arcába, aki egyre nevet és bólingat.

Az álomlátó szeretné ledobni magáról azt az átlátszó koporsófödelet, s aztán beletemetni abba a tűzbe azt a bűbajos vétkezőt, aki minden mozdulatával, de minden szempillantásával őt öli meg ugyanannyiszor. Hanem hát a koporsó födele olyan nehéz, hogy azt egy Toldi Miklós sem tudná ledobni — az ő kezei pedig olyan gyöngék, hogy csak egy kosár födelét sem bírnák fölemelni.

Az a sok rabnő, milyen dévajul kacag ott körös-körül!

Az utolsó szem is lepergett már az olvasóról: csak a feszület maga maradt még meg a zsinóron. — A csábalak most azt is odaveti a tűz közé.

A zsarátnakon izzó felfeszített alak a halálkínoktól látszott vonaglani; Damokos Tamás a Megváltónak minden végmondását hallani véli, mik a keresztfán haldokló ajkairól aláhangoztak; düh és keserűség szállja meg idegét; izmait, inait emberfölötti erőkitörésre feszíti; sikerül ledobni magáról a nehéz koporsófödelet, s azzal odaugrik a rézmedencéhez, a paráztól izzóhoz, az olvasó gyöngyöktől ragyogóhoz, s felragadva azt két sámsoni öklébe, a fogantyúnál fogva, odazúdítja: — igenis — az egész nagy kosár tulipánhagymát Kalme asszonyosság és lubickoló rabnőinek a nyaka közé...

A fürdő hölgyek e tulipántos felkészöntésre, de még inkább az égből cseppent férfinak a látására iszonyú sikoltozásnak eredtek, s nosza rejtegették az arcaikat tenyereikbe. Csak Kalme nem takargatta a képét szeméremrejtő kézzel, hadd égjen azon a haragnak lángja teljes lobogásában!

— Fogjátok meg a vakmerőt és korbácsoljátok halálra! — kiálta istennői durcával, félig befont hajtekeresztét ökökre szorítva, mintha az is korbács volna. Mire a rabnők csoportja nagy sivalkodással rohant rá Tamásra minden oldalról.

Az pedig csak állt ott, mint Lót felesége, sóbálvány korában, elámulva s azt sem tudva, égen jár-e, vagy a földön? Vajon ez is álomlátás-e még?

A dévaj maenadsereg körülfogta, üstökébe kapaszkodtak, karjait hátra csavarták, s ő csak állta mindezt csendesen, mint a megbénult, aki se kezének, se lábának nem tudja hasznát venni. Azt is eltúrte, hogy az egyik hölgy hajából kitépett selyemszalaggal a hátrafacsart ökleit egymáshoz kötözze. Hanem amint az a feketebőrű leánycseléd egy irgalmatlan nagy bőrkorbáccsal reárohant, egyszerre visszatért a szívébe a lélek; nagyot sikoltott, szétszakítá az öklére tekert selyemszalagot, s azzal hirtelen nyalábra kapta a fekete rabszolgálot, mint egy gyermeket, s a fejét a bóna alá fogva, annak a láb-száraival, mint két cséphadaróval, úgy szétverte az egész rátámadó asszonynepet, hogy mind elfutott az a bokorba; végre pedig a verekedő eszközül használt szerecsennőt visszadobta a vízmedencébe, s akkor aztán odaállt annak a szélére, s kevélyen kifeszítve széles mellét s megrázva büszkén felemelt fejét, így szólt a kadinához:

— Én nem vagyok gyáva rabszolga cenk; hanem igaz magyar nemes! Hivass ellenem férfiakat, hozzanak kardokat, vágjanak darabokra; de az én testemet korbácsütés nem éri, amíg élek!

A kadina elbámult a merész szavakon; ez a merész alak megigézte. Visszaemlékezteté azokra az őshonában lakó vitéz murtizigátorokra; akik közül soha még ellenség foglyul egyet sem ejthetett, mert mindegyiknek ott van az öve mellett a görbe kés, aminek a sarlóéle arra való, hogy ha nincs menekülése a hősnek, maga vágja el vele a nyakát. Ezek voltak az ő rokonai.

— Hagyjátok őt! — parancsolá a hölgyeknek. — Ne hívjátok az öröket. Magunk tartunk törvényt fölötte. Azt mondja, vitéz volt: megérdemli, hogy kard által haljon meg. — Te, vakmerő férfi, most lépj be oda, abba a köskbe, és várd el további sorsodat.

Tamás megfordult, s bement a cifra nyári lakba, anélkül, hogy csak egyszer is visszafordította volna a fejét.

Kevés idő vártatva utána jöttek az asszonyok; felöltözve és arcaik lefátyolozva.

Kalme maga felült a kösk közepén levő díványra; a többi hölgyek félkörben letelepedtek körülötte a puha szőnyegekre.

— Jőjj ide, és beszéld el életed történetét — parancsolá Kalme Damokos Tamásnak.

A délceg ifjú a rabszolgaköntösben is daliás alak volt, s a nyomort is megaranyozza a büszke férfitekintet. A nők szeme mind rajta függött; de aki leginkább el nem ereszté egy pillanatilag is tekintete elől, az Kalme volt.

Mikor hazájáról s annak szabad népeiről beszélt Damokos Tamás, az asszonyokról, akik a férfiakkal egy becsületben vannak, arról a titkos érzésről, ami a magyar föld lakóját hazájához vonzza: hát akkor egy-egy elfojthatatlan sóhajtás támadt szavaira, és mikor leírta fogságra jutását, sok szenvedéseit, bizony könnybe lábadt az asszonyok szeme: de valamennyié.

Még a büszke kadina is tenyerébe hajtá fejét, olyan nehéz lett az azoktól a regéktől, miket a rab vitéztől hallott.

— Megértők sorsodat; kimehetsz előlünk. Várd el az ítéletedet.

Tamás elhagyta a kösköt, s aztán hozzálátott, hogy legelőbb is ezt a kárt helyrehozza, amit bolond fővel a kertésznek tett. Kihalásztá a tulipánhagymákat a vízből, s gereblyével szépen elegyengette a dulakodás nyomait a virágágyak között: mire Kalme és asszonyai előjöttek a köskből, már helyre volt hozva minden kártétel.

— Hallgasd meg ítéletedet — mondá Kalme kegyesen. — Életedet meghagyjuk, sőt kemény sorsodat enyhíteni akarjuk. Tudd meg, miképpen?

Kalme e szavaknál olyan közel lépett Tamáshoz, hogy a vékony aranyos fátyolon keresztül a forró lélegzete érte az arcát. Suttogva beszélt hozzája. Azonban Tamás minden szavára kemény, jól hallható hangon válaszolt, miszerint mindenki tudhassa, hogy ő igazjártbeli ember.

— Te azt mondád — szólt Kalme —, hogy minden iskolát kijárt, tanult, tudós ember vagy? Tehát írni is tudsz?

— Igenis, hogy tudok.

— Úgy van az én hazámban is. A férfiakat mind megtanítják betűket írni: de a lányokat csak a betűket elolvasni. Azért én el tudom olvasni a mčhdruli írást: de leírni nem tudom.

— Akkor mégis többet tudsz, mint én, mert én tudok ugyan írni és olvasni magyarul meg diákul, egy kicsit görögül is; a gót betűkhöz is konyítok valamelyest; de a mčhdruli írásnak soha hírét sem hallottam, azt se írni, se olvasni nem tudom: mert azt az én hazámban nem ismerik.

— Ha olvasni nem tudod, az nem baj. De hogyha kezded járatos a toll vagy a nád, vagy a karcolótű, vagy az ecset forgatásában, úgy bizonyára egyik betűt a másikról le tudja másolni, ha eléd teszik.

— Az már meglehet. Azt mondom rá az egyszeri székellyel: „még nem próbáltam, hogy tudok-e hegedülni? de meglehet, hogy tudok”.

— Hát példaképpen tekints ide. — Kalme lecsatolta karcsú derekáról a karmazsinpiros marokin bőrvet, melyre domború rajzokban mindenféle kacskaringók voltak aranyfestéssel formálva.

— Látod: ez a mčhdruli írás. Ez egy mondat az alkoránból.

Annak a mčhdruli írásnak (ami a cserkeszeknél a nemzeti kalligráfia) betűi semmihez sem hasonlítanak olyan nagyon,

mint azokhoz a zsinórkacs-karingókhoz, amik a magyar dolmányra elül-hátul felvarrva láthatók. Meglehet, hogy ha egy ilyen zsinóros magyar a cserkeszek közé tévedne, ezek annak a dolmányáról csodadolgokat tudnának leolvasni. Azért ezek az írásjegyek pompásan díszítik a préselt marokint: sokkal inkább, mint az arab vagy akár a török talik írás betűi, vagy a tatárok szarkalábjai és az örmények szertesztágazó ákombákjai.

— Le tudnád-e ezt erről az övről írni?

Damokos Tamás vállat vont. E bizony nem szentírás.

— Ha rávetném a fejemet, miért nem?

— No hát tartsd ezt az övet most magadnál, s rejtse el egy múza-pálma fiatal hajtásának a közepébe. Mikor aztán holdvilág lesz, vagy pedig pitymallatkor, amidőn még mindenki alszik, vedd elő, s ezzel a hegyes késsel karcold fel ezeket a betűket, jobbról balra kezdve, ennek a kösknek a falára. A fal veres, a karc fehér lesz, elolvasható. Holnap reggel lejön a murza ide, az abdesztán mosakodást végezni. Meglátja ezt a felkarcolt írást itt a falon. Közel légy akkor. A murza fel fog kiáltani: „Ki karcolta ezt az írást ide erre a falra?” Te akkor lépj elő bátran és mondd meg neki: „én karcoltam azt oda!” A többit azután várd be csendesesen. Meglátod, hogy mi történi? Ha van bátorságod hozzá, megteszed; ha nincs, abba-hagyod. Ha mersz a sorsoddal megküzdeni, kiállhatsz; ha nem mersz, elbújhatsz. — Én nem árulom el senkinek, ami itt történt. Hogy biztosságban légy, neked adom ezt a kis görbe késemet. Ilyent hordanak az én bátyáim maguknál, hogy a rab-szolgaságtól magukat megóvják. — Most pedig rejtse el magadat oda, ahonnan előjöttél.

Kalme ott hagyta Tamást a ciprusbokroktól rejtve, s hölgyeivel együtt visszavonult a palotába, énekszó, lant, koboz elhangzott. Tamás visszafeküdt a kas alá, s bevárta csendesesen, míg az eunuchok őrzárata előjött, kinyitogatni a kertajtókat, hogy a kertészek, bosztandzsik és izoglánok újra bejöhessenek.

Mikor a bosztandsi basi előkerült, már ott találta a virágágyak között Tamást, gereblyézve.

— Csak látszik, hogy legszorgalmasabb valamennyi között az én Tamás szolgálom.

Másnap kora hajnalban lejött a murza az abdesztán mosakodást végezni a kerti köskbe.

Tamás ott kapargatta a pálmafák derekáról a tarjagot, s vizsga figyelemmel nézte a murza orcáját.

Híszen tanulmányozásra méltó pofa is volt az: széles, hosszú és lapos, nagy kiülő ökörszemekkel, amik egymáshoz igen közel állottak, a közbeeső orr azonban olyan pisze volt, hogy annál fogva ugyan nem lehetett volna őt vezetni. Ennélfogva aztán a szájának sokkal több hely jutott, mint amennyi a szépségre megkívántatik, s hozzájárult még az a hiányosság, hogy a széles ajkon alig berzengett itt-amott öt-hat szál bajusz, mint a kandúrnál.

Azután, ahogy minden ilyen óriásnál szokott lenni, az érző idegei olyan lomhák voltak, hogy amíg a szemeivel valamit meglátott, nagy idő telt bele, hogy az arra támadt érzés az arcvonásaiban kifejezze magát, s az is olyan finta kifejezés lett, hogy a ránézőnek nehéz volt kitalálni, vajon haragjában agyarkodik-e az most, vagy örömében vigyorog?

— Ki karcolta ezt ide a falra? — ordítá Buzdurgán az ott kapargáló Tamásra, amint elébb a szemeivel megbámulta apróra a kacskaringós cserkesz írást, s aztán széthúzta a száját, fogait kivicsorítva (ki tudja, mosolygás-e ez nála vagy ember-evési szándék?)

Tamásnak bizony megrezzent az ina erre az ordításra.

— No csak ne szepegj! — mondá neki Buzdurgán. — Híszen csak *suttogtam* most! Mássz közelebb! Ki írta ezt ide a falra?

S a szemei keresztbe álltak, s a fogai csattogtak hozzá.

S hogy a rabszolga nem sietett elég gyorsan, kinyújtá eléje a hosszú kezeit, s megfogta az orrát, annál fogva húzta közelebb.

— Milyen nagy orra van a cudarnak! Olyan mint egy vad-disznónak az orra.

Buzdurgánnak elég oka volt, hogy irigy legyen rá.

— No hát beleverjem az orrodot ebbe az írásba? Látod? vagy nem látod? Ki írta ezt ide?

Tamásnak eszébe jutott a kadina mondása: „ha van bátorságod, megteszed”. De hát hogyan volna.

Máris magasra emelte az orrát.

— Én írtam azt oda.

Erre a szóra Buzdurgán a két térdére tette a két tenyerét, így görbíté alá a hátát, hogy a nagy pofájával egyenesen szembe nézhesse Damokos Tamást.

— Te írtad ezt? Te magad? Nem hazudsz? Hát le tudnád ezt még egyszer írni?

— Le biz én.

Azzal Tamás fogta a kaparó-vasát, s annak a hegyével rendén leírta az egész sort az út porondjába. Éleseszerű volt: bár nem is értette a mēhdruli írást, amit egyszer leírt, azt el nem felejtette.

Erre Buzdurgán murza akkorára feltátotta a két sor fogát, olyat ordított mellé, s úgy terjeszté ki a két karját, hogy Damokos Tamás most már csakugyan azt hitte, hogy meg akarja őt enni.

Ő pedig, amilyen gyors volt, mint a párduc, hátraszökkent, s kirántva kebléből azt a görbe kést, marokra fogta azt, s azt mondá a murzának:

— Meg ne gyalázz! mert előbb ezzel a késsel elvágom a torkomat.

Buzdurgán előbb megbámulta a görbe kést, s miután meggyőződött róla, hogy az csakugyan görbe kés, egyszerre réműletre hosszabbodott arccal kiálta reszketőssé vált hangon Tamásra:

— Jaj fiam! el ne vágd a nyakadat azzal a késsel! Nem akartalak én bántani: csak meg akartalak ölelni. Ne félj tőlem,

édeském, fiacskám. Kaftánt adok, salavárit adok, selyembe takargatlak, lépes mézzel etetlek, csak el ne öld magadat. Fiammá fogadlak, gyaloghintóban járatlak: olyan jó dolgod lesz nálam, hogy az édesanyádnál sem volt jobb. Ne bolondozz azzal a bicsakkal.

— No hát! — monda Tamás dacosan, — mit akarsz hát velem?

— Megmondom egy szóval. Valamennyi rabszolgám közt legelsővé teslek. Te parancsolsz valamennyinek, teneked meg senki. Akkor dolgozol, amikor akarsz. Mindent tehetsz, csak el nem szökhetsz. Kapsz tőlem külön házat, amiben lakhatol; ahányszor ebédelni akarsz, csak küldj a szakács-hoz! mit iszol? hozasd! Ha feleségre van szükséged, csak annyit mondj, hány kell? Még fizetést is adok, s azt, ha akarod, hazaküldheted az atyádfiainak. Olyan jó dolgod lesz nálam, hogy soha többet a rongyos pereputtyaidhoz vissza nem kívánkozol.

— De hát most mégis szeretném tudni, hogy mivel szolgáltam légyen én rá erre a nagy dicsőségre?

— Megérted, fiam, azonnal: csak nyisd ki a füledet, s csukd be a bicsakodat. Úlj le ide mellém a fűbe. Vigyázz, hogy meg ne csípien a hangya. — Hát azt tudod ugye, hogy énnekem van a leghíresebb bőrgyáram a világon. Az én bivalybőrömből készítik a páncélokot, az én marokinomat viszik fejedelmi palotákba a frankok és egyéb gyaurok birodalmaiba, akik lábas székeken ülnek, s a könyveiket beköttetik, éppen úgy, mint az igazhivők templomaiba, ahol azokat szőnyegek gyanánt leterítik; az én korbácsaim osztják az igazságot a Jeges-tengertől elkezdve a Veres-tengerig; az én bagariámmal gázolja keresztül a csikorgó telet a moszkó meg a polyák; az én szattyánomat viselik a törökök papucsnak, az én kordoványomat a magyarok sarunak. — És ezért mégsem az én hírem a legnagyobb a világon: nem a „buzdurgán” név a legnagyobb a bőrök között; mert van a csecsencek közt egy

bőrgyáros, aki azokat a híres öveket és tűszőket készíti, amik drágábbak az aragnál. Ez veszi előlem az erzerumi vásárt, ahol az örmények, cserkeszek, osszetek, mind csak az ő portékáját veszik. S miben áll a titka? Abban, hogy az ő bőreire ilyen szép kacskaringós írásban vannak arannyal ezüsttel rajzolva, sajtolva alkorból vett szép mondások. Csak ezért keresik őket olyan nagyon. — Csináltam volna én ezt már régen utánuk; de nem tudtam szert tenni olyan rabszolgára, aki írni tudja a mēhadruli ákombákot. Magam vittem annyira, hogy el tudom olvasni, de az olvasás meg az írás, tudod jól, olyan nagy távolság, mint a földön lépegetés, meg az égben repedés közt. A gólya is lépeget a földön, mint én; de én nem tudok úgy repülni, mint ő. S hamarább meg tudnám azt tenni, hogy a két öklömmel ennek a pálmafának a derekából ilyen ákombákot csavarítsak, mint hogy egy nádszár hasított orrával betűt kanyarítsak belőle. — S ezek a murtizigátorok, akik ezt az írást tudják, olyan kutyahitűek, hogy amint egyet közülök harcban vagy éjjeli megtámadásban elfogdosunk, mielőtt a láncot a kezére tehetnők, kirántja a görbe kését, s elvágja vele a nyakát, s azzal porba esett a pecsenyém. — Értheted már most édes fiacskám, hogy milyen nagyon szeretlek én téged, azért, hogy el nem vágta a nyakadat. Te tudod a mēhadruli írást! Ugyebár, ezt tinálatok székelyeknél a medreszekben tanítják.

Tamás ráhagyta, hogy igenis: ott tanulta ő ezt a fehérvári fő-medreszben.

— Hát most te fogod nekem ezt az én irhabőreimre írni! Hahaha! Majd meglátod, hogy kiszorítjuk vele a csecsenceket az erzerumi vásárból! Micsoda? Még Bagdadból is! De még Aleppóból is.

(Jól van, jól; gondolá magában Damokos Tamás; de majd mikor kisül, hogy nem tudok többet annál az egy mondásnál az egész mēhadruli alkorból, azt is csak úgy tudom, mint a tyúk az ábécét!)

Hanem hát már benne volt. Úszni kellett. Hadd lássuk, mi esz belőle?

Buzdurgán pedig nem tréfált: rögtön futtatá az izoglánjait a kastélyba, hogy hozzanak Tamás számára pompás öltözeteket, s nagy rimánkodásába került Tamásnak, hogy azt a gráciát elengedjék neki, ami együtt jár a turbánviseléssel: tudniillik, hogy a berberbasi simára leborotválja a koponyáját; jó lesz az így is.

Hanem egy különös kegyelmet kért a murzától, mikor a cifra ruhákat ráadták, ami csupa prém és paszománt volt.

— Nem bánom: napestig kész vagyok a te bőrödre arany mondásokat festeni; hanem azután engedd meg, hogy este kijöhessen megint a kertbe dolgozni. Ez a munka énnekem a gyönyörűségem.

De még meg is dicsérte ezért a kívánságáért a murza.

— Ember vagy fiam! Ilyen szolga kellene nekem sok. Látjátok ti többi kutyafülűek! Ez nem azt cselekszi, amit ti, hogy amint a muezzin estét ordít, rögtön abbahagyjátok a dolgot; hanem amikor az egyik munkájába belefárad, akkor pihenésül a másikat veszi elő; estig betűket ír szakmányban, este gyönyörűségből nekiáll kapálni. Ne félj, fiam, megjutalmazlak. Te fogod jövődében a vétkes, tunya rabszolgáknak a talpára leszámllálni a botokat.

Tamás köszönte szépen ezt a szívességet: nem kíván belőle.

— Nem kívánod? Pedig én azt gondolom, hogy ez a legnagyobb gyönyörűség a világon.

Buzdurgán felvezette maga a kitüntetett rabszolgáját a kastély udvarára.

A nagy négyszögű tér, amit a palota négy szárnya képezett, olyan tisztára volt gereblyélve s behintve fehér poronddal, hogy azon még csak egy fűszál sem volt látható; — a középső, napkelet felé fordult részén volt a széles lépcsőzet, amin a palotába fel lehetett járni, s ennek a tornácából indult ki a földszinten körülfutó folyosó, amelyen folyvást járkáltak alá s fel

az eunuch örök, kivont kardokkal. Mert azokon a vasajtókon belül, amik e folyosókról nyílnak, dolgoznak azon a munkán, ami Buzdurgánnak legféltettebb titka: a drága bőrök aranyozásán, virágokkal és betűkkel itt festik azokat tele. Ezt a tudományt őrizni kell, nehogy megszökjék vele valaki. Azért is rendelte ide azokat a műhelyeket a murza, a saját palotájába, hogy hármas zár alatt legyenek s mindig az ő szeme előtt.

Olyan alacsonyok is a zárak ajtajai, hogy közönséges embernek is le kell bukni, mikor rajtuk belép, maga Buzdurgán pedig éppen csak négykézláb teheti látogatását, s mivel nem illenék, hogy ő fejet hajtson a rabszolgái előtt, annálfogva háttal szokott hozzájuk bemászni.

Damokos Tamást itt átszolgáltató a felügyelő tímárbasinak, lelkére kötve, hogy ezt a rabot nagyon megbecsülje, mert ez drága kincs.

Itt azután megtaníták Tamást, hogyan kell ecsettel a bőrre festeni az arany cikornyákat s azután miféle tompa vésőkkel és fakalapácsokkal kell azokat úgy körülveregetni, hogy kidomborodjanak. Tamás egész nap ezt művelte.

Estefelé kezdte érteni, hogy miért vásárol a csizmadia szőlőt, mihelyt egy kis pénzhez juthat. Rettenetes dolog az, hogy az ember egész nap az előtte fekvő bőrt ütögesse kalapáccsal. Ennél sokkal kellemesebb a kertben kapálni.

Azonban hát ezért a munkáért jó ebédet adnak: piláfot, szultánkenyeret, sorbetet is hozzá; a kadinának talán mégis jó szándéka volt, mikor erre feleszelle. Hátha ez lesz a kiszabadulásának az eszköze?

Amint egyszer a mesterségbe beleokult: próbának odatettek eléje egy övnek hasított bőrt, hogy cselekedje rá azt a mchdruli alkórán mondat.

Ez nem ment olyan könnyen, mint az arabeszek munkája; mert csupa kacsaringókból állnak a betűk; de estig mégiscsak elkészült meglehetősen sikerrel.

Erre, amint a muezzin a napot elbúcsúztatta, bejött a műhelybe a murza.

Mikor az elkészített övet meglátta, nyalábra kapta Tamásnak a fejét, s olyat csókolt az orcájára, hogy az majd megsüketült bele.

— Hiszen ezt gyönyörűen megcselekedted. Hohó! Hiszen ezzel mind leverjük az erzerumi vásáron a csecsenceket. — Nagyon jól van, fiam! Holnap mindjárt csinálj egy másikat, másféle szép mondással az alkoránból.

(Másfélével ám! — gondolá Tamás. — Ha tudnék másfélét! De ebből az egyből áll az egész tudományom a pogány szentírásból.)

— Nem, uram, ez még tökéletlen munka — kifogásoló a dolgot ravaszul. — Nem vagyok vele megelégedve: kell hozzá egynehány hét, amíg a kezem úgy belegyakorlódik, hogy olyan szépen megcsináljam, mint amilyen a mustrája.

— A mustrája? — kérdezé a murza, s tátva feledte a száját bámultában. — Hát hol láttad te ennek a mustráját?

Tamás csak most vette észre, hogy majd elszólta magát. Hanem aztán helyreüté a dolgot. Tudta, hogy hitetlenek ellenében a hazudás nem vétek.

— Hát biz én azt a fehérvári kollégiumban, a múzeumban láttam.

Buzdurgán murza nagyot csóvált a hordónyi nagy fején.

— No, mihelyt betörünk megint Erdélybe, meglátogatom azt a fehérvári nagy medreszt. De ott találjam ennek az övnek a mustráját! Mert ilyen öve csak az én feleségemnek van, a kadinának, s azt is a patyolat öltönye alatt viseli, hogy senki sem láthatja rajtam kívül. S ilyen öve van neki huszonnyolc: a hold minden napjára más-más.

A murza nagyot fújt.

Tán csak nem fogott neszt?

Azt mondják a cethalról (aki igen nagy állat), hogy ha annak a farkába beleütik a szigonyt, kell neki öt perc, amíg

az értesítő ideg egész a fejéig küldi a tudósítást, hogy sebet kapott odahátul, s aztán megint másik öt perc, amíg az agyából az intézkedő ideg visszaküldi az utasítást, hogy csapjon maga körül a farkával. — Ilyen cethal volt a szárazföldön a murza: a döfést megkapta a szigonnyal, de kell neki rá egy hónap, amíg féltékennyé lesz miatta.

— No hát eredj most a kertbe kapálni.

Tamás lerakta a cifra ruhát, felvette a kertészgúnyát, s kiment kapálni a kertbe.

A többi rabszolgák már akkor mind kitakarodtak onnan.

Amint Tamás a nagy vízmedencéhez ért, ahol azt a furcsa álmot, meg azt a még furcsább valóságot látta, eszébe jutott, hogy megvizsgálja a muzapálmának azt az új hajtású levelét, vajon nincs-e még ott a kadinának az öve, amit tegnap oda-rejtett. Amint lenyúlt a levélgöngyöleg mélyébe, bizony a kezébe akadt a bőröv. Tehát nem jött el érte a kadina. — Ebből baj lesz; mert a murza keresni fogja nála azt a bizonyos övet.

Hát amint kihúzza azt és megnézi, akkor látja, hogy az egy egészen másszínű öv: a tegnapi karmazsinszínű volt, ez pedig égszínké. Aztán a cifra mondás is egészen más betűkből van összerakva rajta.

Tamás erre letört egy agavelevelet, annak a héjára felkarcolta a tövises hegyével az egész cifra mondást a kék övről, ezt azután nagy hamar visszarejté a muzapálma hajtásába; s aztán az agaveleveléről mindaddig rajzolgatta a porondba a cikornyákat, míg könyv nélkül megtanulta; mikor a murza reggel lejött a mosakodásra a köskbe, már akkor ott gereblyélggett Tamás megint. Innen aztán együtt tért vissza ismét a murzával a kastélyba a festőműhelybe.

Ezúttal a tegnap betanult verset készítette ki egy darab újdonat égszínké marokinra ezüsttel.

Mikor a murza este bejött, s meglátta a kész munkát, majd a gerendába ütötte a fejét meghókönyödésében.

— Te! Damokos Tamás! Ennek a mustráját is a fehérvári nagy medreszben találtad?

— Ott biz én. Van ott a múzeumban ilyen huszonnyolc; a hold minden napjára más-más.

— No! Ne lássam addig a mekkai kábát, amíg a fehérvári nagy medreszt meg nem látogatom.

(„Én is ott leszek akkor!” — mondá magában Damokos Tamás, elfelejtkezve rab voltáról.)

HOGY HOZZÁK TÁNCBA A TÖRÖKÖT?

Hát ha csak felét megálmodta is Ilka asszony ezeknek a krímiai állapotoknak, akkor bizony (valljuk meg az igazat) elég oka volt neki siettetni a jó Damokos Tamásnak minél előbb való kiváltatását a keserves fogságból; mert nem tréfadolog az, hogy igazhitű keresztyén ember mindennap pogány alkorán mondásokat másolgasson mēhdruli írásban olyan mustra után, amit a tatár murza legszebbik felesége rejtett helyen visel.

Sūrgette is Ilka asszony a kiváltás dolgát, de az csak nem akart előre menni. Mintha valami titkos kéz, mihelyt meg van kötve a csomó, untalan eloldozgatná azt.

Egyszer aztán azt mondá Boldizsár bá Ilka asszonynak:

— No drága gyémántom, most már magam megyek fel Gyulafehérvárra. Írj két levelet: az egyiket Akmet bégnek, a szultán tihajájának, a másikat meg Apor István uramnak, a te tūtorodnak. A tihajának csak azt írd, amit már máskor, hogy te bizonyosan tudod, szultán őfelsége, kinek Allah nyújtsa meg az árnyékát, azt rendelte, hogy a kapitányok rabváltásáa kétezer arany legyen; ez készen is van nálad, azonnal elküldöd Perekopba, mihelyt Damokos Tamást oda kihozzák, oltalomleveleket adván neki is, meg nekünk is, akik a pénzt odavisszük. Több pénzed nincs, nem is szerezhetsz. Ennyi azonban készen áll.

Ilka asszony még hozzá akarta tenni, hogy odaadja bizony minden ékességeit, aranyát ezüstjét, marháit azon felül, de

Boldizsár bá csak azt mondta, hogy „ne kínálj te neki egy batkával se többet, meglátod, hogy utána kap, esze nélkül, csak én beszéljek vele”.

Mikor ez a levél készen volt, akkor azt mondá Ilkának:

— No már most, édes ragyogó csillagom: írd egy másik levelet a te tútorodnak, Apor István uram ökegyelmének is. Ezt majd én diktálom. Kezdd el: „Kedves, egyetlenegy szeretett Pistukám!”

Ilka asszony földhöz csapta azonban a tollat, hogy a hegyével állt meg a padlóban.

— De már ilyen megszólítást csak nem írok ökegyelmének!

— Jaj, édes tubavirágszálam: te csak a füleddel hallgasd, amit én diktálok, de eszedben ne tartsd meg. Jaj de szeretem ezt a felgerjedésedet látni! Ha ezt Tamás látná, megenne örömben. De hát csak írd te, ahogy én mondom. Én tudom, hogy miből lesz a gálickő? Megállj, majd új calamust csinállok, szép fáin írást tégy, ahogy az asszonyember a szerelmesének küld érzékeny izenetet. De tán jobb is lesz, ha én magam elébb leírom azt a levelet; te aztán magadban lekópizálsz; mert azt már látom, hogy ha fennhangon diktálsz, megég az arcod a szégyennek miatta.

Tehát elkészíté Boldizsár bá papírosan a levelet, ami ekképpen szólt:

„Hála az egeknek, hogy a mennybéli gondviselés ismét utat és módot nyitott a számunkra, hogy valahára egymáséi lehessünk. Az én uramat, akihez a meghalt fejedelem erőszakosan kényszerített hozzámennem, de akivel soha egy örömnapja sem volt életemnek, ellenben éjjelem-nappalom rosszabb vala a purgatóriumnál, elfogta a tatár. Minékünk kettőnknek ezzel nagy örömet szerzett. A mostani fejedelem bölcs akarata kegyelmedet rendelte el, hogy Damokos Tamás fogsága alatt az én tútorom legyen, s a váramban lakjék. Ezzel csak a mi kölcsönös vágyódásunk érte el legkívánatosabb

beteljesülését. Rettegek azonban azon gondolattól, hogy ha netalán a Damokos Tamás kiszabadulása által ezen mi édes boldogságunk megzavartatnék. Ő ha megtudna valamit, engemet talán még meg is ölné. Azért kérem kegyelmedet, vigye úgy az alkudozást a váltságdíj iránt a szultán tihájával, hogy sohase legyen belőle valóság. Mert ha esztendő egy nap elmúlik Damokos Tamás elfogatása után, akkor az erdélyi törvények szerint a rab felesége elválasztatik tőle, és bátran férjhez mehet. És így ilyenformán végre mi is egymásé lehetünk. Azért csak kérem igen szépen kegyelmedet, tartsa a tiháját mindenféle szép kifogásokkal, hogy esztendő egy napig megállapodásra ne jussanak. Akkor aztán beszéljen Damokos Tamással más, nem én. Mert a lelkem fáj miatta, ha ránézek azokra a gyenge kétezer körmöci aranyakra, akiket az bolond fővel rabságba szaladt vétektarisznya Damokos Tamásért kellene tatár fogára adnunk; holott mennyivel jobban el tudnók ezt mi a magunk örömeire költeni! Milyen szép kamukabársony mentét, dolmányt tudnék én varratni kegyelmednek, tarka skófiummal! Milyen jó tokaji négy puttonyos aszúval traktálnám kegyelmedet, ha ez a pénz nekem megmaradna! Azért csak okosan bánjék el kegyelmed az tihájával, hogy őrajta múltjék el a kiváltás, ne mirajtunk. Addig is csókolom kegyelmednek a két piros orcáját százszor meg ezerszer, igaz szeretettel.”

— No hallja kegyelmed, Boldizsár bátyámuram — mondá Ilka asszony, mikor ezt a levelet lemásolva, a pennáját kiverte az asztal széléhez —, ha a miatyánkot, hiszekegyet és az üdvözlötet visszajáról kellett volna elmondanom (ahogy a gonosz boszorkányok cselekszik), nem került volna annyi lelki kínomba, mint ezeket a sorokat magam kezével leírni. Azonban az utolsó két sort nem is írtam ám le.

— De pedig azt is odaírd, galambszálam! Mert együtt jó az, mint a csúz meg a fogfájás. Anélkül nem valóságos ez a levél.

— De hogy írjam én le azt a szót „csókollak” egy idegen férfinak?

— Hiszen ne félj, sohasem kerül ez a levél Apor István uram kezeibe: sőt inkább visszahozom én ezt teneked, mihelyt elkészült vele a gálickő, s akkor a tűzbe dobhatod.

— De én azt hiszem, hogy még a tintának is veressé kell válnia, mikor ilyen fertelmes mondást leír vele a toll...

— Ne féltsd te azt a tintát, angyalkám. Magam csináltam azt; nem veresedik az meg száz esztendő múlva sem, mert gumiarábikum van benne. Csak te rajzold oda még azt a két sort is szépen.

— No hát kegyelmednek a lelke rajta. De én tudom, hogy ha ebből valami bolondság lesz: hát én felhajtom ezt az egész kalamáris tintát, s úgy ölöm el magamat.

— No csak ne tarts semmitől: minden bajt én vállalok magamra. Most pedig írasd fel az íródeákoddal erre a két koper-tára a két úrnak a titulusait: Akmet bégét magyarul; Apor István uramét pediglen deákul. Ez már ne legyen a te kezded-írása.

Mikor aztán megkapta Czirjék a két levélborítékot, akkor egészen szépen megcserélte a leveleket, s az Akmet bégnek címzett borítékba csúsztatta bele az Apor Istvánhoz írottat, ennek a borítékjába pedig az Akmet bégehez szólót. Így pecsételte le mind a kettőt Ilka asszony pecsétnyomós gyűrűjével.

— Meglátod, hogy gálickő lesz ebből.

Boldizsár bá aztán azt tette, hogy kurtára nyírta a bajuszát, székely zekét, harisnyát, tört bőrsarut öltött magára; nyakába akasztott egy zsiros szeredást, kölcsönkérte a legszélesebb karimájú viseltes kalapot az öreg gazdától, s úgy ment fel gyalog Gyulafehérvárra, ott fűtől-fától kérdezősködött, hogy hol kapni itt meg a török basát? merre az a palota? Pedig jobban ismerte ott a járást, mint maga a bakter. Úgy tett, mintha nem tudna más nyelven, mint székelyül, s a palota előtt strázsáló szász gárdistákat úgy agyba-főbe csókolgatta,

hogy azok alig tudták a csákóikat helyreigazítani utána. Itt is kapott egy hátbaütést, ott is egyet, míg a sok hátbaütéssel végre csakugyan bebukott Akmet béghez; ugyan őrizve a kalapját a két kezével, hogy el ne maradjon tőle valahol.

— Hát kied az az Akmet basa? — kérde bebotorkázva.

A tihaja kicsiny, cingár emberke volt, sovány képfű görögbe ójtott arabs.

— Látod: buksi!

— Aújnye! Nálunk mind azt mondják, hogy „török basa, nagy a hasa”; hogy maradt kied ilyen keszeg?

— Ne ugass, hanem beszélj, mit hoztál?

— Ejnye no. Sohasem láttam én még eleveny török basát: hadd nézzem ki elébb jól magamat, hogy elmondhassam odahaza a nagyasszonyomnak, miféle csudát láttam.

— Hát már nincs náladnál okosabb ember a Székelyföldön, te góbé, hogy téged küldtek ide?

— Van biz ottan, hanem azt okosabb helyre küldik.

— No hát ki küldött? mondd el.

— Hát ki küldött volna? Csak nem vetyegtem ide magamtul, mint egy goromba? Csak nem is a *Herkópáter* küldött. De meg nem is a *vörös gárgyán* küldött. Sem pedig a *tarka Jeezus* nem küldött kiedhez engemet talántán, vagy mi?

— Ördög bújjék a kelepelő nyelvedbe! Add ki már, hogy ki küldött?

— Hát nám mondom, hogy a nagyasszonyom küldött?

— Ki az a te nagyasszonyod?

— Ne te né! Hogy teszi kied magát, mintha nem tudná, hogy ki az én nagyasszonyom? Hiszen ahajt küld kiednek egy paksamétát tőlem, hát csak tudni kell kiednek, hogy ki írja azt az instanciát?

— Óh te külüfejű! Már hogy tudnám, hogy ki írja hozzám a levelet, amíg fel nem bontom. Adsza a levelet.

— Hm. Nem addig van ám az! Mert hát két paksamétát hozék. Az egyiket az Están úrnak hozám. Aztán a jobbikat

a jobbik csizmám szárába dugám, a balabbikat meg a bal csizmám szárába dugám, s mármost nem tudom, hogy melyik légyen a bal, melyik a jobb!

— Óh, hogy a ménkű csapogasson a két füled közé! hát nem tudsz olvasni?

— Hiszen ha olvasni tudnék, nem járnék gyalog, hanem beállnék püspöknek: hat lovon járnék.

— Add ide azt a két levelet! Majd megmondom én, hogy melyik szól nekem?

Czirjék nagy küszködéssel előkereste a két levelet a két csizmaszárból. Biz az nagyon egyforma volt mind a kettő: az ember megtéveszthette.

— De aztán ne a jobbikat vegye el kied magának.

Akmet bég kikapta a neki címzett levelet Boldizsár kezéből, aki egészen odaállt az orra elé.

— Jól van! Most állj oda az ajtóhoz, és meg ne mozdulj! Befogd a szádat: ne fújd rám a fokhagymás kolbásznak a szagát.

— Aújnya! Kied talán prófétaepret evett, hogy még azt is kitalálja, hogy mit evett a székely ma?

És aztán a legeggyűbb pofával támaszkodék neki az ajtófélnek, s az egyik szemét be is hunyta, csak a másikkal sandított a törökre, hogy mit fog az most mindjárt mívelni, ha azt a levelet (ami nem neki van írva) elolvassa.

Akmet bég a diványon ült akkor, amidőn a levelet felbontotta, a két lábát törökösen maga alá szedve. Amint elkezdte a levelet olvasni, egyszerre csak kirúgta maga alul az egyik lábát, amint tovább ment, menmeg a másikat; aztán az öklével taszította meg a levegőt, ahajt talpra ugrott; az egyik lábát felkapta a másik után, s nagyokat dobbantott, hol a fejéhez kapott, hol a térdére ütött: az ábrázatjának a cserszíne csokoládészínűre vált; elkezdett toporzékolni dühében. — Boldizsár csak nézte ezt nagy delectációval, s aztán mikor látta, hogy nagyon ugrál a török, elővette a

zeke ujjából a tilinkóját, s elkezdett rajta kedélyesen furulyázni.

— Elment az eszed, kutyaszánkázta góbéja, hogy itt nekem most furulyázol?

— Hát azt gondoltam, hogy a „boricát” akarja kied táncolni.

— Majd táncoltatom én mindjárt a te hátadon a korbácsot, csak sokat mókázz velem! Micsoda bolond levelet adtál nekem? Hisz ez nem nekem szól.

— Nám mondtam, hogy ne a jobbikat vegye el kied! De hát az után kapkodott, amelyik zsírosabb volt.

— Hozd ide, hol a másik?

— Nem én addig, amíg az egyiket vissza nem adja kied.

— Itt van, kapd el! Aztán mondd meg az asszonyodnak, hogy az íródeákjára vágasson tizenkettőt, amiért a kopertákat elcserélte.

— Hát a volt a hibás? No mert már megijedék, hogy talán a százok cserélték el a lábaimat, mikor ott aluvék Ebesfalván.

— Nesze most ennek a másik levélnek a kopertája; tedd bele az egyiket: ez szól az Apor István uramnak. De hazudj neki valamit, hogy miért van a koperta feltörve, mert ha megtudja, hogy én olvastam el a neki szánt levelét a nagyasszonyodnak, bizony olyan ötvenet csapat rád, hogy nem adod százáért!

— Dejszen majd leragasztom én ezt fáinul, macskamézzel, hogy a bolond se látja meg. Azért nem muszáj hazudni. Sohasem hazudok én igazán. Ha peniglen észreveszi valamelyest, majd úgy megmagyarázom én azt neki, hogy sohasem érti meg. Ejnye no, hogy hát ez így el volt cserélve. Né! Már micsoda dolog ez hát? Ejnye Jézuskám. Haj, haj. No.

— Elmehetsz már Isten hírével! Mire vársz még?

— Hát csak azt instálom, hogy ha hazamék, s otthon majd azt kérdi tőlem a nagyasszonyom: „no te Palya, hát kaptál-e egy pohár bort a basa úrnál!” hát mit mondó legyek neki?

— Vagy úgy? — Dörmögé a bég, s a tarsolyába nyúlva, odadobott egy fél piasztert Boldizsárnak, amit az elkapott a nagy kalapjával röptében. — Itt van! Igyál rajta egyet!

— Hehéj! Hisz ez török pénz! Az apám látott ilyet, de én nem. Megér ez kétannyit, mint a fele! De biz ezt én be nem iszom. No, ezt hazaviszem a gyerekeimnek, hadd tanuljanak meg tőle törökül. Adjon Isten kiednek basa uram ezerannyit, (de ne a mi zsebünkéből). Áldja meg az Isten, jártában, keltében, minden maradékaival együtt; vigye szerencsésen a maga országába haza; adjon Isten kiednek bort, búzát, bölcsességet, jámbor, csendes feleséget; jól szelelő pipát, vágott dohányt; megőrizze a rossz nyavalyától, ha pedig kiszólitja ez árnyékvilágból...

— Ha nem szaladsz mindjárt, rögtön elveszem a kalapot! — riaszta rá Akmet bég a hálálkodásból kifogyhatatlanra, s ez a fenyegetés volt a legsikeresebb; Boldizsár olyan sebten ugrott ki az ajtón, úgyhogy ha ide hátbaütésekkel igazították a bég cselédei, innen ki viszont üstökcibálással vezették; mert úgy szaladt, mintha lopott volna. Azonban a nagy hús fontos kalapjával úgy találta fejbe ütni egy goromba csauszt, hogy az összenyaklott alatta, a kapuban útját álló szász alabárdosra pedig ráfogta a tilinkóját, amitől az megijede, azt vélvén, hogy puska, s hátat adott. Mikor pedig aztán már egyszer Boldizsár kinn volt a piacon, akkor abbahagyta a futást: a szájába vette a tilinkóját, s nagy gyönyörűséggel billegette el rajta azt a szép székely nótát, hogy „aluszol-e te juhász? Hej dehogy aluszom”. Hagyták menni békén.

Nem is kereste ő aztán Apor István uramat azzal a cigány-utcára szaladt levéllel, hanem iparkodék minél hamarább kívül kerülni a sánckapun, nehogy felismerje valaki, s aztán hazafelé vette az útját: nem is igen sietvén vele; még három napra való kolbász volt a szeredásában.

No, hanem az szép találkozás volt, ami erre következett Akmet bég és Apor István uram között! Én nem tudom,

mert nem voltam ott: de csak elképzelem, hogy mikor a nemesúr szokás szerint délután ellátogatott a tihájához, akinél mindennapos volt feketekávéra, hogy micsoda szemekkel nézett az rajta végig.

— Ejnye, de szép dolmányod van, joldás (pajtás)! Kamuka bársony, ugye? Szeretnél ugye, egy egész kaftányt is kamuka bársonyból? Skófiummal kivarrva, ugye? Az lehetne szép! Az illenék jól a természetedre!

Apor István nem gondolt egyebet, mint hogy Akmet bég a nagy barátság jussán őt egy díszkaftánnyal akarja megajándékozni.

— Hát a tokaji bort szereted-e, joldás? — Azt a négy puttonyost! Az lehet valami jó! Magam is megiszom, amikor nem látják.

Apor István szentül azt hitte, hogy Akmet bég most mindjárt előhoz egy olyan faedényt, amiről a magyar azt éneкли, hogy „aszúszőlős átalag, jaj de régen láttalak!”

— Hát a szép menyecskét szereted-e, joldás? Az olyan menyecskét, aki szalmaözvegy; akinek van ura, csakhogy hátul köték a sarkát, és nem jöhet haza? Szeretsz-e kecske lenni a káposztás kertben? Szeretsz-e macska lenni a tejszeles fazék mellett? Hej te Apor István! Azt nézem én ki a te két szemedből, hogy te nagyon szereted a szépet!

A főúr valósággal azt hitte, hogy ez a török úr most valami okos dologban töri a fejét. Ez az ő gyöngye oldala.

Akkor aztán kiverte a pipájából a hamut a bég, s felhörpönté a kávéja maradékát, s odahajolva a joldásához, azt súgá neki a fülébe:

— No, hát nem eszel belőle. Mert én ezelőtt egy órával indítottam el a lovas stafétát tatár Krímiába, hogy hozzák ki a rabságból Damokos Tamást Perekopig; elfogadtatik a kínált váltságdíj érte: kétezer arany! aminek egy tizede az enyém, két tizede a káné, a többi a murzáé. Egy hónap múlva otthon lesz a várában Damokos Tamás.

Apor István uram bosszúsan gondoló magában: ugyan ki lehetett az a gézengúz, aki ezt a dolgot így megkonfundálta? S hogyan lehetne ezen még becsületesen fordítani?

— Nem iszol te abból a tokajiból!

A tútor nem értett belőle semmit. Nem kapta ám ő azt a levelet, amit a bég elolvasott.

Boldizsár bá pedig csak úgy harmadnapra vetődött haza gyalogsorban Mikó-Újvárra.

Ilka asszonynak már akkor a kezében volt Akmet bég válasza a levelére (azt lóháton hozták), amiben értesíti a nagyasszonyt, hogy elfogadtatik a kínált váltságdíj, csak küldje minél előbb Perekopba: ott átadják az urát érte.

Jaj, milyen nagy örömsírással fogadta Boldizsár bát a szegény jó asszony! Hogy megölelgette! Majd hogy a kezeit is meg nem csókolgatta: „olvassa kegyelmed a tihája levelét!”

— Tudom én, édes mézém, mi van benne, ha nem olvasom is; — én pedig visszahoztam neked azt a másik levelet, aminek megírása neked annyi vérsírásba került. Tedd el, össze ne tépd. Majd ha Damokos Tamás előkerül: sokszor elővegyük, s nyakokat ne vessünk rajta!

Nem telt bele két hét, hogy Apor István uram vágatva jött ötlovas hintóval Mikó-Újvárra, s még a dobogó hídon elkezdett valamit kiabálni; de amit csak akkor értettek meg, mikor a várudvarba érkezve, újra kezdte.

— Itt a kezemben a *fetva!* Hozom haza Damokos Tamást! Megvan már Damokos Tamás! Örüljön, örvendjen kegyelmed Damokosné asszonyom! Jön már az ura! Én hozom a szabadságát!

Olyan nagyon kiabált, hogy az ember azt hihette volna, hogy már ott hozza valahol a Damokos Tamást a saroglyában.

— No no! — mondá erre Boldizsár bá. — „Lassan a testtel!”

A szegény Ilka asszony is nagy örömmre volt gerjedve, amint azt a zajt meghallotta; kivált mikor Apor István azt a függőpecsétet fetvát megszűnt lobogtatni a kezében, s kiteríté az asztalra, s ő aztán meglátta benne azt a sok török szarkalábat, de amiknek közepette piros tintával pingálva maga a név ugyan olvasható vala: „Tomasius Damokos de Newtood.” Ez már itt van!

— Itt van már a mi Tamásunk! — monda Apor István, s olyan ragyogó orcával tekintte Ilka asszonyra, hogy az szinte kísértetbe jött, hogy kezet nyújtson neki hála fejében, hanem Boldizsár bá egyet olyat nézett rá, hogy elment a kedve a kézszorongatástól.

— Itt biz a „rák a levélben” — monda Czirjék —, de nagy út az odáig, amíg azt megkapjuk. Hadd tegyek csak egy pillantást ebbe a tarkafirkába.

Mint afféle ezermesternek, törökül is csak kellett neki tudni.

Amíg pedig azt az írást (visszajáról) kisillabizálta, sok fejcsoválást mívelt azalatt.

— Sok teketória jár ám még ezzel. Azt értém meg belőle, hogy a Tamást csak Perekopig hozzák ki, s nekünk kell odáig elküldenünk a kétezer arany váltságdíjat. Azután, hogy ezzel a fetvéval két embernél több nem utazhatik. Annak sem szabad a kardon kívül semmi más fegyvert vinni magával, se puskát, se pisztolyt.

— Jól van, jól — mondá Apor —, de ellenben meg van hagyva mindenütt a bégeknek, agáknak és hoszpodároknak, hogy egyik várostól a másikig hat fegyveres lovast adjanak egy csausszal együtt kíséretül a pénz vivőinek; hol pedig veszedelmes az út, a hegyek között, s félni lehet a hajdemákoktól, ott még azonkívül tizenkét fegyveres plájászt.

— Csakhogy tudom ám én jól, hogy mennyit ér azoknak a szpáhi uraknak meg a plájász ficsóroknak a védelme valami igazi veszedelem idején, jobban rá merném én bízni magamat az én hóka lovamra meg a kovás puskámra, mint arra az egész kíséretre.

— Márpedig az így van elrendelve. Ez kötött marsruta: ettől el nem szabad térni.

— Hát hiszen majd kifundáljuk a dolgot; csak hadd gondolkozzam rajta egy cseppet; mert nem tréfadolog ám kétezer arannyal, puska, mordály nélkül keresztülutazni Moldvaországban.

Ilka asszony pedig jaj de szerette volna, hogy nyomban repültek volna Perekopba.

— Hát csak egy kis útravaló pogácsáról, elemőzsiáról is kell gondoskodni — mondá Boldizsár bá.

Ilka asszony rögtön futott az övéről lekapott kulcscsomóval, kiadni az éléstárból a szakácsnak: süssön mindenfélét az utazóknak.

— Várj csak, galambocskám, majd én leszedem a sonkákat a füstölőből — monda Boldizsár bá, utána sietve nagy készségesen, s mikor aztán egyedül voltak a kamrában, azt mondá: — nem akartam az előtt a másik előtt szólni; de énnekem most éppen eszembe jutott az a mese a révészről, akinek egy folyón egy farkast, egy kecskét meg egy káposztát kellett átszállítani, mégpedig úgy, hogy egyszerre csak egyet szállíthatván át a lélekvesztőjén, azalatt a másik parton vagy a farkas meg ne egye a kecskét, vagy a kecske a káposztát. Hát most én is ezen tusakodom ám magamban. Mert ha én most magam megyek el a pénzzel, s itthon hagyom a várban Apor István uramat: akkor együtt marad az innenső parton *a farkas a kecskével*, ha pedig őrá bízom a pénzt, hogy vigye el Perekopba Tamást kiváltani, akkor a túlsó parton lesz *a kecske a káposztával!*

— Ejnye! Kegyelmed mindig a legrosszabbat gondolja az emberről.

— Ez az egy *virtusom* van, amiért szeretem magamat.

Midőn azonban déli harangszóra az ebédnél összegyülekezének, az étkezőben Boldizsár bá, szokása szerint, leghamarább érkezővén meg, hogy a háziasszonynak a leves kimérésénél segítsen, s a kenyérfelszelést másnak ne engedje: akkor Ilka asszony így beszélgetett hozzája:

— No lássa kegyelmed: hát a mesebeli révész mégiscsak kitalálta végtére, hogy mi módon szállítsa át a farkast is, a kecskét is, meg a káposztát is egyik partról a másikra, anélkül, hogy valamelyik a másikat megegye. Az imént nyilatkoztatá ki Apor István uram, hogy ő semmi módon el nem engedi magától vétetni azt a szerencsét, hogy kegyelmeddel együtt menjen Moldvába, a pénzt elvinni az én lelkem uramért. És így mármost a farkas is, meg a káposzta is együtt mennek, a kecske pedig itthon marad.

— No ha azt mondta Apor István komám, akkor hát neki osztom a zúzóját.

(Jaj, de érteni kell ám ezt! Mert hát itt minálunk az a szokás még mai nap is, hogy mikor azt a drága jó lúdgégés* levest kiosztják, annyi szerencsendiót reszelnek föléje, amennyi elég egy magyarnak, hát még azon feljül ami aprólékja van a kacsának, lúdnak, a májával és zúzójával együtt, szintén felosztják a tényérokba, anélkül, meg paprika nélkül nem volna igazi a leves.)

(Hanem aztán megint van egy magyar példabeszéd, ami azt mondja, hogy „hamis a zúzója!” Valakit a lúd zúzójával megkínálni, gyöngye célzásnak vétetik.)

No de annál többet ittak azon ebéd alatt Damokos Tamás uramnak a boldog kiszabadulásáért! Elfogyott egy veder bor az asztalnál, s az inasok nem győzték a lengyel meggyvizes karcú palackokat újra tölteni, amiknek a tartalmát kotyogtatva kell inni.

Ilka asszony tudatá az útra kelendő uraságokkal, mi mindenféle drága elemózsia van összehalmozva a számukra az útra. Azt elvinni magát kell egy fogadott mokány ló.

Ebéd után aztán Apor István uram meg Czirjék Boldizsár hadnagy kiülének a *szakállszáritóra* pépányozni. A boros veder ide is utánuk kívánczozott.

— Hát holnap reggel korán hajnalban útrakelnénk Ojtoz felé — monda Czirjék Boldizsár.

— De má minek mennénk mi Ojtoz felé és nem Gijmesnek? — veté ellen Apor István uram — mikor az először is nagy kerülő: háromszor annyira van a határhoz és négyszer annyira Jászvásárhoz, mintha Gijmes felé mennénk ki; másodsor, amíg a gijmesi szorosban a székely határőrség strázsál, addig Ojtoznál, a híres Rákóczi várat a török tartja megszállva, annál kell kéredzkednünk.

* Hát ezt ki tudja, hogy mi?

— Az ám, mert nem kellett volna a várórségnek éppen akkor szedni széjjel a puskáit, tisztogatás végett, mikor a törökök megrohanták a várat, hogy aztán egyet se tudjanak lőni.

— No de már az megvan. Az a vár most a töröké.

— Hát az nem baj. Legalább amint előmutatjuk a fetvánkat, azonnal kapunk kíséretül hat szpáhit, aki elkocog velünk Bakuig.

— De miért mégis az a nagy kerülés?

— Hát csak egy szót mondok, s az elég lesz, „Munduka Ravasel”

— A rablóvezér?

— Elég jó híre van, mindenki ismeri a *nevét*. Ha magát az érdemes perszónáját senki se tisztelheti is, mert a zsványkodásánál fekete álarcot visel.

— Nagyobb annak a füstje, mint a lángja.

— De én a füstjét sem szeretem (hogy töltené vele a poklokat). Azt azonban bizonyosan mondhatom, hogy ez a martalóc most az egész hajdemák csapatjával ott kóricál a gijmesi szoros körül, s lesi a Bakuba menő vásárosokat.

— Kitől tudja ezt kegyelmed?

— Hát kitől mástól, mint az oláh-csügödiektől. Mert a gijmesi határon két falu áll egymással szemben: Magyar-Csügöd Erdélyben, Oláh-Csügöd Moldvában; csak hogy a Magyar-Csügödben csupa oláhok laknak, az Oláh-Csügödben pedig merő csángó magyarok. Ezekről kaptam az értesülést.

— Hát akkor jól van. Akkor menjünk Ojtoz felé — monda Apor István; megadva magát ennek az *arguválásnak*.

De nagyon szeget ütött a fejébe Boldizsárnak ez a gyors engedékenység. Mi lehet ennek a köpönyege alatt?

Kezdte már bánni nagyon, hogy egy pillanatra hűtelen lett ahhoz a virtusához, hogy a legrosszabbat teszi föl az emberről, s elmondta a maga kedves komájának az igazi okot, amért nem akar a rövidebb úton menni ki Moldovába. Hogy minek beszélt neki Mundukáról?

De annyira csak mégsem bírt szkeptikus lenni, hogy gyökereket hagyjon verni a lelkében annak a gyanúnak, hogy előkelő magyar főúr, az Apor famíliából, amelynek minden tagja dicsőséggel és becsülettel halmozza el azt az Attilával egyidejű ősz székely nevet: egy „Apor”, akinek ha a nevéen kívül semmije sem maradt, még akkor is gazdagabb egy oláh hozpodárnál, hogy az képes legyen valami oly árulást elkövetni, aminek a szégyenét az Olt vize se mossa le róla! Hogy az titokban összeszövetkezzék egy oláh rablóvezérrel. Nem! Ilyen rosszat már csak mégsem tudott róla föltenni.

Mert nem vette számításba, hogy nagy ördög az a szerelem. Akit annak a bögölye megcsíp, kirúg az minden hámból: még a becsület hámból is. Hogy aki úgy meg van bolondulva egy szép asszonyért, annak semmi se lehetetlen, mikor arról van szó, hogy azt a más kezéről elszakíthassa, magához köthesse.

No, hogy ez egyszer ilyen jóhiszemű volt Boldizsár bá, annak majd megadja az árát keservesen: — ő is, meg más is.

Amint ennek a beszélgetésnek vége volt, Apor István uram nagyot nyújtózkodott, s azt mondá:

— Ejh, de kegyetlenül ellakám vala! Egy siketfajdot megettem majd egészen, a mézesmálit meg nem is számítottam, hány kupával csúszik le? A „tálbansült” kissé kövér is volt. Csak a hátamba ne álljon a csömör a sok mindenféle jótól! Nem fog ártani, ha egyet lovagol az ember az erdőben. Hátha csapázás közben még egy vad kocát is elejthetnék.

Boldizsár bá ráhagyta, hogy no, hát lovagolja ki azt a nagy evést-ivást, ha másképp nem bír vele.

Apor István aztán előhozatta a paripáját, s kilovagolt a várból; csatlóست sem vitt magával.

De olyan soká kimaradt a főúr, hogy estére válván az idő, Boldizsár bá nem győzte tovább várni; lefeküdt, elaludt.

Azonban oly imette szokott mindig aludni, hogy amint a hídon meghallatszott a hazatérő főúr lovának a dobaja,

rögtön fölébredt rá, s meg akarta tőle kérdezni, hogy ugyan talán eltévedt az erdőben valahol, s tán egy egész vaddisznókondát hoz magával haza a cserkészetből? Azonban az a nagy lárma, pofozkodás, amit a lováról leszálló főúr elkövetett a cselédség között odalenn az udvaron, aztán meg a pitvarban, végig a tornácon, eléggé fölvilágosítá őt az állapotokról. Úr uram ámbár csak egyedül jött meg, mégis hozott haza egy disznót. Nyilván folytatta a szomszédban a kupák üritgetését, s ilyenkor aztán jobb kitérni az útjából, mert belevész ez még az útfélen álló ártatlan kőszentbe is.

Azonban ismét lefeküdvén a hárságyra, nagyon rosszakat álmodék Boldizsár bá; elannyira, hogy mikor fölébrede, s felnyergeltetvén a paripákat, mindent elkészíté az útra, a mokány lovat is megterhelte az elemozsinás tarisznyákkal, a pénzes turbát pedig felcsatolá erősen a saját lovának a hátára a nyereg mögé; hát eközben, folyvást a rossz álmait magyarázgatva, az a furcsa bogara támadt, hogy hátha most már csak azért is Gijmes felé venné az utat?

Hej ha ez után a bogár után indult volna, az nem vezette volna őtet ezúttal valami gonosz *büdübe*.

De nem akart most már az útitársával emiatt ungodkodni.

Lett arra alkalom anélkül is.

Mert amint Apor István uramba lelket lehetett verni, hogy felöltözék és elkészüle az útra: Boldizsár bá majd a falnak esett, mikor meglátta őt előtámadni granátszínű karassia posztóköpönyegben, ezüst gallércsattal és az alatt karmazsinpiros kamukadalmányban, arany sújtással.

— Hejhej! Kegyelmes komám, lakodalomhoz öltözék kegyelmed! Kár lesz ez a cifra öltözet erre a nehéz útra.

— Az nem a kendtek gondja! — förmedt rá a főúr. (Mikor nagy crapulája volt, mindenkit „kend”-nek traktált.)

— De az én gondom is, mert ha így meglátnak bennünket az oláhok útközben, mind azt hiszik, hogy hercegek vagyunk, s rézgaras helyett aranyat várnak tőlünk fizetésképpen.

— Hadd várjanak! Én fizetem! — horkantott rá Apor István nagy kevélyen, a tarsolyára csapva, hogy csak úgy csörömpölt. — Lássák, hogy urakkal van dolguk.

— Hát jól van, akkor én is felveszem a parádés ruhámat; nekem is van veres dolmányom, granátszín köpönyegem. Különben azt hiszik, hogy én kegyelmednek az inasa vagyok.

— Kend pedig csak maradjon a kékbelijében! — toporzékolt rá mérgesen a főúr. — Kendnek abban is jó!

Czirék nem veszekedett vele. Hiszen úgyszem vette volna fel az ünneplő köntösét. Jobb az ilyen útra a jó báránybőrrel bélelt dóka meg a nagy kerek köpönyeg brassói posztóából.

Még az elindulás előtt lejöve hozzájuk Ilka asszony, a két kis fiát is lehozva az ölében, hogy búcsút vegyen az útrakelők-től, s mindenféle üzeneteket kössön az emlékezetükre, amiket azok az ő szerelmes urának átadni el ne felejsenek: még a két kis poronty is küldött egy-egy üzenetet az apának; a kisebbik az igaz, hogy nem többet, csak annyit, hogy „pá-pá!”

Még azután is, hogy eltávoznak, sokáig lobogott utánuk az a fehér kendő onnan a vár erkélyéről, üdvözléssel, áldást küldve a vándorok útjára, amit a hátratekingető Apor mind a maga számára foglalt le, ő válaszolván az üdvözlésekre, vitézi módon kivont kardjának megvillantásával. S mikor így hátramaradott visszaköszöntgetni, olyan édes volt, mint a reszelt füge, midőn megint odarugaszkodott Boldizsár bá mellé, akkor mérges volt, mint a fias ménkű.

De úgy látszik, hogy Ilka asszony áldásai nemigen érték őket utol, mert amire Kézdi-Vásárhelyre értek, Apor István uramnak a lova mind a négy patkóját elvesztette. Ott meg kellett hálni, s az egész lovat újra megvasaltatni. De még más időhaladék is támadt. A török azt rendelte, hogy aki valamely szoroson ki akar menni Erdélyből a Havasalföldre, annak el kell magát látni paksussal; mégpedig a brassói tanácstól, mert a mostani nyomorúságos időkben a háromszéki királybírákat mind rabszolgaságra hurcolták. Ki menjen hát Brassóba?

— Lóduljon be kelmed hamarjában! — monda Apor Czirjéknek.

— Én? Brassóba? A szindikushoz paksust kérni? Inkább szúnyogot nyúzni fanyelű bicskával!

Tehát Apornak kellett beugratni a teherhordó mokány lovon. Csak másnap estére került vissza.

Két napot tehát már eltarisznýázának az úton, csak harmadnap reggel indulhattak neki az ojtozi szorosnak.

De az is nagyon szakadozott utazás volt; nem mintha valami veszedelem állt volna a vándorok elé, sőt inkább a nagyon is barátságos fogadtatás miatt. Végig kellett menniök a hosszú Nyujtódon, a Damokosok eredet helyén s az Aporok mostani birtokán: ott egyik kastély a másikat éri, valamennyiben mind atyafi lakik: annak a portája előtt meg csak nem lehet úgy elhaladni, hogy az ember be ne térjen egy szóra; ilyenformán Berecknél tovább megint nem juthattak naplementig, s csak negyednap láthatták meg a szép Rákóczi-várat az ojtozi szorosban. A többi szép, nagy, erős várat mind elpusztították a mongolok, akik erre vonultak ki, a Rákóczi-vár akkoriban még új vár volt.

Itt már aztán kezdődött a török világ. A két vándor úrnak meg kellett mutatni az igaz járatbeli voltuknak minden bizonyítványait a parancstevő aga előtt, aki megfeketekávéztatván őket, a fetva értelmében rendelt melléjük hat darab szarácsit, régi, kanócos puskákkal, aztán meg tizenkét szál oláh plájászt, akiknek a salláriumát előre mindjárt le is fizették.

Mindezek egész Oknáig voltak fogadva, ami a legközelebbi határszéli város Moldovában, alig egy jó hajtás az ojtozi Rákóczi-vártól hegynék lefelé.

Idáig csinált út volt egész a határig; régi várak romjai a hegytetőkön; kallók, ványló malmok, kásatorók, fűrészmalmok, érczúzók az Ojtoz folyam mentén, bekerített szilvások, a szép kőházak körül, az oláh határon egyszerre mindez megszűnt, az út nem út többé, csak görgeteg kövek végtelen vágánya,

csupa fenyőerdő minden egész az ösvény martjáig; csak a bemeszelt fák mutatják, hogy merre kell tartani a haraszt lepté bozótban: itt-amott a tisztáson egy pakulár-gunyhó, mellette egy szénaboglya, felpóckolva egy terebélyes fa tetejére, néhol a nappal is sötét mély útban egy kiálló sziklán látszik egy sok ágú keresztfa, melynek minden oldala tele van írva cirillbetűkkel. Ott valami gazdag bojárt vertek agyon a zsványok: annak az emlékére emelték azt a hírmondó keresztet az utódok.

Egy helyen ezt az útnak csúfolt járókát egy meredek palakő sziklapadmaly annyira odaszorítja az Ojtoz folyamhoz, hogy a lovagoknak magában a mederben kell csülökig gázolni. A palakőréteg amfiteátrum alakban karéjt fog, amiben a folyó fennakad; ezt még azután mesterségesen összébb vonja valami ciklopszi kőrakás: úgy látszik, hogy ez is valami hajdankori agathyrz munka, amikből azután a meggyűjtött vizet, ellenséges berohanás idején a támadók fejére zúdíták. Azóta senki-nek sem jutott eszébe ezt a védgátat egészen elrontani, s az most is ott állt, szíinig megtelve vízzel, a meredekebb partjairól hosszan libegett alá a tavak zöld „úszszakáll”, a csendesebb öböl rejtekében pedig felverte a vízi tők meg a békakorsócska, széles gömbölyű bőrleveleivel.

Itt csak egyesével lehetett haladni a karavánnak.

Elöl ügettek a plájászok, mokány lovaikon, középen a két utazó magyar uraság, hátul a hat török szarácsi.

Mikor a palakő-padmaly mögül kikaptattak a nyílt térre, hát egyszerre a közeli erdőből sűrű puskaropogás üdvözölte a karavánt.

Embert ugyan nem talált a golyó, hanem azért tökéletes lett az ijedség erre az orvtámadásra. A plájászok egyszerre mind hason feküdtek a földön, hogy még tanúnak se lehessen őket híni: ők nem láttak semmit; a szarácsiak pedig megfordították a lovaik fejét, s hátrafelé gyorsan elszeleltek.

S akkor egyszerre nagy ordítózással rohant elő az erdőből minden oldalról a hajdemák sereg: lehettek negyvenen-ötve-

nen. Aki a parancsot osztotta közöttük, az egy magas, veres köpenyeges alak volt, fekete selyem álarccal, az arnót harámbasák módjára öltözte.

Boldizsár bá mindjárt kitalálta, hogy ez a Munduka Ravasel. Ilyennek írják le, akik vele találkoztak, s élve megmenekültek a körme közül.

Ennek ugyan a torkába jöttek, mikor éppen ki akarták kerülni. Valaki elárulta neki az errefelé választott útjukat.

Apor István uram erre a rémségre azonnal vitézül kardot rántott, s nekirúgott — a hátrafelé vonulásnak, amerre a szárcsiak is elináltak.

Egynehány handzsáros hajdemák ugyan eléje kapott a sziklán keresztülszökdelve, s elálta az útját, hanem ekkor Munduka Ravasel dörgő hangon kiálta reájuk, hogy szikla és erdő visszhangzott bele:

„A vöröset hagyjátok futni, csak a kéket gyilkoljátok agyon.”

Boldizsárnak valami világosság lobbant át az agyán erre a szóra: nem erre való volt-e az a pirosba-veresbe való öltözködés?

Hanem e fölött nem sok ideje maradt elmélkedni, mert egyszerre több puska ropogott körülötte, s ő észrevette, hogy lova megrogyik alatta. A lovát sebesítették halálra.

No, innen most nincsen menekülés.

Apor István már messze elrúgott a veszedelem helyéről, anélkül, hogy a kardját csak egyszer is összecsapta volna az önként utat nyitó rablókkal, s még csak hátra sem tekintett; Boldizsár magára volt hagyva, egyedül. S bár legalább a puskája lett volna vele!

A lova csülkeire rogyott alatta, három golyó is találta szegény párát. Csak nagy ügyességének köszönheti Boldizsár bá, hogy maga is a lova alá nem szorult, de kétfelé vetett lábakkal szépen talpon maradt, s kiszökhetett a kengyeleiből, mielőtt a rablók az üstökébe kapaszkodhattak volna.

Nem volt itt meggondolásra való idő annyi sem, mint egy ménkücsapásnak századrésze. Előtte az egyedüli szabad tér, a mély vízgyűjtő tó: abba ruhástól, köpönyegestől bele!

Csak azután, mikor odalenn vala a biztos vízfenéken, akkor kezdett el azon gondolkodni, hogy de mi lesz már most? Itt már volt rá egy kis ideje.

Élni kell! Ez volt az első tézis. Ez volt a feladat. A „quis? — quid?” — „ubi?” meg volt állapítva. De „quibus auxiliis?” Ez várt még megoldásra. Micsoda segítséggel?

Kik vannak itt? Nagy víz. Nimféabokrok a víz alatt, leveleik fölötte, jó árnyék, rengeteg sok pisztráng.

Megvan!

A köpönyegét kikapcsolta a nyakából, s víznek ereszté.

Hallotta jól, odafenn hogy biztatták egymást a rablók, „amint felbukik, lőjed!”

„Csak te lőjed!”

Annak a köpönyegnek a belső zsebében volt egy jó nagy darab kolbász. Azt a pisztrángok rögtön megsejtenék, s prédálni kezdték. Ettől a víz színére felemelkedő köpönyeg olyan rángatózásba jött, mintha igazi ember volna alatta. Hangzott is rá a puffogás, és a köpönyeg nem egy golyót kapott. Hanem az azért úszott és rángatózott tovább, míg belekerült a folyam árájába, s akkor aztán haladt a víz sodrában.

Hanem hát ez jó volt a köpönyegnek; de a gazdájának odalenn a víz fenekén lélegzeni is kell.

Az is mind kitelik a maga emberségéből. Itt van a hosszú törökmelegya pipaszár, amit az ember az övébe dugva visel, annak az egyik végét a szájába dugja, a másikat feleresztli a nimféabokrok közé, s olyan szépen elpipázgatja azon keresztül a drága jó levegőt, hogy csupa gyönyörűség a dolga.

Hallgatta, hogy mit beszélnek odafenn.

— Hozd utánam ezt a turbát Zernyestre! — parancsolá a vezéri hang.

„Ahá! Zernyesten lakol! Tehát erdélyi ficsór vagy?”

Ezt jó volt megtudni.

Azután még egy kis érthetetlen szóváltás volt, s arra a távozó dobaj jelenté, hogy a rablók tovamentek.

De azért Boldizsár bá csak nem hagyá el a maga kényelmes búvóhelyét. Azt mondá: fürödjünk, ráérünk; urak dolga ez.

Élt a gyanúperrel, hogy a rablók hátrahagytak egypár őrt, puskával a lesben, aki arra vigyázzon, hogy nem bukkanik-e fel a víz fenekéről az ezermester? hátha nem halt meg igazán? s csak a köpönyege lett agyonlőve?

S nagyon jól sejtette. Két martalóc ott hasalt a parti fővénybokrok között, s őrizte a tavat.

Boldizsár bá pedig őrizte a tó fenekét. Hanyatt feküdt, és levegőt pipázott.

Egyszer a két rabló megunta magát, s elkezdett ümmögni, vartyogni, mint a béka.

— Ahá! — gondolá Boldizsár bá. — Az apádat tedd bolonddá! Azt gondolod, nem tudja a székely, hogy a béka nem lakik olyan vízben, ahol pisztrángok laknak?

Ezzel árulták el éppen a rablók a jelenlétüket.

Ekkor aztán ő talált ki a számukra valami ravaszszágot.

Volt neki egy vitézkötéses süvege nyestből: azt nem vesztette el, mert jól a fejébe volt szorulva. Leszakította róla a vitézkötést, s aztán felbocsátá a víz színére.

Amint a süveg felbukkant, egy lövés eldőrdült, a víz nagyot csattant a marék göbecstől, ami érte.

Erre a közelebb álló martalóc elkezdett kacagni.

— „Sus ki! de ne lú!” (Tréfásan: süsd ki, de ne lőj!)

— Nem ember volt, csak süveg — mormogá amaz távolabbról.

— Bizonyosan elvesztette, s most jön fel.

— Pedig szép süveg, nyestből van.

— Piros bársony a csákója.

— Boglárt is látok rajta.

- Ki kellene halászni.
- Tudsz te úszni?
- Tudok, de nem merek; mert még nem próbáltam.
- Gázolj be érte, majd én fogom az üstöködet.

Ráállt a másik.

Ennek az egyiknek még töltve volt a puskája.

Boldizsár bá megvárta szépen, míg az egyik rabló nekivetkőzik, a másik meg kötelet köt amannak a derekára, hogy így a víz fölött tartsa, s aztán ketten egyesült erővel kihalásszák a drága szép süveget.

Ekkor aztán Boldizsár bá hirtelen felrúgta magát a víz fenekéről, kiszökött a partra, felkapta a rabló töltött puskáját, ami a falnak volt támasztva. Az pedig ijedtében háromfélét gondolt: ha a pajtását elereszti, az a vízbe fullad, ha megrohanja Boldizsárt, az a kardjával levágja, ha pedig szaladásra veszi a dolgot, a saját puskájával lelövi.

Az utolsó esett meg rajta.

A parton maradt rablót Boldizsár keresztüllötte; a másiknak elég volt a vízbe fúlni; azt elvitte a folyó.

Ekkor aztán megcserélte a ruháit az áldozatul esett ellenfelével; a kardját is annak az oldalára kötötte, evőeszközeit a csizmaszárába dugta, a hosszú haját levágta, s aztán beledobta a vízbe.

Maga pedig fölvevé a megölt rabló puskáját és szeredását, hálákat adott az Istennek a megszabadulásért, s azzal nyakába vevé az erdőt.

S ugyan okosan tévé, hogy hamarosan végzett, mert alig volt annyira a sűrűben, hogy a fák eltakarták, amidőn látta, hogy jönnek ám fáklyákkal az eltávozott rablók egész csapatral vissza, és hálákat hoznak magukkal. Ezek ki akarják őtet halászni! Jó volt felváltatni magát.

Munduka Ravasel pogány káromkodást mívelt, mikor a két otthagytott őrt nem találta sehol. Esküdzött, hogy mind a kettőt felakasztatja, amint kézre kapja. Neki is indítá a fáklyásai

egy csapatját, hogy hajtsák fel az erdőt a helybenhagyottakért, s ahol megkapják, mindjárt fára húzzák.

— Ne te né! Bolondok! — mondá Boldizsár bá. — Bizony még felakasztanának tolvajképpen! Holott ha meg akartam volna halni, meghalhattam volna én ma már becsületes emberképpen is. Nem úgy verik a cigányt.

Talált is nyomban egy odvas fát, amelybe bizton elbújhaték, s annak a padláslikán keresztül gyönyörködheték benne, hogy verik fel a rablók az egész erdőt idefenn, s hogy húzzák a hálót odalenn a tóban. Egyszer aztán a halászoknak megvan a nagy örömük: meglelték, amit kerestek. Ruhája, kardja ugyanaz, még az ezüstnyelű étszerei is ott vannak a csizmaszárában. Azt azután nagy riadallal viszik el dorongokra fektetve, míg lassankint az utolsó fáklyafény is eltűnik az erdők sötétjében, s a kurjantások hangját elnyelik a sziklák.

De azért csak akkor jött elő a rejtekéből, mikor már a bakőzeket hallotta rigyetni. Most már csakugyan nincs közel emberi fenevad.

Akkor aztán sietett erdőn, bozóton keresztül, amerre a vén Nemere ormait látta fehérteni a csillagfénynél.

Azt már megtette, hogy életben maradt.

„Hanem ez még kevés! Ez még semmi sem! Oda a turba a kétezer aranyal. Oda van Damokos Tamás!”

A CSODATEVŐ KÍGYÓKŐ

Amióta útra kelének a követ urak, Ilka asszony minden este ott nézte a naplementét a vára erkélyén, ott várta, míg a csillagok feljönnek, számlálgatta magában, hány nap tölt le? milyen messze járhatnak már?

Egy ilyen szép estén aztán, valami hetednapra az elindulás után, egy magános lovagot lát bandukolni a vár felé vezető úton, akinek már messziről virít a granátszín és karmazsin öltözete. Éppen olyan gúnyája van, mint Apor István uramnak. Vajh ki lehet?

A biz éppen ide tart a várkapunak.

De nehéz arra ráismerni, mert a homloka és félszeme át van kötve kendővel, ami erősen véres, a jobb karja pedig be van bugyolálva vastagon s a nyakába felkötve.

Még mikor felvezetik a jámbor lovagot az úrasszony elé, akkor sem akar az ráismerni; még a szavának is alig akar hinni.

— Jaj, édes lelkem húgomasszony, nézze kegyelmed, micsoda állapotban kerültem haza.

— Az Isten szent szerelmeért! Kegyelmed az, Apor István uram? Mi történt?

— Jaj, ne is kérdezze. Oda vagyok. Össze vagyok kaszabolva. A fejemet végig hasították, a jobb karomat összezúzták. Egy oláh kovács kötözte be. Most is zindely között a jobb karom.

Úgy nyögött a főúr, s olyan vékony hangon beszélt, mint egy légegett ember.

— Kik? Hol? Micsoda? — kapkodott rémületében a szóhoz Ilka asszony.

— Hát az az átkozott Munduka Ravasel meg a cimborái. Jaj, minek mentünk mi Ojtoz felé? Mondtam annak a bolond Czirjéknek, hogy rövidebb út lesz Gijmesnek. Ő vitt belé a veszedelembe. Meg is lakolt érte.

— Mi történt Czirjék Boldizsárral?

— Meglőtték, a vízbe fojtották. Jaj, nem tudok tovább beszélni. A fejem oda van. Fektessenek le. Azóta mindig lovon ülök. Mindjárt elájulok. Majd holnap elmondok mindent.

A szegény megrémült asszony maga is segített a roskadozni készülő lovat felkarolni s a szobájába vezetni. Maga húzta le neki a csizmáit; elkészíté a feje alját, ahová nagy keserves nyögések között lefekteté a halálra sebesültet; azután sietett a laboratóriumába: a rendes háziasszonynak abban az időben kellett ilyent tartani a háznál; mert nem volt ám akkor se patika, se tilógus egész Kolozsvárig, magának a háziasszonynak kellett érteni a mithridatok és theriakok készítéséhez. Ebben járatos is volt Ilka asszony, s ami csak életserkentő szer van a világon, azt mind előhordta a nyavalyás főúrnak, akit egész éjjel őrizni és ápolni kellett, mert a sebláz következtében egyre félrebeszélt és hadakozni akart: rablókra kiabált és az ágyat rugdalta. Reggelre azonban a hétféle balzsamoktól és julepektől lehetetlen volt meg nem gyógyulnia; úgyhogy felébredvén, nyögdecselő szóval, meg-megszagztatva a fulladozástól, elbeszélheté Ilka asszonynak az egész történetet, elejétől végig, úgy, ahogy igazán megesett. Az ojtozi nagy vízfogónál hogy rohanta meg háromszáz hajdemákkal Munduka Ravasel az ő kíséretüket, mely vitéz ellentállás után keresztülvágta magát vissza Ojtoz felé. Ő maga a tútor úr négy hajdemákot a pokolra küldött, mikor a jobb karját összezúzták, akkor a bal kezébe kapta a kardot, úgy harcolt tovább. Hanem a nyomorult

Czirjék az ott veszett, mert keresztüllőttek, s aztán belédobták a vízfogó tóba.

— Hát a pénz hová lett? — kérdezé rémledezve Ilka asszony.

— A pénz bizony! — sápítozék a sebesült úr. — Hisz az a legnagyobb veszedelem! Mindig mondtam annak a Czirjéknek, hogy ne a maga lova nyergére kösse a turbát, hanem az enyimre. Íme, én visszahoztam volna. De makacs volt; nem engedett. S íme ez lett a vége.

— Elvették a pénzt? Jézus, szent Megváltóm! Mi lesz az uramból, ha nem viszik oda érte a váltságot!

— Dejszen, galambom, húgomasszony; afelől legyen kegyelmed nyugodt. Annak a pénznek elő kell kerülni! Ha az utolsó bogláromat eladom is; ha úgy koldulom is össze, a Damokos Tamás váltságának ki kell kerülni. Eladunk mindent: gulyát, nyáját, még a rézmozsarakat is a bátyákról; de a Tamás váltságának össze kell kerülni. Mihelyt én az ágyat elhagyhatom: esküszöm minden szentekre, hogy ez lesz a legelső dolgom. Ne essék kegyelmed kétségbe. Másodszor nem rabolják azt el tőlem.

De bizony nagyon is kétségbe volt esve Ilka asszony, a kezeit tördelve és zokogva járt fel s alá a szobáiban, felnyitotta a szekrényeit, halomra lányta a köntöseit; az arany-ezüst kincseit: még ma elviszi mind Brassóba, eladja a görögnek. Egyébre sem gondolt, mint hogy az elrabolt váltságdíjat a férjének újra kiteremtse, ha egy szál köntösben marad is miatta.

Dél felé azonban már annyira magához tért a sebesült úr, hogy egy gyámolító inas támogatása mellett átbicegphetett az ebédlőterembe. Igazán: a pogánynak is megeshetett volna a szíve, olyan nagyon tudott nyögni.

— Nincs nyugtom az ágyban! — mondá Ilka asszonynak, aki gyöngéd aggodalommal feddé, hogy minek kelt még föl lázár létére. — Nincsen maradásom, amíg hozzá nem foghatok annak a váltságdíjnak a visszavívásához, amit az a szerencsétlen Czirjék elveszített.

Ilka asszonynak azonban volt rá gondja, hogy a lábadozó számára egy kis jó betegnek való csirkebecsináltat készítsen, ami annak nagyon jól is eshetett.

— Két nap óta egy falatot sem vettem magamhoz! édes lelkem, húgomasszony. Ha egy szegény oláhasszony meg nem szán egy harapás mamaligával, éhen is vesztem volna. Mert mindenütt a hegyi utakon kellett menekülnöm a rablók elől. Szegény Czirjék! Mondtam neki, hogy ne menjünk Ojtoz felé. Ő félt legjobban a zsványoktól, s ő vezetett a fészükbe. Csak már a pénzt ne vitte volna magával! Őtet magát bánná a *szősz!*

— De én bizony sajnálom szegény Boldizsár bátyámat — mondá Ilka asszony. — Nekem nagyon kedves emberem volt, meg a szegény uramnak is. Úgyis hozzá vagyok szokva, hogy íme most is feledtemben neki is ide terítettem az asztalhoz, mindennapi szokás szerint. Szegény Boldizsár bá, ő sem iszik hát többet a kedves kupájából.

— Biz az már eleget ivott az Ojtoz vizéből. Halak prédája lett.

S még részletesebben elmondá, amit látott, Ilka asszonynak; hogy annak már a hidegtől borsózott az egész teste.

Jó, hogy már felhozták azt a becsináltat.

Ilka asszony maga kötötte fel az asztalkendőt a tátor úr nyakába, sőt még a csirkehúst is feldarabolta a tányérában, mivelhogy az a jobb kezét nem használhatta. Egy kis jó aszúborral is megkínálgatta: hadd jöjjön erőhöz. Semmi sem olyan jó orvosság a nagybetegnek, mint a tiszta jó bor. S mint-hogy a tátor úr nagyon beteg volt, annálfogva nagyokat is ivott ebből az orvosságból. Meg is használt neki. A két csirkéből főzött becsináltat mind elfogyasztotta. De még a leve is nagyon jó ám annak: a drága sáfrányos, petrezselymes lé. Azt kanállal szokták megenni. Csakhogy az ember nagyon ügyetlen a bal kezével, mikor kanállal dolgozik, mind félreöntözi a levet. Ilka asszony megszánta a gyámoltalant, fogta az egyik

kezébe a tányért, a másikba a kanalat, s gyöngédeden megetette kanállal a kedves beteget, amitől az csak úgy éledt szemlátomást.

Hanem egyszer csak nagyot csuklik, s hátrakapja a fejét az etetett lázár.

Ilka asszony azt hitte, tán egy csirkecsont akadt a torkán.

Nem biz az. Hanem amint Ilka asszony megfordult, s hátra tekintett az asztal felé, hát ott látta Czirjék Boldizsárt ülni a szokott helyén, ahol fel volt számára terítve.

— Ejnye de hideg van odakinn! — monda Boldizsár bá a tenyerit dörzsölve. — Ugyancsak fúj a Nemere.

Ilka asszony csak kiejtett tányért, kanalat a kezéből.

— Minden jó lélek dicséri az urat!

— Ámen! — mondá rá a jó lélek.

— Boldizsár bá! Kegyelmed élő testben van itt?

— Csak hozzák azt a tokányt, majd meglátod, hogy nem vagyok lélek.

De bizony úgy megörült ennek a nyilatkozatnak Ilka asszony, hogy minden tartózkodást félretéve, odarohant Boldizsár bához, és a nyakába borult.

— Óh, csakhogy kegyelmedet visszahozta a jószágos Úristen! Hogy nem ölték agyon a zsványok.

— No — egy kicsit — talán mégis — dűnnyögé Boldizsár bá, s nagy flegmával elkezdett a késsel, villával dobolni a cintányéron.

Hanem Apor István uram háromféle színt is váltott ez idő alatt, s alig akart helyrejönni a csuklásból.

— Hát nem lőtték kegyelmedet keresztül a zsványok? — kérdezé Ilka asszony — ahogy Apor István urambátyám látta.

— De ugyan keresztüllöttek, édes mézem.

— S azután meg a vízbe is fojtották.

— Az is igaz. Úgy van, ahogy István komám látta. Belém-löttek tíz golyóbist, s belé is fojtottak az Ojtoz tavába. Hanem azért se annyi ólmot nem ettem, se annyi vizet nem ittam rá,

hogy most pogányul éhes és szomjas ne lennék. Azért csak hozzád azt a sóbanfőttet, tálbansültet meg egy jó veder mézes-málit, hadd felejtsem el az én bajaimat. Látom bizony, hogy Están komán is kiheverte már a magáét. No engem, fogadom, még etetni sem kell, mint őkegyelmét.

Apor István összeszedte magát az első meghökkenéséből, s látva, hogy Boldizsár bá milyen igazi parasztikus mohósággal tehénkedik neki a felhozott ételnek, bele kezdett helyezkedni a kényelmetlen állapotba, hogy vele szemközt ülve maradjon, s a nyilazó szemeinek gúnyos tekintetét nyugodtan kiállja.

Ilka asszony tétova tekintettel nézegetett hol az egyik, hol a másik férfinak az arcára, mintha kezdene a kettő közül valamelyiknek a szavában kételkedni. De még nem határozta el magát.

Boldizsár bá pedig sokkal praktikusabb ember volt, mint hogy egy olyan témát discussióba hozzon, aminek bizonyára asztalbontás lesz a vége; (minekelőtte az ebédnek vége volna.) Csak hadd folyjon le elébb a lakoma.

Ilka asszony ugyan nagy aggodalommal járogatott körülötte, kérdezgetve tőle, hogy hol van meglőve? nehogy a fájós helyén érinteni találja a kezével. Talán a mellén, vagy az oldalán? De Boldizsár bá mindenre csak azt mondta, hogy „ühüm”, amíg a szája tele volt.

Mikor aztán az utolsó falatot is lenyomtatta a kupa borral, akkor hátraveté magát a székében, s elkezdte a török kése hegyével a hatalmas szép egészséges fogait piszkálni.

— Hát biz ez mind úgy történt, ahogy Están komám elbeszélé. A cudar hajdemákok elébb összelövöldözének, s azután a vízbe dobának. Nem is lett volna soha belőlem élő ember, ha ezt a gyűrűt az apám rám nem hagyta volna, akinek még a szépapja örökölte ezt a híres Rapsonnétól; aki nagy tündéraszony volt. Ennek a köve egy *kígyókő!* Nézzék kegyelmetek. Párja ez annak a kígyókőnek, amit Bethlen Gábor dicső fejedelmünk a testamentumában különö-

sen felemleget. Minden szerencsáját annak köszönhetette. Az ilyent a kígyók fűjják a királyuknak a fejére, s aki ezt elkaphatja a kígyókirálytól, csodákat művelhet vele. Már a nagy Theofrastus ismerte ennek a felséges tulajdonságait. Az ilyen kígyókő minden sebeket begyógyít, rögtön és azonnal: az eltört csontokat összeforrasztja, s a golyókat a sebből kihúzza. Íme élő példa vagyok én magam itt. Még csak meg sem lát-szik rajtam, hol lóttek keresztül? — De még ez nem minden. Még arra is használ a kígyókő, hogy ha ezt egy vízbe esett ember a szájába veszi: soha bele nem fullad a vízbe, ha egész nap a fenekén hever is: mert ez a kígyókő annyi életesszenciát izzad ki magából, hogy a lelkét visszatartja. Ennek a segítségével maradtam élve. Így szabadultam meg a halálos sebektől, vízbefulladásától.

Hát biz ezt hitte, aki akarta. De ellene mondani senkinek sem vala kedve. Ha *lódít*, ő lássa!

— Bizony olyan csodatevő kő ez — bizonyozék Boldizsár bá, tovább magasztalva a gyűrűje varázserejét. — Kiállja ez a próbát akárhányszor. Merek rá fogadni, hogyha ezzel a kígyókővel megérintem a szörnyűséges nagy mély vágást, amit kegyelmed kapott, Están komám, a nagy dulakodásban, egybe összeforr az, a helye sem marad ott.

Apor István most vette csak észre, hogy micsoda veszedelmes tréfával szándékszik őt megkeríteni Boldizsár bá, s haragos kemény hangon, mely az eddigi nyögdécselő nyöszörgéstől nagyon is elütött, eléje kezdte vagdalni.

— Hagyja kend! Maradjon kend azzal az ostoba babonás hitével távol a testemtől. Felvilágosodott magyar emberek a XVII-ik században az ilyen bolondságot már repudiálják! Kígyókirályok nincsenek, Kígyókövek csodaerejében kereszttyén ember nem hisz többé.

— Micsoda? — kiálta felugorva helyéről Boldizsár bá, s áthajolva az asztalon az átellenéséhez. — Ezt akarja kegyelmed eltagadni? okosabb akar kegyelmed lenni a mi fejedelmünknel,

dicsőült Bethlen Gábornál, aki igaz kálvinista fejedelem volt? Meg akarja kegyelmed cáfolni Hatvani professzort, a nagy asztrológust? Látott már kegyelmed igazi kígyókövet? Valóságos igazit, amilyen az enyim? Ezt nézze meg jól!

De amíg gyűrfűjét az öklével odatartotta Apor István uramnak az orra alá, egyszer csak lerántotta a fejéről a véres köteléket, a nagy sebtapasszal együtt, s íme — azon a magas homlokon nem látszott de még csak egy karcolás sem.

— No látja kegyelmed, hogy milyen csodát mível az én kígyókövem. Hogy begyógyította kegyelmednek azt a nagy vágást a homlokán.

De már ekkor a főúrnak nem volt több tréfálni való kedve. Kirúgta a széket maga alól, s most már aztán a jobb karjáról is lerántá a zsindeyes burkolást, s nagyot ütött az öklével az asztalra.

— No lám! Még az összetört karját is hogy meggyógyítottam kegyelmednek a kígyókövemmel! — dicsekedék Boldizsár bá.

Ilka asszonynak ekkor nyíltak ki egyszerre a szemei. Végignézett villámló két szemével Apor Istvánon. De olyan nézés volt az, ami túltett minden fegyveradta seben: megölő, lesújtó tekintet egy asszony szeméből, akinek olyan fegyvert adott a természet, ami ellen semmi sem védelmez.

Apor István látta, hogy le van róla rántva minden álarc, s a tetten kapott kalandor fogcsikorgató dühével rázza a felemelt öklét Boldizsár felé fordulva, aki csendes nevetéssel tekintte szemébe. Azzal kirohant a teremből; de az ajtóból visszafordulva, rekedtes hangon hörgé:

„Megkészerűli még ezt ez a ház!”

★

El is vágatott még abban az órában a négylovas hintaján, amelyen idejött, minden búcsúvétel nélkül: rengeteg haraggal és megszegyenüléssel.

A NÉGYEZER ÖZVEGYASSZONY OSTROMA

Most már mindent elhiszek erről az emberről! — lihége Ilka asszony, reszketve a haragtól. — Még kanállal eteté magát velem! Hogy forna a torkán, mint Júdásnak a *mártott falat!* Most már szentül hiszem, hogy összecimborált a rablókka!

— No, hogy éppen megosztzott volna Mundukával, azt nem akarom állítani, hanem hogy ő igazította utunkba, arra a fejemet teszem, egyenesen azért, hogy szegény Damokos Tamás ott vesszen a rabságban, s te özvegyen maradj.

— Mit teszek én most? Mit teszek én most? — töprenkedék Ilka asszony, kinek a lelki tusakodásban elsápadt az arca, s mégis veríték gyöngyözött rajta.

— Bizony nem tudom én, édes húgomasszony. Vége az ezermesterségemnek. Az ezeregyediknél pauzál az eszem. Mert azt nem teszem, hogy panaszra menjek. Hová? Brassóba? a szindikushoz? inkább kiskutyát fésülni.

— Hát én tudom, hogy mit teszek!

— Ugyan mondd meg; testestül-lelkestül segítségedre leszek benne az utolsó körömszakadtáig.

— Köszönöm. Nem kell nekem ehhez férfi. Egy férfi sem kell hozzá.

— Akkor furcsa munka lesz az!

— Mert az Isten büntetése ez rajtam valóban mostan. Azért, hogy oly kevély voltam; olyan elbizakodott voltam. Csak a magam bajára gondoltam, a másé után nem kérdezősködtem.

Azt mondtam, nekem módom van, sok pénzem, íme én kiválthatom könnyen az uramat; a többi szegény árva özvegy ám lássa, mikor hogyan jut a maga legkedvesebbjéhez. — Íme megalázott az Isten! Ledobott oda a többi özvegyasszonyok közé, akiknek nincs miből előteremteni a rabságban sínylő uraik váltságát. Olyan lettem, mint az uram szegény társainak szegény asszonykái. — Hát én most nekiindulok, és összeszedem valamennyi özvegyasszony van Erdélyországban, akinek az ura rabságban sínylődik: magam köré gyűjtöm egész tábor-számra, felviszem magammal, ahol az ország rendei tanácsot tartanak, az országgyűlésbe: berontok közéjük a tanácsterembe, ki nem jövök onnan, míg nem határoznak; megszállom a fejedelem palotáját, ostrom alá veszem: ha rabságra adta férjeinket a fejedelem és az ország, most váltsa is ki őket egyszerre az ország és a fejedelem!

Boldizsár bá csak a falnak esett elámulásában.

— Óh te csodatevő asszonyi lélek! Milyen nagy világosság lakozik tebenned! Hát persze, hogy ez a legegyszerűbb dolog: olyan egyszerű ez, mint a Kolumbusz tojása. Akiket rabságba ejtett az ország és a fejedelem, váltsa ki az ország és a fejedelem! De, hogy mindjárt tegye és ne halogassa, rontson rájuk rögtön egy asszonyi tábor: egy egész hadsereg a fogoly vitézek gyászba borult özvegyasszonyaiból. Nagy gondolat ám ez! Soha én ezzel a magam tökkolop fejével erre a nagy szóra rá nem jöttem volna! Ez lesz jó! Ezt tedd meg! Neked sikerül az. Igazad van benne! Nem kell ide férfi! A férfi mind gyáva olyan nehéz csata előtt, aminek az asszony nekimegy, s áttöri! Ne hallgass senkire: semmi csitításra. Bölcs dolog az, amit művelsz. Ne hátrálj; ne engedj senkit szóhoz jutni. Aki itt okosan akar beszélni, az a bolond. Te beszélj, te követelj, csinálj csetepatét, amekkorát csak tudsz, olyan patáliát, hogy hét országra szóljon! S amíg azt nem mondják rá: „deliberatum”, ne tágíts helyedről. Ne ijedj meg senkitől! Senki haragos orcájától!

— Bizony nem én! Még a fejedelemtől sem! Azt meg fogja látni!

— Fogj hozzá; de mindjárt. Kezdd el itt Csík-Szeredán: ma hetivásár van. Eredj ki a piacra a trombitásoddal, és fúvasd el vele a „háromszáz özvegy táncát” s buzdítsd fel szavaddal az asszonynépet. Mihelyt egypár százan lesztek, indulj meg végig a székelly falvakon, városokon: úgy fog nőni az a sereg, mint a hógörgeteg. Elég lesz az Deés városát megszállni, fogadom! De hogy mégis tudjad, hogy ha egyszer ottan lesztek, mit követeljete: halld meg tanácsom. Mert minden munkánál az az első dolog, hogy az ember megtalálja a fogantyúját, aminél megragadja. Aztán az is régi igazmondás, hogy „Kutya ugat, pénz beszél”. Hiába minden dekrétum, deliberatum, articulus, pecsétés levél, ha nincs meg hozzá a felvehető pénz. De hát megvan. Ezért tartsad eszedben. — A mi dicsőült fejedelmünk, Bethlen Gábor, az ő emlékezetes nagylelkű testamentomában a sok egyéb legátumokon kívül magának Erdélyországnak, *rendkívüli szükségekre* nyolcvanezer aranyat hagyományozott. Ez a pénz ott fekszik az özvegy fejedelmnőnél, Lorántffy Zsuzsánna asszonyomnál, ki ezt a kerek summát mind ekkorig nem adta ki az ország rendeinek, azt vetve ellen, hogy hiszen nincsenek jelen azok a rendkívüli szükségek az országban, amiket a bölcs fejedelem célzásképpen előre megjelzett. — No hát most már itt van az a „*rendkívüli szükség*”. Annyi sok tízezer magyarnak rabságba esése bizony nevezhető annak. — Ezt követeljed hát. *Parancsolja* meg az országgyűlés a fejedelemnek és az özvegy fejedelmnőnek . . . (igenis: parancsolja meg! mert az országgyűlés az úr, a fejedelem pedig csak az ország választott első tisztviselője), hogy a Bethlen Gábor nyolcvanezer aranyát azonnal adják ki. Azt is pedig egyenesen a török szultán tihájának a kezébe tegyék le; nehogy kézenkőzön még azt is *elmondukdzza* valaki: s akkor egyszerre az egész elfogott erdélyi sereget, vezérestől, kapitányostól mind haza fogják bocsátani. — Egyébről ne is hagyj magaddal dis-

kurálni. Igazságodban vagy, helyes úton jársz; győzni fogsz. Mentül elébb indítsd meg, amit kigondoltál. Amit asszony kigondolt, asszony megcselekszi!

Ilkának sem kellett több buzdítás. Rögtön lovat nyergeltetett, magához vette az udvari trombitását, s egyedül, minden más kíséret nélkül átlvagolt a csík-szeredai vásártérre, ahol éppen akkor sokadalom vala.

Ott a templom előtt megállva, megparancsolá a trombitásának, hogy fújja el a „háromszáz özvegyasszony táncát”.

Híres nóta volt ez akkoriban; akként keletkezett, hogy egy aranybánya összedőlt, s egyszerre háromszáz bányamunkást temetett el halottul. Mielőtt a nagy szerencsétlenségnek híre futamodott volna, a bánya tulajdonosa, gazdag magyar főúr, pompás lakomát rendezett a kastélyában, s arra felhívatta a háromszáz asszonyt, akiknek a férjeik ott veszték a bánya dűledékei alatt, s fényesen megtraktálta őket; mikor aztán már jó kedvök lett a sertül, bortul, akkor megfúvatta a trombitásával az új nótát, aminek a láb alá való hangjaira a menyecskék táncra kerekedtek, s egymással párjában ugyan rúgták a port. Mikor aztán legvígabban járták, a palota ura elkiáltja magát: „no még soh'se láttam háromszáz özvegyasszonyt egy rakáson ilyen vígan táncolni”

Erre aztán egyszerre nagy sírás, jajgatás lett az elébbi víg viháncolásból: a szegény asszonyok a tánc közben tudták meg, hogy özvegyek lettek!

Kegyetlen tréfa volt biz az attól a főúrtól, másféle mulatságot is találhatott volna ki magának. Ilyen volt az idő és az erkölcs.

Hanem a nóta maga elterjedt egész Erdélyországban, s mindenütt úgy hívták, hogy a „háromszáz özvegy tánca”.

Héj, mikor ezt a nótát meghallották a rab székeleyek asszonyai, de nem kellett nekik semmi magyarázat hozzá! Ilka asszony ugyan hatalmas dikciót fundált ki magában, amit elmondjon az összegyűlt nép előtt. De nem lett abból semmi. Csak odáig tudta vinni, hogy „az én lelkem uram tatár rab-

ságában” ott egyszerre zokogásba tört át, s'arra aztán valamennyi asszony mind rákezde karéneken a sírást; s a sírás közben, mintha valamennyi mind egyszerre kitalálta volna azt a nagy szót, amit el akart közöttük mondani Damokos Tamásné, sűrűn kiáltották: „menjünk! menjünk fel a diatára! a fejedelemhez! vezessen a főkapitányné asszonyom!”

Jámbor öregek, a férfi székelyek odafurakodtak közéjük, hogy szép szóval, gyöngé erőszakkal megmarasszák őket; de nem bírtak velük: „nem kell közénk férfi! Maradjanak kendtek itt a sutban! Jöjjön velünk, ahány özvegyasszony!”

Utoljára még a trombitásnak a kezéből is kikapták a tárogatóját, s azt is kilökték a körükből, hogy még ennyi férfi se maradjon köztük; volt ott egy menyecske, aki nagyon jól értett a tárogatófúváshoz, a háromszáz özvegy táncának a nótáját is tudta, ez lesz a trombitásuk.

S aztán megindult a lavina. Lóháton és szekéren. Minden falu, minden város szaporította a sereget, mikor Deés felé közeledtek, már akkor egy tábor volt a Damokosné vezette asszonynép. Úgyhogy mikor annak a közeledtét meglátták a deési öregtoronyból, félreverték a harangot, hogy jön az ellenség. Iszonyú volt az a porfelleg, ami a tömérdek szekér s az előrevágtató lovas asszonynép nyomában támadt. A fejedelemnek jelenték a dolgot. Ő menten kiküldött egy lovashadnagyot egynéhány százarral, hogy menjenek előre, s tudják meg, hogy mi az? A hadnagy útban találta az özvegyasszonyok lóhátas előcsapatját; fekete zászlójuk volt, a végére békós lánc akasztva. Kérdésére nem egyen, de tízen-húszan felelték: „megyünk a fejedelemre, követelni a rabokat! Ha elvesztette, hozza vissza!”

A hadnagy lóhalálában vágtatott vissza a fejedelemhez, s elmondá nagy hűlt szájjal, hogy ugyan jön ám egy egész hadsereg a fejedelem nyakára, követelni, hogy a tatár rabságra esett harcosokat váltsa ki azonnal. Csak azt felejtette el hozzátenni, hogy ez a sereg csupa asszony. Vagy talán azt hitte, hogy csak az előcsapat az, s ami hátul jön, az mind férfi.

Nosza a fejedelem sem vette tréfára a dolgot, hirtelen felpakoltattott; Deés városa nyitott város: azt nem lehetett megvédelmezni, úgy elvágatott onnan, hogy meg sem állt Szamos-Újvárig.

Mikor aztán a rendek megtudták, hogy a fejedelem odábbállt, maguk is azonnal, minden határozathozatal nélkül, befogattak a szekereikbe, s utánasiettek a fejedelemnek.

Damokosné meg az özvegyek tábora már csak a hűlt helyüket találta Deésen.

„No jól van! — monda Ilka asszony — előlünk ugyan a világból ki nem futtok! Valahol majd csak utolérünk beneteket”.

Ott Deésen tehát szépen kipihenték magukat; a város népe ellátta őket minden jóval, s aztán az ottani asszonyok is hozzájuk csatlakoztak, akiknek a férjeit elvitte a tatár.

Ezalatt a fejedelem és a diaeta legalább időt nyert Szamos-Újváron elhelyezkedni.

Rákóczi György beült a várba, aminek akkoriban még védhető sáncai is voltak, a Szamossal összekötve. (Most ez az állami börtön, hétszáz rablógyilkos és más gonosztevő számára.)

Hanem a diaeta számára nem volt a várban hely; ott nincsenek nagyobb termek.

Ellenben volt ott egy igen nagy uradalmi pajta: azt be lehetett rendezni országháznak. Egy kis radikális takarítás, a falak kimeszelése, a gerendák lepókhálózása után egészen alkalmassá lett az téve rendeltetése céljára. Az ablakain ugyan nem voltak üvegtáblák, s annálfogva keresztül-kasul járhatott rajtuk a szél; hanem a két végét, ami pajták szokása szerint nyitva volt (hogy a terhes szekerek által- s kijárhassanak), alul bedesz-kázták hevenyében; felül azért csak nyitva maradt. Egyéb baj aztán nem volt, mint hogy az ezer meg ezer veréb, ami már ideszokott, nem szűnt meg csiripelni odafenn a házban a tanácskozás folyamata alatt; s a protonotárius úrnak ugyan

vigyáznia kellett, hogy az egerek meg ne egyék a jegyző-könyvét, minkeelőtte hitelesítve van. Egy hosszú asztalt le-cövekelt lábakra végignyújtóztattak a közepén a rendek számára, annak a felső végéhez T betű formára egy másik asztalt ragasztottak, ami a fejedelem tanácsurainak volt a helye. Rédey Ferenc uramnak, az elnöknek, karosszék jutott, a tanácsurak szalmaszékeket kaptak, a rendek beérték lócával.

De mind jó ez, ha bölcsesség van hozzá! A Rákoson még ennyi sem volt. Mégis milyen jól ment minden!

Hanem az volt a nagy baj, hogy a fejedelem betegnek jelenté magát. Az udvari orvosa, doctor Reineckius azt mondta, hogy a szíve van meghűlve, s azt mással, mint porrá tört csörgőkígyó-szívvel nem lehet felmelegíteni; az pedig csak Bécsben kapható. Az egykori krónikaíró ellenben azt mondja, hogy biz az csak afféle „febris scholaris” volt. Mikor a gyerek nem tudja a leckéjét, azt mondja, a hideg leli.

Bizony pedig a jó Rákóczi György ugyancsak nem tudott azokra a kérdésekre megfelelni, amiket az ország rendei hozzá intéztek.

Az első kérdés mindjárt az volt, hogy ugyan miért csinálta az országgyűlés tudta és beleegyezése nélkül azt a szerencsétlen hadjáratot? Ki vette rá, hogy hadsereggel menjen Lengyelországba koronát keresni?

Hát erre bizonytalán a fejedelem nem tudott egyebet felelni, mint azt, hogy meghűlt a szíve.

A második kérdés meg az volt, hogy mi módon fogja mármost az elfogott tömérdek rab hazafit a tatárok láncából kiszabadítani?

Erre a fejedelem még rosszabb betegséget vallott be: azt, hogy üres a kasszája.

A jó multság bekoronázására aztán még ott ült a nyakukon a szultán tihájája, Akmet bég, s a tatár kán követe, Dája-Lot-Ali bég, akik mindennap kétszer bekopogtattak, hogy letették-e már a rendek Rákóczi Györgyöt a fejedelmi székből? Ezek

másról hallani sem akartak. Ha nem teszik le ezt a „láza-dót”, aki a felséges szultánnak nem engedelmeskedik, jön az egész tatárság egyfelől, a budai basa másfelől, az erdélyi népséget a lovai lába alá gázolni. Válasszatok magatok közül egy „emberséges embert!” Ez volt a mindennapi szavuk.

És a magyar urak naponkint nem tehettek egyebet, mint hogy a két bégnek hol egy cifra kaftányt, hol egy szép aranyos billikomot küldtek ajándékba, hogy csak türtőztessék a haragjukat. Mindennap újra be kellett a szájukat csukni vagy arannyal, vagy ezüsttel.

Megérkezék azonban Damokos Tamásné az özvegyek táborával Szamos-Újvár alá. Az örmény asszonyok még feleúton eléjük vonultak egész processióval a városból. Mikor felvonultak a Szamos mentén, egész tábor volt a sokaságuk, minden falunak a maga fekete zászlója.

Azon a reggelen pedig különös csodatünemény jelent meg az égen: mint ez a krónikában fel vagyon jegyezve. Az igazi nap körül egy fényes szivárványba játszó tág udvar öblösült, s annak a karimáján, délponton és a két horizonon három ellen nap támadt. A valódi nap éppoly sápadtnak látszott, mint a három naprém, hogy pusztá szemmel a tányérjába láttak, s az egész ég nem volt kék, hanem sűrke. Sokáig bámulta minden nép ezt az égi csodát. Gonosz jövendőket jósoltak belőle. Hogy négy fejedelem fog lenni egyszerre Erdélyországban: (egyik sápadtabb, mint a másik!) s nagy vérontás, országromlás lesz az vége.

S be is teljesült e rossz jóslat; pedig ez nagyobb csoda volt a földön, mint az a másik odafenn az égen.

Talán ez égi tüneménynek a bámulata okozta, hogy az odairányzott figyelem miatt ezt a kisebb tüneményt alig vette észre valaki, amint egy csupa asszonyokból álló tábor körülfog egy kerített várat, bezárja azt szekérsáncaival, mintha a leghad- ismerőbb megszálló ellenség volna.

Csak azután, hogy az országházzá átalakult pajta előtt megjelenék egy száz főre menő küldöttség, mind az ország legelőkelőbb özvegyasszonyaiból válogatva, kiknek némelyike még a kis ölbeli gyermekét is elhozta, kezdék észrevenni az „urak”, hogy ideleln a földön is történik valami. Kemény Simon (az elfogott Kemény János fővezér nagyobbik fia) mint háznagya a diaetának, találkozik legelőbb az asszonyságokkal, s azt kérdezi tőlük, hogy hová igyekeznek? Az asszonyok vezetője, Damokos Tamásné választ adott neki, mondván:

— A diaetára jöttünk, a fogságra vitt rabok kiszabadítását szorgalmazni!

— Azt ugyan helyesen teszik — mondá a nyájas levante. — Tessék besétálni. Odabenn tanakodnak már a rendek.

Azzal bebocsátá őket mind a százat. A pajta előterében volt egy korlátokkal elzárt rész a hallgatóság számára, ellátva lócákkal; azokra a hölgyek szépen letelepedének, s kezdetben igen csendesen viselték magukat.

Ellenben a többi asszonynépet a darabontok az ajtóból visszaterelték. Azok aztán a pajta mind a két oldalán nekifeküdének a deszkázatnak, s a deszkák hasadékain át hallgatták és szemlélik a diaetán történendőket: mások pedig felkapaszkodának a pajta ablakaiba, s onnan dugták be a fejeiket, úgyhogy minden ablak tele volt kíváncsi ábrázatokkal.

Eleinte az uraságoknak tetszett az nagyon, hogy ilyen szép auditoriumuk van. Igyekeztek is kitenni magukért ékes szónoklatokkal.

Az öregebbik Ebéni ott vette fel a szót, ahol Deésen elhagyá; követelve, hogy a fejedelem adjon választ arra a kérdésre, ki bírta rá, mi oka volt rá, hogy a szerencsétlen lengyelországi hadjáratba beleugorjon? Igen kezeügyébe eső oratori fordulat volt tőle, amidőn odamutatva a karzaton megjelent gyászoló özvegyekre, azoknak keserves szenvedéseit megható szavakban ecsetelé, az özvegyek hangos zokogása mellett.

E vehemens szónoklat hatása alatt a rendek azonnal határozatot hoztak, hogy a fejedelem még egyszer szólíttassék *categoria*, hogy feleljen meg erre a kérdésre; a határozatot pedig sietve vigye fel hozzá Barcsay Ákos, rontson be a fejedelem szobájába, s ha beteg is, ha nem is, adjon választ, ne tartsa a világot véka alatt!

Barcsay Ákos bement a várba, azalatt az urak, több ismerőstre akadván az asszonyságok között, azokkal eldiskurálgatának; mikor aztán Barcsay Ákos visszajött, ismét a helyeikre ülének.

Barcsay mély csendesség közepett elmondá, hogy a fejedelem izenete ez: Ő a lengyelországi hadjáratot egyenesen a fejedelmi tanács tudtával és beleegyezésével kezdte meg.

No iszen támadt erre nagy patália! A hosszú asztalnál ülő rendek mind felugrálának, s húszan is kiabáltak egyszerre, az ökleikkel fenyegetve a felső asztalnál ülő tanácsosokat, mindent elmondtak azokra, csak azt nem, hogy derék emberek.

Az asszonyok ezt a jelenetet csak hüledezve nézték, mind a korlátok mögül, mind az ablakokból: azt hívék, hogy most mindjárt darabokra aprítják az urak a tanácsosokat.

Nagy sokára szóhoz tudott végre jutni az elnök: Rédey Ferenc uram. Mind a két kezével megüté a mellét, így kiálta:

— Isten engem úgy segítjen, hogy senki énvelem e hadjáratnak semmiféle okát nem közölte!

Ez nagy szó! Mikor egy puritán életű ember azt mondja: Isten úgy segítjen! Nem volt ez akkoriban útféli szólásforma.

— Esküdjének meg a többi tanácsurak is! — követelték az urak a hosszú asztalnál.

S a tanácsos uraknak egyenkint fel kellett állni és éghez emelt kézzel megesküdni, hogy egyikükkel sem közölt senki egy szót is a hadjárat okairól.

Ilka asszony és a többi özvegyek kezdték ezt a dolgot már egy kissé unalmasnak találni, s fészkelődtek a helyeiken.

— Hát akkor miért adták a tanácsurak a beleegyezésüket a hadjáratához? — kiáltá Ebéni.

Rédey Ferenc, sarokba levén szorítva, kénytelen volt kirukkolni a válasszal.

— Hát énnekem Kemény János, a fővezér, azt mondotta, hogy igen fontos okok parancsolják a lengyelországi hadjárást; de azok annyira titokban tartandók, hogy *ha az ő saját inge tudna felőlük valamit, még azt is a tűzbe dobná.*

„Nekünk is mind azt mondta!” — bizonyozának a többi tanácsurak a felső asztalnál.

Erre aztán megújulva tört ki a vihar idelelni!

„Meg kell *notázni* Kemény Jánost! Száműzesség! Tűztől-víztől eltiltassék!”

A nagy harag nem csillapodott le elébb, mint mikor a protonotarius felmutatá az összehajtott ív papírt, tudatva a rendekkel, hogy íme készen van a „nota” Kemény János ellen. Száműzetik Erdélyből örökre.

Vigye fel a notát Barcsay Ákos azonnal a fejedelemhez aláírás végett. Ha beteg is, ha nem is, ezt alá kell írnia.

Amíg azonban Barcsay odajárt, berohantak a terembe Kemény János két legény fia, s az idősebb Simon, kirántva kardját, nekihevült arccal kiálta a rendekre:

— Én az apám becsületében gázolni nem hagyok. Aki az én apámat hazaárulónak meri nevezni, mind kihívom egy szál kardra. Csúnyaság, léhaság egy távollevőre kenni minden hibát; aki nem jöhet ide magát kitisztázni! Azt ítélni száműzésre, ki maga is ott sýnylódik tatár Krímiában rabláncokra verve.

De már ennek az asszonyok is mind pártjára keltek. „Csúnyaság! Gyalázat! A rab vezért ítélni el! Ahelyett, hogy kiszabadítanák!”

A rendek alig tudták lecsillapítani ezt a lármát, s aközben maguk is rájöttek, hogy biz az egészen helytelen dolog volt: szegény Kemény Jánost ítélni el számkivetésre, aki anélkül is rabságban ül, s nagy nehezen rávették a heveskedő Simont, hogy dugja hüvelybe a kardját, s aztán jobban megruminálva a

dolgot, másik határozatot hoztak, melynek értelmében Kemény János fővezérnek fennhagyatik, hogy ha hazaszabadul a fogságból, magát a rendek előtt, ha tudja, tisztázhassa, s a veszedelmes hadjárat okainak igazságát kimutassa.

Mikor aztán Barcsay Ákos visszatért az elsőbb határozattal, melyet ugyan nagy kocódásba került a fejedelemmel aláíratni, akkor azt mondták neki, hogy no csak forduljon meg a sarkán, s vigye fel a fejedelemhez ezt a második határozatot.

— Eb megy vissza harmadszor is a fejedelemhez! Így is majd kidobott őnagysága, doctor Reineckius pedig mindenkit a kristéllyal fenyeget, aki még egyszer a magas beteget háborgatni próbálja.

— No hát, felviszem én! — ajánlkozék Kemény Simon, s a rendek ráhagyták, elfeledkezve róla, hogy ő a háznagy, akinek a rend fenntartása kívül is, belül is hivatalos kötelessége.

Ezzel hát a mai ülésnek a feladata szerencsésen be lett volna végezve; a rendek kérdeztek sokat: megtudtak semmit; határoztak sokat: végeztek semmit.

S azzal, quasi re optime gesta, kezdtek felcihelődni s abba a gyűlésbontó csendes zsbongásba általmenni, amikor senki se bánja, hogy vajon miért *tátog* az elnök.

Az asszonynépben forrt a méreg.

— No, feleim! — monda Ilka asszony — most *kezdődik* már az országgyűlés!

Azzal felugorván a padra, hatalmas harangcsengésű szóval elkiáltá magát:

— Úr uraim! Országos rendek és méltóságok! Ne higgyétek aztat, hogy mi azért jöttünk volna ide, hogy a ti kocódásaitokban gyönyörködjünk, hanem hogy tőletek a mi rabságban sýnlődő férjeink kiszabadítását követeljük!

Ez a felszólalás nagy indignációt keltett a rendek közt.

— Csitt! asszonyok! Ez itt országháza! — kiálta recsegő hangon az egyik tanácsúr nagy dölyfösen.

De visszavágott ám neki Ilka hatalmasan.

— Bizony majd azt hinné az ember, hogy még most is *pajta*, arról a sok üres szalmáról, amit úr uraimék itt csépeltek.

Ez már szörnyűség volt. „A tyúk kukorékol!” „*Mulier taceat in ecclesia!*”

— Fájdalom, hogy nem vagyok „mulier”, nem asszony, hanem „vidua”, özvegyasszony, s az özvegyasszonynak hazánk törvényei *szót és szavazatot* adnak mindenha! Tudjátok, akik a törvényt ismeritek.

Ez egy kis gyenge lefőzés volt. A szép szónoknőnek akadtak rögtön párhívei, akik azt kiálták: „halljuk! halljuk!” Mások ellenben, különösen az élteőbb urak, annál határozottabban hangoztatták: „Vége van! *Levata est sessio!* Ebédre harangoznak.”

S valóban a szamos-újvári toronyban éppen akkor kezdtek el delet harangozni.

— Uraim! — kiálta Damokosné — kilencvenezér jó magyar hazafinak nem harangoznak ebédre, akik tatár rabságban moslékkal és döghulladékkal tengetik életöket! Van-e lelkük kegyelmeteknek, hogy nyugodtan asztalhoz üljenek, hogy fejüket álmra hajtsák, amíg kilencvenezernyi vérük, atyafiuk jalkiáltásai verdesik az eget; s idehaza egy egész árván maradt nemzet sír miattuk? De fogadom lelkemre, hogy ma kegyelme-teknek sem harangoztak ebédre, de még vacsorára sem fognak harangozni! Mert mi innen kegyelme-tek ki nem bocsátjuk addig, amíg a rab uraink kiváltását el nem végzik.

„Nem bocsátjuk! Bizony nem bocsátjuk!” kiáltozák egy szívvel és szájjal mind a száz asszonyok, akik odabenn voltak.

Kiabált az elnök, harsogtak az urak, de mind elnyomta azt az asszonyok sivalkodása. A kívül levő asszonynép pedig, aki a bejáratnál leste a kimenetelt, azt vélve, hogy a küldöttei-
ket odabenn öldöklök, nekivételkedék annak a gyarló deszka-
palánknak, ami a *pajta* nyílását elzárta, egyet reccsent, kettőt roppant, azzal bedűlt, s a résen keresztül tódult be az egész asszonysereg, amennyi csak befért.

A tulsó oldalán a pajtának éppen olyan deszkafal volt felállítva, nagy hiba lett volna, ha másik pillanatban az ott összegyülekezett fehérnépek azt is be nem döntötték volna; most, aztán mind a két oldalon megtelt az országház asszonnyal, amennyi csak befért, a kívülről tódulók a száz küldöttet előre tolták, úgyhogy azok a zöld asztalhoz, az urak hátára lettek szorítva, egy-kettő a tolongásból felugrott a lócákra, utoljára Damokosné valami tizedmagával éppen a zöldasztalra jutott fel.

Lárma pedig vala olyan nagy, hogy senki a maga szavát nem hallhatá.

Soha még országgyűlést, mióta a világ áll, még ilyen „presszió” alatt nem tartottak.

Szép lett volna feloszlatni a gyűlést, csak lehetett volna. De minden követnek a vállára három asszony támaszkodott, ott kellett ülte maradni.

Végre aztán Damokosné addig integetett a becsődült asszonynépnek, mutogatva, hogy ő akar beszélni, amíg lassanként elcsendesülének.

Az első csendességet azonban egy tanácsos úr arra használá fel, hogy mérgesen protestáljon az erőszak ellen.

— Micsoda violencia ez?

— Igenis, violencia — felelt rá Ilka asszony. — De igazat ad nekünk hozzá ez a gyászfátyol a fejünkön, amit mi sem jókedvünkől viselünk. De bár akkor tették volna az asszonyok ezt a violenciát, amikor kegyelmetek elhatározták, hogy háborút kezdjenek! Bár akkor jöttünk volna ide protestálni az oktalan vérontás, pusztulás, veszedelem ellen, ami országunkat érte. Egész sor tanácsos úr esküdött itt rendre egymás után, hogy ő semmit sem tanácsolt a fejedelemnek, mikor az a hadjárathoz készült; küldték volna hát maguk helyett az asszonyaikat, azok majd tudtak volna a fejedelemnek jó tanácsot adni.

Ez az igaz mondás egy kis derültséget keltett az urak között is. „Füge egy menyecske!” dörmögék a szakállukba.

Azután nagy csendesség között folytatá Damokosné:

— De nem jöttünk mi ide zűrzavart, háborúságot csinálni. Nem hányjuk mi szemére sem a diatának, sem az ország tanácsának, sem a fejedelemnek azt, ami megtörtént. Tudjuk, neki is fáj. Hanem azért jöttünk, hogy a megtörtént veszedelem megszüntetését követeljük. Amit az ország és a fejedelem elrontott, tegye jóvá az ország és a fejedelem; ha elfogatta az urainkat seregstül, váltsa ki őket seregstül.

Rédey Ferenc elnök uram csendesen válaszolt az asszonyi szónoknak.

— Hiszen éppen azon tanácskozunk, jó asszony, hogy hogyan és mi módon?

— Minek ide az a nagy tanácskozás? Itt van a szultán követe, itt a tatár kán követe: le kell a kezeikbe tenni a váltságdíjat, s azonnal hazaeresztik a fogoly seregünket. Minket se kínoznak, azokat se kínozzák tovább.

— Igaz az, jó asszony! — helyeslé az elnök. — De hát a mostani ínséges időkben honnan vegyeri egy akkora summát az ország, mint amekkorát a kán követel, jó asszony?

Damokosné megsokallta már a sok „jó asszony”-t, mert neki más titulusa is volt.

— Hát megmondom, jó ember, hogy honnan vegye az ország azt a nagy summát egyszerre. Megvan az, közel van, csak meg kell markolni. Ott van a nyolcvanezer arany, amit dicsőült nagyfejedelemünk, Bethlen Gábor *király* az országnak hagyott rendkívüli szükségekre. Itt a rendkívüli szükség; ott a nyolcvanezer arany! Tessék approbálni.

Az urak között élénk mormogás támadt. Ez az asszony a fejére talált a szegnek. Tudták az urak maguk is, hogy megvan az a pénz. Csakhogy az a fejedelemnő ládája fenekén van, s nem akadt férfi, akinek elég erős szíve legyen erre ráutalni; asszonyi bátorságnak kellett feltámadni, mely az első szót kimondja.

Az indítvány meg volt most már téve, in optima forma. Lehetett fölötte tanácskozni, napirendre kitűzés nélkül.

Nem is lehetett ellenvetést tenni! Ez a pénz az országé. Joga van vele rendelkezni.

Az egyik Ebéni rögtön magáévá tette az indítványt, s rövid szóváltások után, amik inkább csak a formaságok megtartása végett emeltettek, kimondhatá az elnök a határozatot, miszerint a rendek a Bethlen Gábor hagyományozta összeget a rab hadsereg kiváltására fordítják. S ezzel a mai gyűlés csakugyan nevezetes lépést tett előre.

— No már most hűgomasszonyok, szálljanak le az asztalról, s menjenek haza Isten hírével — mondá az elnök.

— Dehogy megyünk! — viszonzá Ilka asszony. — Nincs még ezzel vége. Ha egyszer vége lesz, majd kiáltunk mi az országgyűlésnek olyan nagy vivátot, hogy reng bele a ház, s elmegyünk a magunk jószántából minden küldés nélkül.

— Hát mi kívánságuk van még?

— Mi bizony? Hát talán azt gondolják a tekintetes rendek, hogy azért, mert »hosszú haj, rövid ész«, hát mi sem látunk tovább az orrunknál? Amióta szegény rab uraink távol földön vannak, megtanultuk már a messzelátást. Hiszen vak tyúk volna, aki azt nem látná, hogy amint Lorántffy Zsuzsánna nagyasszonyom megtudja azt, hogy a rendek elhatározták a Bethlen Gábor kincsének a kiadatását, menten összepakol Fogaras várában, és úgy el-kikocsikázik széles Magyarországba a pénzzel együtt, hogy üthetjük bottal a nyomát. Meg kell azt a pénzt fogni, mégpedig vasmarokkal.

— Ebben az asszonyban tizenhárom prókátor veszett el — dörmögé az elnök a protonotáriushoz.

— Meg hét diplomata — toldá hozzá a főjegyző.

— Hát hogyan gondolja kegyelmed, úrasszonyom?

— Megmondom én azt is. Határozzák el a rendek egyúttal az özvegy fejedelemasszony elfogatását is.

De már erre nagy zúgás támadt az urak között. Ez mégsem megy. Ez már lehetetlen! — Elkezdték egymás közt diákul társalogni, hogy a nők ne értsék.

„Hoc non pergit! Hoc non pergit!” Ez hangzott legsűrűbben.

— Márpedig, akár „pergit”, akár nem „pergit”, de uraságtok innen addig el nem „pergit”, amíg ezt el nem határozza a diaeta: ha holnapután ilyenkorig együtt maradunk is.

Ez veszedelmes fenyegetés volt. Ez az asszonyhad bizony még kiéhezteti a diaetát.

Keresztülrontani rajtuk pedig tiszta lehetetlenség. Csak akik odabenn vannak is, rengeteg sokaság, de hát még aki a pajtán kívül áll! Az egész áttörhetlen hadsereg!

Nem volt itten más szabadulás, mint hogy tegye ismét Ebéni uram magáévá a veszedelmes indítványt, s abba azután a rendek általános köhögéssel és torokköszörüléssel consentiáljanak. Protonotárius uram soha olyan nehezen nem concipiált, mint ezúttal, a tollának a szárát félig megette, amíg elkészült vele; akkor meg a rendek nem voltak megelégedve a conceptusával; de biz ő maga sem: mindenki hozzászólt, az egyik ezt a szót, a másik amazt kívánta beleszúrtni, ide egy klauzulát, oda egy mentális rezervátát, a „pedig” helyett „mindazonáltal”-t. Utoljára addig fúrtak-faragtak, gyalultak rajta, míg csakugyan nyelvbe ütötték a határozatot, mely szerint az özvegy fejedelemasszony, rangjához illő tisztességgel, nyájas és kellemes módon elfogattassék, s a pénzzel együtt az egybegyűlt Rendek elé hozassék és kérdőre vonassék.

Porzót és pecsétet rá!

De mármost ki vigye fel ezt a fejelelemhez aláírás végett?

Minden ember eltagadta az ahhoz való tehetségét. Utoljára is Barcsay Ákost megfogták, felemelték, a határozatot a kebelébe dugták: el kellett neki fogadni, vagy tetszett, vagy sem, a küldetést.

De hogy kell innen kimenni?

Az asszonysereg tömegén keresztül még egy egér sem futhatna ki. Azok pedig nem nyitnak utat.

Nem volt más mód, mint hogy Barcsayt felemelték a fejük fölé, s aztán mint egy hanyatt úszó embert a hullámok tetején, úgy adták kézről kézre a tenyereiken, amíg valahol odakinn a szárazföldre jutott.

A fejedelemnek pedig doktor Reineckius ezalatt akkora dózis ipecacuanat adott be, hogy afelől annak még ettől az egész planétától is elment a kedve. Azt mondá, hogy úgy küldjenek hozzá a rendek ma még egy határozatot, hogy azt ő vagy olvasatlanul aláírja — vagy valami mást cselekszik vele.

Az elsőbbet tette meg.

Bele sem tekintett az eléje tett határozatba, csak aláöklözte a nevét.

Barcsay Ákos mégis célszerűnek látta, per apices elmondani a fejedelemnek a határozat meritumait. A Bethlen Gábor-féle nyolcvanezer aranyról van szó.

— Bánja a szósz!

„Aztán meg a rendek, nagyobb megnyugvás okáért, az özvegy fejedelemasszony személyét biztos helyre akarják tenni.”

Azt sem bánta a fejedelem. Miatta most elfoghatják, le is nyakazhatják, el is temethetik az egész világot.

Barcsay Ákos a legjobb sikerrel térhetett vissza az ország-házba, ahol most már út volt a számára nyitva az eleven fal között, amely azonban ismét összezáródott utána, mint a Soncha barlangjának a szikláit a szerencsétlen kincskereső után.

Abból a jelenségből, hogy az aláírás ilyen hamar megtörtént, mind a rendek, mind az asszonynépek azt az örvendetes következtetést vonták le, hogy tehát a fejedelem is nagyon helyesli ezt az egész modus procedendit.

Csak Ilka asszonynak maradt meg a gyanúja a lelke fenekén. Nem hisz ő már senkinek, amióta az Apor Istvánban olyan keservesen megcsalódott. Amilyen szelíd, nyugalmas, minden

embert jónak hívó teremtés volt addig az ideig; abban a pillanatban, amikor megtudta, hogy a szerelmes férjét a legjobb barátja árulta el, és még milyen praktikával: egyet fordult az egész lelke. A gyöngesség erővé vált benne, a szelídség haraggá, a hitből kételkedés lett, a félelemből vakmerőség. Eddig soha még a visszafeleselő cselédjével sem mert szembe szállni; most szarvakat emelt, hogy a fejedelmet megöklelje vele.

— Ne örüljeteek még asszonyok! — kiálta onnan az asztal tetejéről a zsbongó hadnak. — Még hátravan az ebek harmincadja, nem estünk át rajta. Most siessünk ki innen sebtén, vissza a szekereinkhez; de körülfogva tartsuk a várat, s egész éjjel őrt állassunk; nehogy a fejedelem előrefuttassa a kengyelfutóját Fogarasra, s megizenje az öregasszonynak, hogy mit határoztak a rendek, s aztán mire a diaeta küldöttje megérkezik, már akkor csak hűlt helyét találja a fejedelemnőnek meg a nyolcvanezer aranyak.

S ez bizonyára nagyon okos észrevétel volt; csak hogy már későn jött! A fejedelem Barcsay Ákos eltávozta után mégis utánagondolt annak, hogy mit határoztak a rendek. Ennek fele sem tréfa. Azonnal levelet írt az özvegy fejedelemnőnek, tudatva vele a veszedelmet, s a kengyelfutóját felöltöztetve parasztnak, abban a nyomban útnak indítá a levéllel; úgyhogy annak egypár órai egérútja volt az országgyűlés kiküldötte előtt.

Mire az asszonyi had körülfogta a várat, már akkor messze járt a kengyelfutó a levéllel: strázsálhattak már szegények egész éjjel imette.

De nemcsak a fejedelemnőhöz küldött izenetet Rákóczi György, hanem a Kolozsváron levő hadai parancsnokához, valamint a gyulafehérvári kapitányához, hogy a titokban összegyűjtött hadaikkal vonuljanak fel Szamos-Ujvárra.

(Mert azalatt, amíg a rendek azon tanakodtak, hogyan fizessék ki a nyakukon ülő törököt, tatárt arannyal és szép

szóval, azalatt Rákóczi György abban fáradozott, hogy mint fizesse ki ezt a kegyetlen zsarnokát az országnak — vassal. Új hadakat gyűjtött, arra kellett neki minden pénz. Nem fősvényeségből tagadta ő meg a foglyok kiváltását; hanem a fegyverén esett kudarcért készült bosszút állni. De ezt nem mondhatta meg a rendeknek, mert azok bizonyára ellene lettek volna. Azokat nagyon bölcsekké tette az országos pusztulás.)

Egész csendességben megteltek a Szamos-Újvárral szomszédos falvak: Mikola, Boncs, Hesdát, Ördöngös-Füzes a fejedelem gyalog és lovas katonáival, benn a várban is volt némi helyőrsége, azok között hatszázra menő szász, *Gaudé András* kapitánnyal, meg a szász egyetem darabantjaival; Deés felől pedig közeledőben volt *Bethlen János* és *Barcsay András* a Krakkóban hátrahagyott helyőrséggel, akiket Rákóczi sógora: *Lubomirszky* marsall „*pacificando*” szabadon bocsátott. Úgy-hogy Szamos-Újvárt egy valóságos ércgyűrű fogta körül a Rákóczihoz hűnek maradt fegyveres csapatokból addig a keserves szempillantásig, amidőn az országgyűlés kiküldötte visszakerül azzal a leverő hírrel, hogy mire ő Fogarasra egész parádéval becafolt, akkorra már az öreg fejedelmű hopp hírével hegyen-völgyön túljárt; — azóta odakinn van Magyarországon, sárospataki várában. És így a nyolcvanezer aranyat bizony elvitte a „patak.”

A diacta erre az értesülésre fülét-fejét elereszté, s nem tudta, hogy most már szégyenkedjék-e, vagy ungorkodjék.

Annál hangosabban tört ki a zendülés az asszonynép közt. Fennhangon szidták, mocskolták a fejedelmet, a vár ablakai alá gyülekezve, s ne mutatta légyen egy fejedelmi darabont magát a vár kapuin kívül, mert annak bizony kikéfélték a mundérját kefe nélkül.

Damokos Tamásné erre a rossz hírre kétségbeesetten rohant be Szamos-Újvárra, s berontott egyenesen a szultán tihájához, Akmet béghhez.

A lábaihoz veté magát, a kezeit csókolta.

— Óh uram: kegyelmes uram! Légy hozzám irgalommal. Én vagyok a szerencsétlen Damokos Tamásnak a hitvese, özvegyasszony, akinek az ura még él.

— Ahá! Te vagy az a kacki menyecske, aki Apor István uramhoz levelet írtál, hogy hagyja az uradat ott veszni a tatár rabságban.

— Csak finta volt tőlem az a levél: a szorultság diktálta.

— Tudom, tudom, jó asszony. Elpanaszolta azt már nekem azóta Apor István uram maga. Értem már a dolgot. Nekem volt szánva a finta, s rá is mentem a lépre. Elfogadtam a váltságdíjat. No hát mi lett a váltságdíjból?

— Őrá bízam, hogy vigye el Tatárországba, s a moldvai határon megtámadták a rablók, elvették tőle a pénzt.

— Máskor a rablókra bízod az uradnak a váltságát, azok hamarabb kézhez adják. Én pedig az uradat kihozattam Perekopba. A gazdája is vele jött, s az dühös lesz, ha a mondott időre meg nem érkezett az urad váltságdíja. Nem tudom, mit csinál vele haragjában.

— Óh hisz éppen azért vagyok kétségbeesve. Se éjjel, se nappal nincs nyugodalmam. Az ital nem megy le a torkomon a nagy keserűségtől, s a falatomat a porba keverem meg, mikor a jó uramra emlékezem. Azért zúdítottam fel azt a sok asszonynépet, hogy jöjjünk egyesülten fel a diatára. Nem tudtam mást kigondolni nagy rettegésemben, mint hogy az országtól kérjek segedelmet.

— Azt nagyon jól tetted. Egészen helyes volt. Hallottam a hírért. Derék asszonyság vagy. Hát aztán mi történt?

— Most jött vissza a diaeta követe a rettenetes hírrel, hogy amit az ország váltságdíjnak határozott a rab magyarokért, az országnak testált nyolcvanezer aranyat elvitte magával a vén fejedelemasszony. Előrefuttatá a fejedelem a kengyelfutóját Fogarasba hozzá, hogy elmeneküljön a sok pénzzel, a mi uraink

váltságdíjával! Óh uram! könyörtülj rajtunk nyomorultakon: szegényeken.

— Óh, dehogy vagytok ti nyomorultak, dehogy vagytok ti szegények, erdélyi asszonyok. Több kincsetek van tinektek, mint a világ akármilyen asszonyának.

— Nincs, uram, bizony nincsen, hidd el; ha minden ékességet a testünkről kótyavetyére dobunk is, csak egy tizedrészét sem tudjuk mi előteremteni az *elcsízelt* nagy pénznek.

— Nem ott van a ti kincsetek, asszony; hanem a ti pergő-forgó nyelvekben: soha én a szultán mamelukjait nem láttam úgy hadakozni szablyával, dzsiriddel, mint ahogy a magyar menyecskék tudnak hadakozni az ő szájuknak éles fegyverével. Ebben vagyon a ti hatalmatok. Gyakoroljátok, ahogy elkezd-tétek. Rontsatok rajta azokra a kakasokra, akik tojásokon ülnek, amikből tettek helyett szavak kelnek ki. Ha ők kotkodácsolnak, ti kukorítsatok! Mert bizony mondom néktek, hogy ha annyi pénzt összehordtok is, hogy Szamost lehet vele rekeszteni, azért a ti rab uraitokat a szultán ki nem adja; hanem ha az ő parancsolatjának engedelmeskedtek; ha ezt a lázadó fejedelmet leteszitek, elkergetitek; választatok helyébe magatok közül egy *emberséges embert*, akinek a szultán fejedelemsüveget, zászlót, athnamét küldhet: akkor mind valamennyi rabmagyart, urat és szegényt szabadon bocsát és hazaereszt a felséges szultán ingyen, váltság nélkül. Ha pedig ezt nem teszitek; ha ezt a hitszegű, lázadó, kevély-kutya fejedelmeteket el nem kergetitek, hanem hozzá ragaszkodtok, bizony fogadom, hogy a tatár kán mind valamennyi fogoly magyaroknak orrát, fülét levagdaltatja.

Ilka asszony nem várt többet. Rohant ki a bég szállásáról az utcára, s elmondá lihegő szóval az ott kinn várakozó asszonyi sokaságnak, hogy micsoda szörnyű vigasztalást hallott tőle. Orrát, fülét levagdalták a raboknak.

De inkább mind a négy lába eltörjön a fejedelmi székek. Ezt nem veszik az asszonyok olyan könnyen.

Mentek nagy zsvajjal vissza a várhoz, az országgyűléshez.

A pajtának a két nyitott oldalát ezúttal már vastag gerendákkal rekesztették el a rendek, okulva a minapi tapasztalaton, nehogy még egyszer rájuk döntsék a falat az asszonyok: most már csak egy kis ajtón lehetett belépni a gyűlésterembe, s azt fegyveres darabontok őrizték. De többet ért minden erősködésnél a két Kemény fiaknak a bölcsessége, akik eléje jöttek az asszonyi küldöttségnek, amely nőttön növekedett az országházig érve. Valamennyinek az arca piros volt már a haragtól s a kontya félrekapva. Ilka asszonynak a szemei úgy szikráztak, mint egy fúriáé. Arra a kérdésére Kemény Simonnak, hogy mi a kívánságuk megint? csak annyit mondtak: (egyszerre húszan) hogy rá akarjuk gyűjtani az országházat a rendekre.

— No no, asszonyaim! Hátha megalkudnánk?

— De üszköt vetünk ugyan ennek a bódénak, hacsak . . .

— Hacsak?

— Hacsak rögtön le nem teszi a diaeta ezt a hitszegő fejedelmet.

— Mindjárt megértjük egymást. Hiszen a rendek is éppen ugyanabban fáradnak odabenn. Higgyék el kegyelmetek, drága asszonyságok, hogy odabenn még forróbb az „aér”, mint idekinn. A szultán és a tatár kán kegyetlenül befűtöttek a rendeknek. Éppen most olvassa fel a protonotárius a leveleiket, amikben kegyetlen fenyegetéssel követelik Rákóczi György letevését, száműzetését.

— Hát min tanakodnak még akkor a bölcsek? — heveskedék Ilka asszony. — Miben válogatnak? Ha két félelem között van a választásuk, csak megmondja nekik talán a fogycogásuk, hogy melyik a nagyobb? Amelyiktől jobban rázza az embert a hideg! A fejedelemtől kell-e jobban félni vagy a szultántól. Gonosz betegség ez! Az urakat még csak a hideg rázza, de már mink a forró lázban vagyunk, s nem ismerünk se Istent, se

urat! Ha el nem kergeti az országgyűlés a fejedelmet, felgyújtjuk az országházat.

— De azt bizony ne tegyék kegyelmetek, amíg Bánffy Dénes úram vissza nem jön a várból.

— Hát mi dolga ott?

— Íme felvivé a rendek kérelmét a fejedelemhez, hogy mondjon le önként a fejedelemségről.

— Mit, kérelem neki? Mit instánciáznak? Ha a számadó juhászom szét hagyja zavarni a farkasoktól a juhnyájamat, maga hibájából: nem kérem, hogy menjen; kergetem botoszóval. Hát annyi ezernyi magyar vitéz nem több a birkánál?

— De a fejedelem is több ám a számadó juhásznál.

— No és ha azt mondja válaszul a rendeknek, hogy „ebura a fakó!” akkor mit lesznek teendők?

— Hát az majd megválnak. De most nagyon kérem kegyelmeteket, hogy a saját magunk és az egész ország érdekében ne rontsanak be az országgyűlésbe; hanem maradjanak kívül. Nehogy majd egy másik országgyűlés azt mondhassa, hogy ennek a mostaninak a határozata presszió alatt hozatott, confusio volt benne, rend és forma ellen történt, s ennél fogva érvénytelen. Sőt tartsák kegyelmetek magukat távol és csendesen; hogy rájuk ne foghassák a beavatkozást. Én bizony mondom kegyelmeteknek, hogy a mai szent napon Rákóczi György elmegy a fejedelmi székről. Vagy önként megy, vagy elmenettetik; de ezzel a mai nappal együtt ő is leáldozik. Erre a hitemet kötöm le. S hogy szavam igaz lesz, arra zálogul odaadom kegyelmednek, Damokos Tamásné asszonyom, az édes kedves kardomat az oldalamról; tartsa azt estig magánál, kösse fel a saját derekára, s ha hazugságban maradok, sohase adja vissza: róka farkat viseljek az övemben kard helyett.

Ez a tréfásan komoly beszéd úgy, ahogy lecsillapítja az asszonyokat; de még alkalmasabb volt a felgerjedt indulatoknak más fordulatot adni az a hír, amit gyors futamodással hoztak

a városból a hátramaradtak: „lovas katonaság közelít nagy számmal Ördögös-Füzes felől!”

S azzal egy időben a toronyban felállított örök kiáltozák, hogy a hezdáti úton nagy porfellegek mutatkoznak, amikből számos dárdák hegyei villognak elő.

A fejedelem katonaságot hoz az országgyűlés ellen!

„No most hát felkötöm a Kemény Simon uram zálogba hagyott kardját! Mutassuk meg asszonyok, mit tudunk?”

S ezt mondva Ilka asszony, valósággal felköté a kardot a karcsú derekára, s hamarosan parancsokat osztott, amik nyomban végre is hajtódtak. Egyfelől a szamos-újvári utcákat, másfelől a Szamoson átvezető hidat úgy eltorlaszolták egymásnak fordított szekerekkel, hogy azokon se gyalog, se lovas had tréfásan át nem törhet. A Szamos hídjáról pedig felszedték a padlókat. (Tudvalevő dolog, hogy a Kolozsvárról Deésre vezető országút olyan elmésen van fundálva, hogy az útba eső Szamos-Újvárt nem érinti, hanem a Szamos túlsó partján halad el: ide csak hídon lehet bejönni. Armeniopolis lakosai nem szerették a keresztülutazó katonákat!)

Damokos Tamásné úgy kommandérozott, mint egy generális, s egész stratégiai éleslátással rekeszte el minden bejáratot a vár és országgyűlés épülete felé.

Igaza volt. Ha az asszonyoknak nem szabad pressziót gyakorolni az országgyűlésre, hát akkor a katonáknak se legyen szabad.

Bánffy Dénes ezalatt visszaérkezett a várból a fejedelem válaszával. Rákóczi György nem mond le a trónról a szultán fenyegetésére, hanem dacol vele, s kész fegyveres erővel megvédeni az országát és trónját a török hatalom ellen.

Ez a kemény makacsság, a megtörtént nagy veszedelem után s a fenyegető még nagyobb *szemben*, végső elkeseredésbe hozta a rendeket. Amint a visszatérő küldött kimondta, hogy Rákóczi György nem lép le, egy szívvel és szájjal kiáltanak fel valamennyien: „no hát *letéttetik!*”

Nem fázott már senki. Náluk is bekövetkezett a láznak az a foka, amikor a vér a fejnek tódul.

A zaj lecsillapultával az elnök, Rédey Ferenc kimondá, nyugodt, elhatározott magatartással, hogy az egybegyűlt erdélyi rendek a törvényesen megválasztott fejedelmet ismét törvényesen leteszik trónjáról.

Az első felindulás zaja olyan nagy volt, hogy azt meg kellett hallani a nyitott pajtaoldalokon keresztül nemcsak a kívül álló sokaságnak, hanem magának a fejedelemnek is odafenn a várban. Látni lehetett az alakját többször az országgyűlési pajta felé néző ablakban, amint összefont karokkal merően odaállt; sápadt arca, kőmerev szemei, beharapott ajkai elárulák, hogy miben szenved most. Gyűlölnie kell azt a népet, amelyet kénytelen szeretni. Nem veszi észre, hogy fenyegetik ököllet az özvegyasszonyok odalenn, nem veszi észre, hogy egy dühös maenade felmarkol egy csomó porondot, s feléje hajtja. — Egy nagy szál árboctfa van az országház elé plántálva, azon lobogtat a szél két zászlót, az egyikken Erdély címere, a másikon a Rákóczi családé. — Ezeket a zászlókat bámulja mereven.

Azután a harsogó lármára mély csend következik.

Mi történik odabenn? kérdezi mindenki. A szó elhal az ajkakon.

Az történik e nagy csendességben, hogy az országgyűlés főjegyzője a rendek határozatát szerkeszti írásba; aholott renddel elősoroltatnak azok a súlyos indító okok, amik Rákóczi Györgyöt megéretté teszik fejedelmi süvegének elvesztésére.

A mély csendesség tart még akkor is, midőn a főjegyző felolvassa a súlyos határozatot. Egy hang sem szól ellent. Mindenki belenyugszik, némán, méltóságteljesen: egész érzetével a cselekedet fontosságának.

De a fejedelmi trón egy percig sem maradhat üresen. Választani kell mást! Ki legyen a fejedelem?

Új rivallás támad! Ismét oly általános, mint az-élebbeni; de ez már nem a harag hangját, inkább az örömet, a lelkesedését hirdeti a levegőknek.

— Mi történik ott most? — kérdezi a sokaság.

— Mi történik ott most? — kérdi az a márványarc fenn a várablakban.

Az történik, hogy új fejedelmet választanak.

Ki legyen? Az a kérdés.

Barcsay Ákos felugrik a pad tetejére, s elkiáltja magát: „éljen Rédey Ferenc, Erdély fejedelme!”

Az a nagy rivallás ezt a „vivát”-ot sokszorozza.

A derék főúr váltig szabadkozik, hogy ő nem arra való; nincs neki se kedve, se tehetsége hozzá, hogy ő öregember, lovon sem ülhet már, csatákat intézni, sereget vezetni sohase volt kenyere! nem hagyják szóhoz jutni, a karszékevel együtt felemelgetik a levegőbe. Utoljára megharagszik, nagyot sújt a buzogányával a zöld asztalra, s kivívja, hogy legalább mint elnököt hallgassák ki.

— Tekintetes rendek! Hát ne válasszunk úgy fejedelmet, ahogy a kozákok választják a kosevói attamánjukat: akik addig cibálják a megválasztott üstökeiket, s ütik agyba-főbe, amíg kötélnek áll, s elfogadja a fejedelmi süveget; hanem válasszunk rend és törvényes szokás szerint, kandidátúra s titkos szavazás mellett, megtartva, hogy a kandidációban az ország mind a négy bevett vallása reprezentálva legyen.

Ebbe csakugyan bele kellett nyugodni. S akkor aztán megalakult a kandidáló bizottság és a scrutinium. Barcsay Ákos is belekerült a jelöltségbe; de ő maga kért minden embert, hogy órá ne szavazzanak.

Ezalatt ismét csendességnek nevezhető időköz támad.

Mi történik ott benn?

Egyszer csak megjön rá a felelet. Az árbocon lengő zászló egyike elkezd alászállni: és Rákóczi György onnan a várablak-

ból láthatja, hogy hull alá a címeres zászlója Erdély lobogója mellől: le a porba.

Most már tudta mindenki, mi történt.

A lehulló zászlót frenetikus „vivát” ordítással üdvözlé az asszonyok serege: ezer meg ezer kéz fordult mutató-ujjával a fejedelem felé, kinek az arca ettől a látványtól olyan sápadt lett, mint egy sírból feltámadt halotté.

Perc múlva eltűnt az ablakból.

De kevés vártatva dobörgés, trombitarecsegés hangzott a várudvaron. A kapuk megnyíltak, s a fejedelmi várórség zárt hadirendben nyomult ki a térre, elől Gaudi százsz dárdásai, utánuk a lovasság, s azoknak a közepette a fejedelem maga lóháton, — kivont karddal.

Mit akar azzal a kivont karddal?

Szét akarja verni az országgyűlést, amely őt letette.

Nem volna nagy munka azt a csoport urat onnan a pajtából a palánkon keresztülugratni, s a trónról elűző határozatot visszakergetni a kalamárisba.

Hanem közbeesik négyezer kétségbeesett asszony hada. Az nem ereszti a fegyveres hadat az országházig.

Mint egy mozdulatlan sánc, úgy fogják körül az országházat, vállat vállnak szorítva, s szitokkal, gúnyal fogadják a fejedelmet, ki lovasai élén rést keres az országházhoz.

— Minket öless elébb halomra! — kiált Damokosné, odavetve magát vakmerően a fejedelem paripája elé. — Tapostass el a lovasaiddal. Ha az urainkat elvesztetted, veszíts el bennünket is. Otthon vannak az árváink, azokat is ölesd rakásra, hogy ne maradjon, aki megátkozzon. Sújts ide azzal a karddal! Ellenséget nem tudtál vele verni: verd hát a magad népét vele. Ahol fegyverre, férfira találtál, hüvelybe taszítád, elfutottál vele: most diadalmaskodhatsz! Látod: asszony nép van itt és fegyvertelen. — Vágjad, fejedelem!

Rákóczi György a fogait csikorgatta dühében, s szeméből könnyet facsart ki a szégyen. Hüvelyébe taszítja a kardját.

Nem lehet asszonyok ellen harcolni.

— Eh mit! — kiált egy dacos hang a fejedelem kíséretéből. — Korbács kell ezeknek meg seprű, nem kard; küldje csak nagyságod a szász darabontokat ellenük vizes kötéllel, fogadom, hogy utat nyitnak!

Ilka asszony Apor István szavát véle megismerni a goromba tanácsadóéban, s erre elfutja a méreg. Most már ő ránt kardot: ott van az oldalán a Kemény Simon szablyája.

— No ha te miránk korbáccsal akarsz jönni, mi fogadunk téged doronggal: úgy készülj. Tépjétek szét, asszonyok, azt a kerítést!

Az országház pajtáját a szabad tértől egy hevenyészett kerítés zárta el, keresztberótt fenyőfadorongokkal. Egy perc alatt szét lett bontva a kerítés, s ahány dorong, annyi asszony kezében kalimpált a levegőben.

Jöjjenek hát azok a szász universitas darabontjai a korbácsaikkal! Jertek zöld angyalok: kék angyalok lesztek!

Rövid időn úgy járt Rákóczi György, hogy az ő serege volt megtámadva a fenyegetőző asszonynépektől.

A felrendelt hadak pedig se Szamos-Újvár felől, se a hesdái útról nem jöhettek át a szekérsáncok és a felszedett híd miatt, hogy együttes megjelenésükkel véget vessenek ennek a kellemtlen patáliának. A vakmerő asszonynép belekapaszkodott a lovasok zablyáiba, s elfogdosta a lándzsások *cucáit*. Ördögök voltak velük, nem félték azok senkitől.

Ezalatt pedig odabenn a pajtában folyt csendesen a fejedelemválasztás. A scrutinium-bizottság számlálta a szavazatokat. A túlnyomó többség Rédey Ferencre adta a szavát. Barcsay Ákos kapott nyolcat, a lutheránus jelölt egyet, az unitárius szintén egyet.

E válságos pillanatban trombitaszó hangzott Szamos-Újvár felől, de ebben Rákóczi nem a maga kornétásáéra ismert, mert az török sípnek hangja volt. Akmet bég jött lóháton teljes parádében a város felől; mellén kiterítve a szultán fer-

mánja pergamenen, előtte egy lovas csasz, a lófarkas boncsokkal, meg egy piros ruhás, rézsisakos szarácsi a török sípval. Oda igyekezett a válság színhelyére. Csak harmadmagával jött, de azzal a magabíztaival, hogy előtte fegyveres és fegyvertelen népek bizony utat nyitnak; mert ő a földi fejedelmek leg-hatalmasabbikának személyét képviseli.

Nem is igen tekingetett se ide, se oda; nem nézte, ki marad el mellette jobbról, ki balról? Asszonyok? Fegyveres vitézek? Csőcselék, szemét! mi gondja rá? Mereven nézett maga elé, mint a hal.

A civakodó táborok pedig engedelmesen utat nyitottak a trombitafúvó és boncsokvivő lovasai előtt.

Mikor Akmet bég Rákóczi György elé ért, azt meglátta, s ott megállítá a lovát; de nem szemközt fordulva, hanem csak úgy oldalvást, mintha a fejedelmet csak félvállról venné. Ott jobbról a trombitás, balról a boncsokos egy lófejvel hátrább maradván, mellé sorakozának, s erre a trombitás három cifra rivallást bocsátott el a török sípjából. Az azt jelenté, hogy hallgassatok!

A helyreállt csendben aztán így szól Akmet bég:

„Becsületes magyarok, fegyveres vitézek, Messiást hívő három nemzet! Én Akmet Ben Khalil bég, a magas Kapu tihájja, adom tudtára mindeneknek e mai napon ezeket. Az én uram, a felséges török szultán, (kinek árnyékát Allah terjessze ki a négy világ sarkáig!) parancsolja tinektek, alázatos jobbjáinak, hogy akit a ti rendeitek mai napon az ő legmagasabb parancsolatjára a fejedelmi székből letettek, a lázadó, hitszegő és nagyravágyó Rákóczi Györgyöt se pártolni, se követni többé ugyan ne próbáljátok, hanem akit az erdélyi három nemzet a *megrögzött* főrendek vagy egyéb nemzetbeli urak és úrfiak közül fejedelemnek megválaszt, hogy az ország szegény népének oltalmazására legyen: annak bizony engedelmeskedjete. Mert íme megparancsolá a felséges nagyúr, (kinek nevét Allah megdicsőítse) a budai Ali basa fővezérnek,

az ő magyarországi kormányzójának, hogy azonnal minden hadaival meginduljon Erdélyország felé, és hozza el a zászlót, a fejedelmi botot és a diplomát a megválasztott új fejedelemnek. Hasonlatosképpen megparancsolá a felséges krímiái kánnak, a Mehemed Ghirainak, hogy a Kemény János vezér alatt bolondul fogságra jutott szegény rabokat mind szabadon bocsátaná, s őket hazakísértetné legkisebb sarcolás nélkül. Ha pedig az ország a maga veszedelmét kívánná, s ragaszkodnék ama gonosztevőhöz, aki a magas Kapu méltóságos parancsolatjára mai napon a fejedelmi székéből letevődött: megparancsolta a felséges szultán (áldassék minden jó népek által, és rettegtessék minden gonoszak által az ő neve) a budai Ali basa fővezérnek (kinek Allah méltóságát nevelje!), hogy minden zászlóival, amik örökké győzhetetlenek, az egész szpáhik és janicsárok válogatott seregeivel, az egi és esztergomi hatalmas basákkal, számtalan ágyúkkal Erdélybe berohanjon, a népet a lovak lábai alá gázoltassa; az országot végtől végig elpusztítsa, a felséges tatár kán is (kinek nemzetségét Allah szaporítsa meg), ne csak hogy szabadon ne bocsássa a rabokat, de sőt még egyszer annyit hurcoljon el rabszolgául Erdélyből: haneha a magas Kapu méltóságos parancsolatja ellen ti erdélyi három nemzet szarvakat emelnétek. Hallottátok szavaim, amik mind igazak. Mondám a Zilkadi havának utolsó napján, a szentséges Mohamed Musztafa ezerhetvenedik esztendejében. Gondoljátok meg, hogy okosat tegyetek-e avagy bolondot.”

Erre ismét hármat fúvatott a török síppal, s visszafordítá a lovát.

És Rákóczi Györgynek látnia kellett, hogy tódul az ő saját nemzetének asszonynépe ahhoz a hitvány szolgálóhoz, aki a szultán cselédjeinek rangjában következik, hogy csókolják annak a kezeit, a kaftánja szélét, még a kengyelvasát is: leterítik eléje a zekéiket, hogy azokon léphessen végig, s áldást zengedezzenek felé; míg őt szidalmakkal tetézik, átkozzák s tele marokkal szórják felé a port.

Az a tenger mélységű keserv, ami a szívét e látványra eltölté, egyszerre meggyógyította — a testét.

Nem volt már halavány, tűzlángban égett az arca. Szemei fehéreből elmúlt a kóros sárgaság, vér futotta azokat el: minden ereiben elkezdett a vér egészséges lüktetésbe kerülni. Nem sírt! Kevélyen felemelte a fejét, és kacagott. S azt kiáltá a fegyvereseinek: „no hát, lássuk azt a budai basát! Aki törököt akar ütni: jöhet velem!”

Ez a szó gyújtott.

Az impertinens hang, a dölyfös modor, amit a török követ használt előttük, dühvel tölté el a harcosok szívét. Annak nem fojthatták azt a torkába, mert a követ személye szent. Az asszonyokon nem állhattak bosszút, mert az gyávaság volna; az országgyűlés rendeit nem verhetnék széjjel, mert az zsarnokság volna: a fejedelem megmutatta nekik, hogy hol keressék a koszorúikat, s ezzel bizonyítá be, hogy mégiscsak ő az igazi fejedelem. Ha hibái vannak is: fejedelmi hibák!

Minden csapatja egy lélekkel kiálta neki vivátot, s azt mondá, vele megy a pokol ellen is.

Rendelkezett, hogy a szekérsáncokat hányják széjjel, s a hidat állítsák helyre.

Amíg ez megtörtént, beküldé a rendekhez Mikes Mihály kancellárját azzal az izenettel, hogy csak határozzanak tetszésük szerint, nem akadályozza őket semmiben, válasszanak, ha tetszik, új fejedelmet: ő most a rendeknek békét hagy, és másfelé fordítja haragját.

A szekérsáncot maguk az asszonyok önként elbontották, amint azt megtudták, hogy Rákóczi György seregével együtt el akar vonulni.

Mikor a híd helyre volt állítva, s Rákóczi György a lovasai élén átlovagolt rajta, visszatekintett az elhagyott vár felé. Akkor húzták fel az új fejedelmi zászlót az országház előtti árbocfa hegyére.

Rákóczi György ráismert a címerre; a kétfarkú oroszlán, koronával a homlokán, karddal a markában: ez a Rédeyek címere.

A jó Rédey Ferencnek a fia, János, éppen hadsegéde volt Rákóczi Györgynek, a testőr dragonyosok hadnagya.

— Ej ha, édes öcsém — monda Rákóczi a mellette lovagló Rédey Jánosnak. — Úgy látom arról a zászlóról, hogy a rendek a te édesapádat választották meg helyembe fejedelemnek. — No, ezt nem nagy fáradságomba fog kerülni onnan elkergetnem, ha visszatérek.

— Magam is azt hiszem — felelé Rédey János; s aztán a vitéz urak közt nagyon derült hangulat támadt erre a hírre. Jobb tréfát nem lehetett volna kigondolni, mint azt, hogy a derék, jámbor, senkinek soha nem vétett Rédey Ferencet válassza meg Erdély fejedelemének.

Erről többet nem is beszéltek. Passiójáték, semmi más ez. Hadd játsszák, akiket mulattat.

Rákóczi György összeszedte a hadait, megnyitotta pénzes ládáját. Rabokat kiváltani nem volt pénze, új zsoldosokat fogadni volt. Haller Gáborra, Bethlen Jánosra bízta az alvezéri tisztséget.

Azzal egyenesen Jenő felé indult, ahol Ujlaky László várkapitány, Diószegi Kristóf lovassági hadnagy, az ő hívei védték a várat a nagy sereggel megérkezett budai fővezér, Ali basa ellen.

A Maros partján megütközött Rákóczi György a török fővezérrel, s úgy pozdorjává törte az egész ozmán sereget, ahogy már régóta nem volt a félhold fegyvere megalázva a magyar földön: felét a török hadnak belekergette a Marosba, aki oda nem fült, csak az menekült meg. A fővezér maga egy csónakon szabadult ki a mészárlásból; de elesett az egri basa meg az esztergomi bég; s ott veszett a török ármádia minden zászlója, lófarka, ágyúja, poggyása.

Olyan volt ez, mint mikor a feldühített oroszlán kiszabadul a ketrecéből, s a gyilkos bosszantói közé veti magát.

Agya-feje törötten került haza az a sereg, amelynek Erdélyt a lovak patkói alá kellett volna gázolnia.

— — — — —

Hanem hát mindez nem sokat használ a szegény Damokos Tamásnak! — Meg az ő rabtársainak.

A SZERELEM BOSSZÚJA.

Buzdurgán murza ezalatt hiába leste-várta Perekopban, hogy mikor érkezik meg a Damokos Tamás váltságdíja?

A szultán tihájának a leveléből világosan megértette, hogy azonnal hozza ki az úri foglyot „Órkapu”-ba; ahogy a tatárok hívják Perekopot (Arany kapu), mert a váltságdíjjal jönnek már Erdélyből. Ő tehát egész kényelemmel odautazott. A kedvenc kadináját is magával vitte, s asszonnyal utazván, elég lassan haladhatott. De meg az emberség is azt kívánta, hogy a foglyot nagyon meg ne hajtsa; mert annak nem könnyű láncsal a lábán gyalogolni: azt pedig, hogy egy foglyot szekéren szállítsanak, no ily bolondot még nem hallott senki. Hanem az meg volt engedve a rabnak, hogy annak a szekérnek a saraglyájába kapaszkodják, amelyen Kalme utazott. Így aztán lopva juttatott neki Kalme egy-egy falatot a szultánkenyérből Buzdurgán uram minden szemfüleskedése mellett is.

A murza nem is hitt egyebet, mint hogy amikor ő megérkezik a záptenger szorosához, már akkor ott vár a Damokosné küldöttje a pénzzel. Nagyon megorrolt, mikor nem talált ott senkit! Még neki kell ott várni a kutyafülű gyaurra!

Perekopot pedig nem azért híják Aranykapunak, mintha volna rajta valami aranyos. Cudar, piszkos, ronda fészek az egész: jobb felül a holt tenger mellette, bal felül a záptenger. Az egyiknek a partján tengeri sót párolnak, a másiktól tőzeget vágnak. Béka, sáska, ójtott szúnyog, repülő poloska annyi van,

amennyi csak kell. A levegő dögleletes, a víz émelyítő, a nap sem süt istenesen, mindig köd ül előtte.

Az egyedüli úrnak való lakás a vár; abban van elég üres szoba.

Buzdurgán murza oda kvártélyozta be magát, ami már csak azért is szükséges volt, mert itt az ajtókat be lehet zárni lakattal. Egy szobából csinált háremet, abba bezárta Kalmét, a másiktól tömlöcöt, abba elcsukta Damokos Tamást. — A kulcsokat aztán övébe dugta, s unalmában elment a kávéházba csibukozni, meg a tengerparton a sóaszaló medencéket végiglépni, aztán meg a moséba a keringelő dervisekben gyönyörködni. Negyedik mulatságot, akárhogy kereste, nem tudott kitalálni.

Mikor már nagyon sok nap elmúlt, azt mondá egyszer Damokos Tamásnak a murza, mikor felnyitá a zárkáját, hogy a mindennapi piláfot beadja neki egy fatálon.

— Hallod-e te Tamás a Damokosok között; azt gondold-e te, hogy énnekem valami nagy gyönyörűség itten mindennap elnézmem, hogy hány csetver sőt sepernek össze a záptenger partján? hogy hány legyet kapnak el a kutyák, akik a kávéház elejét körülülük? meg hogy hányat fordulnak egy óra alatt a keringelő dervisek?

— Magamnak sincs jobb mulatságom — felelt rá Tamás.

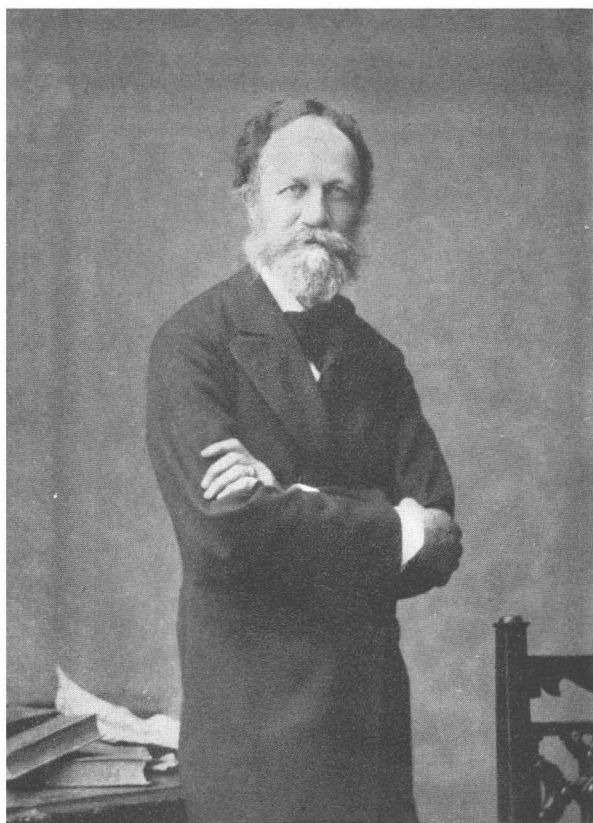
— Neked! Dagadj meg! Te rab vagy, abban kell megnyugodnod, amiben megvagy. De nekem senki sem parancsolja, hogy én itt a számba repkedő szúnyogokat köpködjem, s a bűdös víztől az orromat fintorgassam, mikor így is elég pisze. Az a te váltságdíjad csak nem jön.

— Magam is eleget aggódom miatta, hogy miért nem jön.

— Én azt mondom, azért nem jön, mert nem küldik.

— Afelől bizonyos lehetsz, uram, hogy a feleségem azonnal elküldte a pénzt, amint megtudta, hogy te elfogadod.

— Én pedig azt mondom neked, hogy a te feleséged egy nagy . . . (Itt egy olyan szót használt a murza, amit nem szokás papírosra leírni.)

Hegedűs Sándor
barátság
1883. Jókai Mór

Jókairól készült közel egykorú fényképfelvétel,
a hátlapjára írt ajánlással

Damokos, Palk. Nemes³án
 Palkóczy György által
 János Palkóczy 1807
 Kézelt. Kézelt. Kézelt.
 Vitézséget, de jókai
 Palkóczy György
 Palkóczy György
 hungaricus, magyarság
 elvételére
 János Palkóczy
 Damokos, Palkóczy
 János Palkóczy, Jókai
 Palkóczy György

Egy lap Jókai noteszéből A Damokosokra vonatkozó feljegyzésekkel

Erre Damokos Tamás úgy teremtette neki a fejéhez az egész tálat piláfostul együtt, hogy a murzának szeme, szája tele lett faggyús rizskásával.

— Ne volna csak kétezer aranyam a bőrödben, hogy összetörnék most! — agyarkodék a murza, letörölgetve pofájáról az ételmaradványokat. — Veszett bolond! Most már az a büntetésed, hogy nem kapsz más ételt. Feleheted a földről, amit hozzám vágtaal! — Hanem aztán, ha itt találsz veszni a nyakamon: akkor lesz ám még majd neked drága ez a piláf!

Ezzel a fenyegetéssel kiment a zárkából a murza, s rálakoltotta az ajtót Tamásra. Azután átment a háremébe, felhordatta a maga lakomáját, s annak az elköltése közben elpanaszlá Kalménak, hogy hogyan járt Tamással.

Kalme nevetett rajta.

— De hát minek is mondtad neki azt, hogy a felesége „az”?

— Hát mert az!

— Mért gondolod?

— Nem gondolom, hanem tudom. Megírta nekem a levelében Akmet bég, hogy ugyan siessék elfogadni a kínált kétezer aranyat, mert a menyecske félreccapó. Olvasta neki egy levelét, amit egy másik gyaur béghez írt az asszony. Nem bánna az, ha itt veszne az ura, hogy másikat kapjon helyébe.

S nagyobb igazság kedvéért elő is vette Buzdurgán murza azt a levelet, amit Akmet bégtől kapott, s megmutatá azt Kalménak; Akmet bég szórul szóra közölte abban annak a levélnek a tartalmát, amit Ilka asszony Boldizsár tanácsára *fintábul* Apor Istvánhoz írt.

— Meglátod, hogy itt hagyja az átkozott a nyakamon veszni az urát.

Kalme lecsillapította a murza haragját. Volt neki ahhoz való szere. Jó adag mákonyt tömött a pipájába: mire azt kiszította a murza, úgy aludt tőle, mint a só.

Akkor aztán Kalme kivette az övéből a zárka kulcsait, összegyűjté a lakoma maradékát, amiket ő a saját szájától megvont, s ahogy azt rendszeren tenni szokta, mikor a murza mély álomba dőlt ebéd után, felnyitá a Tamás börtönét, s átvitte hozzá a körömfaladékokat.

Tamás tudta azt, hogy ilyenkor a murza alszik, s dongó legyen a talpán, akinek a csípésére csak annyit is szusszant, hogy „hess légy!” Ilyenkor történhetik felőle akármí.

— Elébb egyél, lakjál jól. Aztán majd zsémbelek veled — monda Kalme, odakuporodva Tamás mellé a szalmára.

Mikor aztán Tamás mindent elfogyasztott hűségesen, akkor rákezdte Kalme a zsémbelest.

— Micsoda bolondot cselekedtél a murzával?

— Fejéhez vágtam az ételes tálat.

— Miért tetted?

— Azért, mert rossznak mondta a feleségemet.

— S azért úgy fel kellett gerjedned?

— Mikor azt bántják, akit szeretek?

— Hát te azért, akit szeretsz, minden vakmerőségre képes vagy?

— Még a halálra is.

— Még a halálra is? Akkor hát egy másik életre is?

— A másvilágon bizonynal.

— Nem a másvilágon, hanem ezen a világon.

— De már ezt nem értem.

— Hát megmagyarázom. — Nézz a szemembe. S ha valamit a szám rosszul mond, olvasd ki a szememből jobban. Engem is sokszor háborít az álom, hogy miért nem született a számomra olyan férfi, aki mikor szeret, a haláltól sem retteg? Egyet találtam, s az is a másé. S ennek olyan bolond vallása van, ami tiltja, hogy egy szív két szívet zárjon be. Annak csak egy nőt szabad szeretni.

Damokos Tamás elérte ezt a vallomást, s lesütötte a szemeit szégyenletében. Az oroszlán nem olyan rettenetes

állat, mint egy idegen asszony, aki szerelmet vall egy feleséges embernek.

Nem tudott rá felelni semmit. Eszébe jutott József története Potifárnéval. S neki még csak köpönyege sincs, amit a kezében felejtse.

Pedig biz azt sejthette volna előre is, hogy a sok nyájasságnak, barátságának ez lesz a vége.

— Szébb a feleséged, mint én? — kérdezé Kalme, megtszítva kezével az elmélázót.

— Nem tudom. A feleségemet nem láttam.

(Már tudniillik „úgy”, mint a kadinát.)

— De engemet láttál. Tudhatod, hogy semmi hibám nincsen. Még ahol tizenketten vannak is mellettem, nem én vagyok a tizenharmadik; hanem én vagyok az *első*.

— Az már igaz.

— Rossznak sem igen ismerhetsz. Mindenkor csak jókat tettem veled. Sok kínzás elmaradt rólad az én könyörgéseimre, ami különben rád volt mérve. Én enyhítettem a rabságodat. A falatomnak felét félreraktam, hogy teneked juttassam.

— Elismerem. Áldjon meg érte az Isten.

— Azt is tudod, hogy nem játék, amit teszek. Mert ha megtudná Buzdurgán, hogy téged meglátogatlak, mozsárban töretne össze.

— Elég bolondul cselekszed.

— Nem gondolok akkor arra. Azt hiszem, a mennyországban vagyok, mikor hozzád közel vagyok; azt hiszem, hogy idvezültem, mikor a szemedbe nézek. Meg tudnék halni azért, hogy szeress. — És te engem mégsem szeretsz.

— Mert teneked már van urad; s nekem is van feleségem.

— Az igaz, hogy Buzdurgán az én uram, mert megvett a derbendi vásáron, mint legszebb leányt háromezer aranyon, éppúgy, mint megvette a legnagyobb lovat ugyanakkor kétezzer dénáron; de ha a Kara-Kush lovának embernyi esze volna, mint nekem, az is azt tenné, hogy nem őtet venné fel a

hátára, hanem tégedet meg engem, s elfutna velünk a világba. Az a te feleséged pedig ki tudja, a te asszonyod-e még?

— De én tudom.

— Ne bizonyítsd. Tudod, hogy a ti országokban van olyan törvény, hogy ha egy asszonynak az ura egy esztendeig egy napig a feleségéhez meg nem tér, az asszony felszabadítatik, s választhat más urat magának.

— Én ugyan ilyen törvényről semmit sem tudok; pedig jártam volna Gyulafehérvárott a kollégiumba. De hogyha mindjárt Zandirhám kőpajzsára volna is bevésve aranyozott betűkkel egy ilyen törvény, és hogyha azt kemény parancsolás mellett hagynák meg az én drága Ilkámnak, hogy kövesse, és éntőlem elválasztva, magát más férfinak adja: még akkor is kétszer *Tamás* vagyok benne, hogy ő engemet nyomorult rabságomban elhagyjon, mással fölcseréljen.

— Akkor nem jól ismered az asszonyokat.

— Az igaz. Több asszonyt sohasem ismertem, csak a feleségemet. Annak se tanultam az indulatait: nem fürkésztem, nem kutattam, nem jártam utána. Nem kerestem a bizonyosságokat, nem tettem próbára a hűségét, nem őriztem Árgus szemekkel: hanem hiszek benne, úgy mint az egy Istenben!

Kalménak a szemébe szökött a könny. Bosszúsan törle le a fátyolával.

— Mit keres ez az ostoba víz a szememben? Hát te hiszel az asszonynak? — Vajon hisz-e tebened is éppen úgy az asszony?

— Bizonyára ő is úgy hisz.

— Nem álmódja-e meg, hogy egy más asszonynak szemei égnek az orcádon? S ha megálmodta, nem fáj-e a szíve bele?

— Aki maga is igaz, annak nincsen gyanúja.

— És azért, látod, mégis az, akiben úgy hiszel, mint az Istenben: itt hágy kiválatlan, nem küldi a váltságdíjad; míg az, akit megvetsz, föl sem veszsz, mindennap újra kezdi a szabadításod munkáját. Te nem is álmódsz arról, micsoda éles

tőr függ a fejed felett asszonyi hajszálon? Az az én hajszálam. Ennek a szörnyetegnek itt, akinek a horkolását hallod, abányszor fölébred, az az első szava: elhozták-e már a váltságdíjat azért a láncos kutyaért? S mikor megtudja, hogy még nincs itten, dúl-fúl, átkozódik. Mennyi hízelgésbe, mennyi szép szavamba kerül énnekem mindannyiszor lecsillapítani a haragját! Aki próbálta már bőszült vízilovat, dühödt elefántot megszelídíteni, csak az tudja, mi az én munkám. Szörnyű bosszút akar rajtad állni, hogyha ki nem váltanak. Napról napra egymásra tetézi a félrerakott haragját, hogy egyszerre elborítson vele. Úgy kell neki mindenféle csábítással, édesgetéssel a kezére járnom, hogy még egy napot várjon, ne vigyen még vissza, hátha holnap megérkezik a küldött a pénzzel. De annál nagyobbra nő mindennap az adósságod kinszenvedésekben, ha végre is itt találsz rajta veszni.

— Én hiszem, hogy ez a mai nap utolsó napja a várakozásnak.

— Én óhajtom, hogy az legyen. Ma még meg is sértetted a murzát. Ez nem megy ingyenbe. Ha te őt ismernéd, lélegzetet se vennél, mikor előtte állsz, mert amit a szájából kilehel, még az is tele van méreggel. Ez legyen az utolsó napod az ő keze közelében. Ha holnap ki nem vált a feleséged, akkor csak Isten segít rajtad — vagy én.

Ezzel magára hagyta Damokos Tamást a szép kegyencnő, s ismét rázárta a börtönajtót, és visszatért az alvó szörnyetegéhez, akinek a horkolásától rengett a vár.

Másnap délig senki az ajtót sem nyitotta a fogoly úrra. Még csak neszt sem hallott magányos zárkájában, ahová még a napvilág is gyéren hatolt be, az ajtó fölötti szűk kerek ablakon át.

Csak arról tudta meg, hogy dél van, mikor a murza hazaérkezett a délelőtti unalmas csavargásából, végig káromkodva a hosszú folyosón. Mikor az ő zárkájának az ajtaja előtt elment, nagyot rúgott rajta: „Kell piláf? láncos kutya!” Azután kinyi-

totta az átelleni ajtót kulccsal, s akkor meg Kalme csengő, hízelt hangját hallá egy pillanatra Tamás, s aztán becsukódott az ajtó, ismét csendes lett körülötte minden. Csak egy nyomorult légy zümmögött a szögletben. amit megfogott a pók.

„Úgy látszik, hogy a murza ma böjtöt akar tartatni velem”; gondolá magában Tamás.

Hosszú idő telt bele, amíg újra hallá nyikorogni az átelleni ajtót, amire azonnal következett az ő börtönajtájának felnyitása: előtte állt Kalme.

A kadinának arcán valami ördögi jókedv látszott ez alkalommal: a szemei tüzeltek, az ajkai nevetésre voltak nyílvá; hanem amellet a szemöldei összehúzódtak, mint két kígyó.

— Jó hírt hozasz? — kérdé Tamás lelkendezve.

— Hát mit hoznék mást?

— Megérkezett a váltságom?

— Megérkezett a szabadulásod napja. Jöjj át a murzához.

— Veled együtt?

— No, hát mi az?

— Nem haragszik meg a murza, ha a felesége fátyol nélkül mutatja magát idegen férfi előtt?

— Óh, a murza sohasem haragszik, mikor alszik — szolt Kalme dévajul nevetve. — Olyankor mindent megenged.

— De ha föl talál ébredni?

— Holnap reggelig nem. Annyi hasist tettem a kávéjába, hogy egy napig ott marad a paradicsomban. Táncolhatunk, dalolhatunk miatta. Ott lakomázhatsz a hátán.

— Ne tégy velem bolondokat.

— Csak te bízd rám magadat. Mondtam, hogy megszabadítalak. Előbb lakjál jól. Ne félj semmitől. Magunk vagyunk. A murza szolgálai mind meg vannak nyerve. — De a tánchoz nem kell a lánc. Elvettem a lakat kulcsát; elébb leoldom kezadról, lábadról.

Tamás engedte a láncait levetetni.

— No, jer velem. Az asztal meg van terítve.

A tatárok nem esznek asztalról. Tudta ezt Tamás.

Hanem azért neki mégis terített asztala volt. Buzdurgán murzának a háta. Amint az esetlen nagy kolossz ott feküdt hosszan elnyúlva a földön hasmánt, Kalme az ő széles hátára rakta fel az étkeket és csemegéket: oda kellett Tamásnak letelepedni és a gazdája hátáról lakomázni. — Bizony olyanformán érezte magát, mint a siralomházba kitett rab, akinek a nyakán van már a hóhér kötele, s úgy kínálják mindenféle drága étellel és itallal — utoljára életében.

Kalme csintalanul nevetett a vendége rettegésén.

— Ne félj tőle! Nincs ez itthon. A paradicsomban van most. Nézd, hogy ragyog az arca a gyönyörűségtől! Most a tubafa virágkelyheiből szürcsöli az édes mézet az ajkaival. Ott jár a kristálypalota hetvenhetedik termében. Hetvenhét huri táncol körülötte. Nézd, hogy mosolyog reájuk!

S mikor azt látta Kalme, hogy a vendége mégiscsak nagyon feszeng, s kényelmetlenül érzi magát, felkapta a murza rinoce-rórszőr korbácsát, s nagyokat húzott vele az alvónak mezítelen talpaira: amire az összevissza rándult.

— Légy Istennel! — rebegé Tamás. — Ne kísértsd az ördögöt.

— Hahaha! — kacagott Kalme. — Hiszen most a hurik csiklandozzák. No, hát csak te egyél nyugton.

S azzal békét hagyott Tamásnak is meg a murzának is, s elkezdett egy szerelmes románcot dalolni Mirza Shaffitól, s aközben egy nagy pávatoll-legyezővel hüsselte a vendégét, meg néha a gazdáját is, aki neki asztalul szolgált.

Tamás azonban mindeneknél inkább éhes volt arra a hírre: hogy megérkezett-e hát a váltságdíja? csakugyan itt van? hogy jött meg? ki hozta el?

— Ki végezne egyszerre két dolgot? — enyelge vele Kalme. — Mikor eszel, akkor ne beszélj. Mikor iszol, vesd félre a gondot. Majd megtudsz idején mindent.

— Csak annyit mondj, hogy szabad leszek-e már?

— A mondás hazudhat: a cselekedet igazat mond. A számnak ne higgy, hanem a kezemnek hihetsz.

Azzal felkapta Kalme a láncot, amit Tamás kezéről, lábáról levett; odafutott vele az ablakhoz, s kihajította azt rajta.

Tamás megrettent. Az jutott eszébe, hogy az a lánc az ő személyének kiegészítő része. Azt neki Buzdurgán murza nem azért adta, hogy az ablakon kidobálják. Hát majd mikor visszakéri? Ijedtében maga is odafutott az ablakhoz, amelyen Kalme kidobta a láncot, s kidugva rajta a fejét, utána nézett, hogy hová esett a lánc?

Az biz egy mély sáncárokba esett, aminek a feneké hat ölnyi mélyen volt az ablak alatt; e sáncárokba nyíltak az istállók kapui, amikben a várórség lovait szokták tartani. Most is ott vezetgetett egy felnyergelt paripát egy félmeztelen rabszolga, aki meghallva a leeső lánc csörrenését, megállt és felemelte az arcát ahhoz az ablakhoz, ahonnan a láncot ledobták.

De hát arc volt-e az? Ember arca?

Tamásnak még a lelke is fázott, mikor rátekintett. Ezen az emberi ábrázaton úgy el volt csúfítva Isten remeklése, hogy irtózat volt ránézni. Átkozott kezek csonkították így meg.

Tamást úgy megigézte ez a rémtekintet, hogy nem bírt tőle megválni; a keble elszorult; szerette volna megsiratni.

A szép kadina odahajolt föléje, az arcát az övéhez illesztve s a haját hátra simítva szép bársony kezével.

— Látod — mondá neki. — Ez egy hazádfia: székely vitéz. Ezzel is az történt, hogy Buzdurgán murzával kihozatták Perekopba, váltságdíjt ígérve érte. Ő aztán, hogy hasztalan várt a váltságdíjra, az nem jött meg: bosszúból így elcsúfíttatá az arcát a rabjának, amilyennek látod. Talán nemesúr volt; most istállót tisztít.

Tamás összeborzadt. Ilyen kegyetlenül bántani egy emberrel, csak azért mert rab volt, s itt feledték. A könny is meggyűlt a szemében.

Az a megcsúfolt ember a föld felé fordítá az arcát. Tudta, hogy irtóznak tőle.

Kalme a kezével inte az elcsúfított arcúnak, hogy vegye fel a láncot, s vigye el onnan.

— Ez a mi hívünk — suttogá Tamásnak.

(— Miféle hívünk? kiknek „nekünk”? — töprengett magában Tamás.)

Amennyire a szeme ellátott onnan az ablakból, a végtelen, vigasztalan záptenger terült el előtte, elszórt mohotkás szigetével, a szikes sivatagba beharapdáló tömpölyeivel, vérverésre festve az alkonyégtől; sehol egy hajó, egy mentőcsónak az egész hullámpusztaságon.

— Jer innen! — mondá Kalme, elvonva őt kezével az ablaktól. — Milyen fagyos a kezed! Nézd, az én arcom milyen forró. — S odaszorítá Tamás kezét lángoló arcához. — Nesze, igyál ebből a *muskavitból* ez fölmelegít.

S valami zöld ragyogású nedvet töltött egy szűk nyakú velencei kristályból egy talpatlan pohárkába, azt maga megízlelte először, belemártva piros nyelve hegyét, s aztán ráerőltette Tamásra.

Ez csakugyan bűbajos ital. Egyszerre tűzzé válik az emberben, s minden érző idegébe szétfut. Még a szívet is csiklandozza.

— Jer. Úlj ide mellém!

Hova? Hát csak arra az élő kerevetre: a murza idomtalan tetemére, úgysem jó az egyébre. S hogy Tamásnak nem akarózott a leülés, átölelte a nyakát, úgy rántá oda maga mellé, s egy hirtelen csókot nyomott az ajakára, amitől szegény Tamás ugyan halálra ijedt volna, ha a muskavit lángja nem bátorítja vala.

— Haragszol érte? — suttogá Kalme. — Ha nem tetszett, add vissza.

De biz azt nem adta vissza Tamás, hanem csak letörülte a nyomát a szájáról a dolmánya ujjával.

— No, hát ha nem akarod, hogy szerelemről beszéljünk, hát beszéljünk a szabadságról — mondá Kalme.

Már erre a szóra ugyan villogtak a szemei Tamásnak.

— Akarsz-e megszabadulni?

— Éjjel-nappal azért imádkozom.

— Kihez?

— Az Istenhez.

— Hát azt gondolod, hogy az a tízezer meg tízezer társad, aki veled együtt esett rabságba, nem imádkozik éppen úgy a szabadságért, ugyanahhoz az Istenhez? Azt várod, hogy a te imádságodat meghallgassa, annak a tízezernek meg azt mondja: „nem hallok!”

— Ne tarts te nekem mustrát az Isten bölcsessége felett: azt nem bízták halandó emberre. Én igazhívő keresztyén vagyok.

— Bánom is én akármit hívő vagy. Nekem nem kell hinnem semmit, mert asszony vagyok. Allahnak semmi gondja asszonyokra. Kutya, macska, madár, asszonyi állat él, hal, kileheli a páráját, s aztán nem vár se jót, se rosszat. Nekünk addig kell kivennünk az életből a magunk részét, amíg itt ezen a földön vagyunk.

— De ne töltsük az időt az istenség és az asszonyi lélek fölötti vitatkozással — mondá bosszúsan Damokos Tamás, megbotránkozva az oktalan asszonyi állat eszeveszett okoskodásán.

— Kénytelen vagyok ám azon kezdeni — mondá Kalme —, mert hogyha Istentől vagy lelkes asszonytól vártad a megszabadulásodat: hát mondhatom, hogy hiába vártad.

— Mit szólna?

— Azt, hogy még ma sem érkezett meg a váltságdíjad, a murza pedig nem vár több napot. Ha akarna, sem várhat. És ha minden hízelkedésemet elővenném is, nem tarthatnám őt egy nappal tovább sem itten. Ma mód nélkül agyarkodó volt, amikor hazakerült. Mindenféle csábítással, édesgetéssel

vége kivettem belőle, hogy miért dúl-fúl? A kántól kapott levelet, hogy minden hadaival azonnal induljon meg hosszú hadjáratra: holnap már meg is érkeznek az agák, akik alatta vannak, a felültetett lovas ortákkal, s rögtön ki kell vonulniok. A murza dühös ilyenkor, mert itthon kell hagynia a palotáját, a háremét, még engemet is és az egész bőrgyárát, a várva várt erzerumi vásárt; mindent itt kell ebadóba hagyni, s aztán az egész csapatját neki kell mindennel ellátni, amíg az ellenséges földet el nem érik. Értheted ebből, hogy miért pusztítanak aztán a tatárok olyan kegyetlen dühvel, ahová betörnek?

— Bizony, jaj annak a népnek — sóhajtja fel Tamás.

— És hát tudod, hogy kinek lesz ezúttal jaja? A te nemzedeknek, a te hazád népének. A szultán parancsolta, hogy az engedetlen országot meg kell fenyíteni; a Ghirai kán törjön be azonnal egész seregével, s pusztítsa végig az egész országot, ahol csak magyar lakik, amíg csak a német császár birodalmát nem éri, addig meg ne álljon.

— Én uram s Istenem!

— Bizony méltán sóhajtasz fel. Mert mikor Buzdurgán kidühöngte magát, akkor aztán azt mondá maga vigasztalására: „no de legalább meglátogatom azt a Gyulafehérvárt, ahol a nagy medreszben tanítják a mchdruli írást, de aztán ott találjam azt a huszonnyolc asszonyi övet, amiről ez a láncos kutya vette a tudományát; mert ha nem találom, bizony tőből kiforgatom az egész Gyulafehérvárt, s megeszem a népét kanál nélkül!”

— Jézusom! Máriám!

— No, ugye most már Jézusról, Máriáról sóhajtozol. Hát még ha a többit megtudod? Buzdurgán úgy törülgette e fenyegetés után a száját kétfelé, mintha már fellakmározta volna őket. Azután nevetett, s a szemeit forgatta fölfelé. „No de még más tréfát is teszek, csak egyszer odabenn legyek abban az Erdélyben. Ha sajnálta Damokos Tamásné asszonyom meg az ő pereputtyai a nyomorult rab urokért megküldeni azt a

rongyos váltságot ide hozzám, hát majd nem restellek én elmenni érte magam őhózzá, s majd elhozom az asszonyt is minden ijafiával együtt ide, hogy legyenek egy csomóban.

— Óh, mennybéli szentek! — nyavalygott Tamás, a kezeit összekulcsolva s a homlokához verve.

— De iszen híhatod azokat! Messze a mennyország! Amíg azok ideérnek, addig Buzdurgán murza be is vettette sóval a te városodnak a helyét.

— Hogy én most nem lehetek otthon! — hörgé Tamás, az öklével törülve könnyező szemeit.

— Hát hiszen arról akarok neked beszélni, hogy hogyan légy otthon — hamarább, mint Buzdurgán hadai áttörnek a határon, s találj szabadulást a magad emberei számára, akik hozzád tartozandók. Akarod, hogy erről beszéljek?

— Kérlek, asszonyom.

— Ne mondj asszonyodnak; mert akkor azt hiszem, hogy az vagyok. No, hát közelebb húzódol-e hozzám?

Tamásnak most már csakugyan egészen oda kellett ülnie a kadina mellé, hogy az a fülébe suttohasson.

— A szentek nem tudnak rajtad segíteni, azt már látod, hátha a tündelevények tudnak? Látod én tündelevény vagyok, aki az emberek vérét kiszívja. Imádkozni nem tudok, hanem búvölni tudok. A börtönöd már felnyitottam, a láncodat levettem. Két szál gyertyát a kezembe veszek, kerülök-fordulok, s innen ebből a várból is kiviszlek.

— Nem hiszek én a varázslatokban.

— Te bolond. Hisz az én varázslatom nagyon is könnyű. Látod ezt a nagy bőrrerszényt? Emeld meg, ugye milyen nehéz? Tele van arannyal. Ahány marokkal kiveszek belőle, annyi zárt nyitok ki vele. Fényes nappal is sötétséget csinálók vele; a látót vakká, a beszélőt némává búvölöm vele.

— De hisz ez a murza pénze.

— Hát kié volna másé? Azért jó nekünk.

— De hisz ezt elvenni rablás volna.

— Hát mi az?
— Te talán nem tudod, hogy a lopás rossz cselekedet?
— Annak, aki lop, jó.
— De tiltva van. Megbüntetik érte.
— Igen, ha megkaphatják. De ha nem foghatják meg, akkor jót tett magával.

— Ez nem az én hitvallásom.

— De az enyém az; itt tanultam a tatároknál. Amit elrabolni sikerült, azt elrabolni jó volt. Ökröt, lovat, szép leányt: ahol kapják. Aki elvihette, ha utol nem érték, az övé. — Engem is úgy raboltak el az apám kertjéből. — Hát téged meg valamennyi társadat, akik rabok vagytok Tatárországban, nem úgy raboltak-e el? vagy kérdezték tőletek, hogy akartok-e velük jönni? Kezük ügyébe estetek, s elhajtottak. Éppen olyan igazsággal hajtod te el a murza aranyait ezzel az egész zacskóval, még hírmondót sem hagysz neki itt belőle.

Tamás nagyon meg volt akadva a filozófiájával. Ez a szofizma nagyon hasonlított az igazsághoz.

— Aztán látod — mondá Kalme —, ebből még az a jó is lesz majd, hogy ez a pénz a murzának arra való, hogy a seregeit élélmézzze, amíg Moldván, Havasalföldön keresztülmennek, ahol rabolni nem szabad, mert azok a szultán tartományai. Mármost ha ez a pénz hiányozni fog a tarsolyából, addig meg nem mozdulhat innen a seregével, s amíg újra összeszedi a költséget, meglehet, hogy a szultán haragja elmúlik, s nem küldi a tatárokat Erdélybe.

Ez erősen súlyt vetett a latba. Azalatt haza lehetne menni Erdélybe, s tudósítani az ország nagyjait a fenyegető nagy veszedelemről.

— Csak te bízd magadat egészen énreám — sottogá Kalme.

— És ne tarts semmitől. Mihelyt besötétedik, itt van egy hosszú kötél: ezen leereszkedünk a sáncárokba az ablakból.

— Te is? — kérdé Tamás.

— Hát mit gondolsz? Itt csak nem maradhatok, ha téged megszöktettek. A murza darabokra tépne.

— Ez már igaz.

— Aztán meg nálam nélkül ki sem tudnál innen jutni. Nekem kell a kapuőrököt megvesztegetnem, azután meg a vámosokat a sorompóknál, amíg a két tenger közül kijutunk. De még azontúl is, te, aki idegen vagy, járatlan ezen a földön, azt sem tudnád, hogy merre illanj; mindenütt veszedelembe rohannál; én pedig ismerem itt minden ösvényt, tudok a nép nyelvén: elvezetlek pusztáról pusztára, tanyáról tanyára: míg elérjük azokat a kék hegyeket, azokat a sötét erdőket, ahol az én népem lakik.

— Hát te engem oda akarsz vinni? — kérde megdöbbenve Tamás.

— Oda! Oda! Az én hazám őserdejébe; ahol a fák is olyan óriások, miként az emberek; ahol szikla, folyam, erdő tele van istennel; maga a nap is egy isten; és a levegő is az; ahol minden szabad: még a szerelem is.

Kalme arcát olyan tűzláng borította erre az emlékezetre, mint mikor a felkelő nap az Elborus jeges ormait rózsalánggal festi.

— Igen ám, jó asszony — mondá Tamás —, csakhogy én nem azért akarnék innen kiszabadulni, hogy a te hazádba menjek: hanem hogy a magam országát lássam meg, ami énnekem éppen olyan gyönyörűséges, mint teneked Circassia.

— De ott megint csak szolgásba futsz.

— Már az igaz, hogy magyar létemre sok megaláztatást kell a magam hazájában elszenvednem. De hát inkább szolgállok alázattal otthon a hazámért, mintsem büszkén száguldozzak idegen ország szabad hegyei közt.

Kalme fejét rázta. Nem értette ő ezt.

— No, ha teneked jobban tetszik a szabadságnál a szolgás: erről sem beszélek többet. Hát legyen úgy. Vedd hát

utadat Erdély felé, s tűrd majd a nyomorúságot, amitt a sors majd fejedre mér. Én azt is megosztom veled.

— Mit akarsz te velem megosztani? — kérde hűledezve Tamás.

— Minden nyomort, sanyarúságot, ami téged ér. Leszek futásodban vezetőd, bajodban ápolód; cseléded, szolgálód, aki nem követel semmit, se bért, se szerelmet, se tiszteletet, csak azt, hogy odaülhessen a lábához, s ha elrúgod onnan, megint visszatérhessen oda.

Damokos Tamás szívét mégis nagyon meghatotta ez a nagy ragaszkodás. Erőt vett rajta az érzékeny indulat.

— Látod, jó Kalme, ez lehetetlenség. Én agyonütni való gonosztevő volnék, ha ez irántad való háladatosságot csak egy nap is el tudnám feledni. Ha te engemet még annyi jószág után meg is szabadítasz, az én szájamban az „Úr imája” egy sorral hosszabb lesz, mint másnál, mert a te nevedet is belefoglalom. De az, hogy velem jöjj, merő lehetetlenség. A mi keresztyén erkölcsünk, vallásunk erősen köt, és fel nem oldoz.

— Nem kívánom én, hogy te légy hozzám kötve — mondá Kalme szelíd lemondással. — Követlek, mint a kutyád, s amit eldobsz, ami másnak nem kell, azt veszem fel: azt is megköszönöm. Se nem követelek, se nem panaszodom. Féltséssel nem kínozlak, még csak egy kihulló könnyel sem mutatom, hogy fáj-e valami. Csak dalló szavam hallod. — Óh, vígy el magaddal.

— Nem lehet! Nem lehet! — tusakodék vele Tamás. — Te nem jöhetsz velem. Nekem asszonyom van, két gyermekem anyja, akit én szeretek. Kivel én megesküdtem, holtomig, holtáig: Isten szent nevére, oltár előtt, pap előtt; akinek nevemet adtam, akinél zálogban van a becsületem. Én annak az egész szívemet adtam oda; nem tehetem, hogy csak egy morzsáját is ennek a szívemnek visszavegyem tőle, s odavigyek hozzá egy másik asszonyt, akiért őróla a napnak csak egy pillanatáig is el kell felejtkezmem. Én őt meg nem bántom.

Kalme e szóra büszkén állt fel Tamás mellől, márvánnyá halványult arcát magasra emelve.

— Hát te azért nem akarsz engemet magaddal vinni, hogy a szívedet odaadtad a feleségednek? No hát jó! Majd én elmondom tenedek, hogy hová jutott az a te drága kincsed? — Eddig csupa édes mézzel olvasztgattam ezt a te kőszívedet. Majd most maró mérget öntök reá; meglássuk, nem olvad-e meg benne?

Damokos Tamás azt látta ezekből a villogó szemekből, hogy minden rosszra el kell készülnie. Ez a szép szfinx bizony összetép, ha a találós meséjét meg nem fejtetted.

Kalme egyet rántott a nagy alvó tetemen, hátára fordítva azt, hogy a kaftánja belsejéből előkereshesse az odadugott iratokat. Megtalálta, amit keresett.

— Itt van!

A hanyatt fordult óriás ekkor atzán elkezdett rémségesen horkolni, hogy csak úgy rengett bele a ház.

No, ez éppen hozzá illő zenekíséret volt ahhoz a románchoz, amit Kalme előadott: még azt a gonoszságot is megtéve, hogy egyszer-egyszer belekapott az ujjáival a mellette heverő timbora húrjaiba.

— Hát volt egyszer egy szép asszony, akinek az urát fog-ságra vitték, messze földre.

Tamás összefonta karjait: megértette a szót, most az ő feleségéről fognak beszélni. Valami nagyon rosszat. Hazugság lesz!

— De a rab neje gazdag volt. Pénze, kincse elég sok rá, hogy az urát kiválthassa, mihelyt a *sarcoltatásáról* hírt vesz. Azt elküldték, meg is kapta; kiválthatja az urát, ha letesz érte kétezer aranyat. A szegény rab várt sokáig: mikor jön már a váltsága? Nyár elmúlt, őszi levél lehullt, téli hó elolvadt, tavaszvirág kibújt: az ő váltsága nem jött.

A timbora közbepengett, s az alvó óriás horkolta hozzá a bombardont.

— A szép asszonynak azalatt akadt odahaza vigasztalója, gyámolítója, védelmezője.

Tamás közbevágott.

— Tudod asszony? megkínózhat, meggyötörhetsz, megkötözött rab vagyok; olybá veszem, mintha a lánc rajtam volna: de a feleségemről hiába mondasz meséket, mert én semmit sem hiszek el belőle.

— Hát meséket mondok-e én? Hát tudok-e én neveket megálmodni? Hát ismerem én Apor István uramat?

— Apor István! — kiálta fel Tamás. Ez a név hegyes nyíl volt, át is fúrta magát a szíve páncélján.

— No, ugye hogy van ilyen nevű ember a világon? Én nem ismerem. Azt sem tudom, mely ország szülötte. Itt van a neve ebben a levélben, amit Akmet bég, a szultán tihájája ír Buzdurgán murzának. Azt mondja levele elején, hogy siessen a Damokos Tamás nevű fogoly nemes urat azonnal kihozni Ór-Kapuba, s az érte küldött kétezer arany *sarcot* fogadja el; mert különben bizony rajtavész az egész fogoly, és senki azt egy réz *ospordért* sem váltja ki. Hozzáteszi Akmet bég: most jutott éppen a kezembe Damokos Tamásné asszonyomnak egy levele, amit Apor István uramhoz írt, a Rákóczi György által kinevezett tútorához, de mely levél tévedésből az énhozzám címzett kopertába lett pecsételve. Szép dolgokat értek meg belőle, melyek közül a te felvilágosításodra, hogy tudjad mit cselekedjél, csak a következőket írom ide: a megszólítás így szól: „Kedves egyetlenegy szeretett Pistukám!”

— Nem igaz! — ordítá közbe lábával dobbantva Tamás.

— Ne dobolj, kérlek! Nem elég törökmuzsikát csinálunk mink ketten a murzával? Hallgasd tovább! szép nóta ez.

„Pimpilimpim” szólt közbe a timbora.

— „Hála az egeknek, hogy mi ismét egymásé lehetünk. Az én uramat elfogta a tatár. De nem bánom. Sohase volt vele egy örömnapi. De éjjelem és nappalom rosszabb a purgatóriumnál. (Pimpilimpim!)

Damokos Tamás keserűen nevetett.

— Ah, nem igaz az! Dehogy igaz.

— Én nem az ujjamból szopom: ide van írva. Én azt sem tudom, mi az a „purgatórium”. — Hallgasd tovább. „A fejedelem bölcsen rendelte, hogy az uram fogsága alatt kegyelmed legyen a tútorom, s a váramban lakjék . . .” (Pimpilimpim.) „De rettegek attul a gondolatul, ha netalán a Damokos Tamás kiszabadulása a mi édes boldogságunkat megzavarná. Ha ő megtudna valamit: engem talán meg is ölné . . .” (Pimpilimpim, tintirintim! pengedezett a timbora, az óriás meg fújta a pokol harsonáját hozzá.)

Damokos Tamás az összeszorított két öklével a levegőbe csapott szét, s majd meg a saját homlokát ütötte velük. — Méreg! pokolsár! vitriol hullott a szívére. — Minő szavak!

— Tovább, tovább. Még nincs vége. „Azért vigye kegyelmed az alkudozást úgy a szultán tihájával a váltságdíj iránt, hogy sohase legyen vége. Mert ha egy esztendő, egy nap alatt az uram haza nem kerül, elválhatok tőle, s férjhez mehetek kegyelmedhez.” (Pimpilimpim, tintirintim.)

Damokos Tamás minden tagjában reszketve dült arccal a falnak, s égő homlokát a hideg kövön enyhíté. Úgy nyögött.

— Most jön a legszebbje; „mert a szívem fáj, ha ránézek azokra a gyenge kétezer körmöci aranyakra, akiket a bolond fővel rabságba szaladt vétektarisznya Damokos Tamásért kellene tatár fogára adnunk; mennyivel jobban . . .”

— Elég már! Elég! — ordítá Damokos Tamás, dühében toporzékolva.

— Dehogy elég! dehogy elég. Hátra van még az utolsó vers: ez a java. Ez gyógyít meg. „Addig is csókolom kegyelmednek a két piros orcáját százszor meg ezerszer, igaz szeretettel.”

Damokos Tamás nem volt többé ember, veszett oroslán volt, rárohant dühösen a levélolvasóra, az egyik kezével

kikapta a levelet a kezéből, a másikkal pedig megragadta a torkát, s úgy rázta az asszonyt is, meg a levelet is a két kezével, mintha egyik sem volna a másiknál nehezebb.

— Hazugság! varázslat, pokoli szemfényvesztés volt az egész dolog. Átkozott légy élve is, halva is, aki ezt kigondoltad, boszorkány!

Azzal odadobta az asszonyt a levéllel együtt az alvó murzára, aki erre egy kissé felhagyott a horkolással.

Kalme csaknem halott volt, mikor Damokos Tamás kezéből kikerült. Fuldokolva tért magához. És aztán térden csúszva mászott oda a kevély férfi lábaihoz, aki rabszolga létére úgy állt előtte, mint egy király, mint egy bosszúálló angyal.

— Bántottalak? — rebegé alázatosan.

— Engem nem! De azt, akit szeretek.

— Akit te szeretsz, meg van az szeretve!

— Ez mind káprázat! Gonosz cselszövény! Nem hiszem. Ez nem az én feleségem. Mert az egy szent.

— Látom már, hogy milyen nagyon tudsz szeretni. Majd összeszaggattál érte; engem, aki oly nagyon szerettelek. — Szépen megöleltél — fojtogató kézzel, de én ezért az ölelésért még jobban szeretlek. — Nem kényszerítlek már, még csak nem is kérlek. Bocsátlak békével. Menekülj magadban. Utad elkészítém. Itt van a szörköttél, amin éjjel leereszkeszhetel az ablakból a sánca, ott vár rád a híved, az elcsúfított arcú, két gyors paripával, ha nyugotnak tartasz folyvást, eljuthatsz Erdélybe. Béke legyen veled, járj szerencsével. Elbocsátlak.

Damokos Tamás megrázta a fejét, büszkén s félvállról szolt vissza, az ajtónak fordulva.

— Én pedig nem szököm. Egyedül magam sem. Ha minden ajtó nyitva volna, ha szárnyas paripa várna rám, aki repül velem; még akkor sem. Mert egy Damokos még soha nem lopott, nem csalt meg senkit. Én a Buzdurgán murza rabja vagyok, akinek kétezer aranyat kell értem kapni. Megígértem

neki: adósa vagyok vele. Ha elszököm tőle, szavamat szegtem meg; tolvaj, csaló lettem: magam előtt meg kell utálnom magamat. Itt maradok a börtönömben.

Kalme összekulcsolt kezekkel rimáncodott előtte.

— Gondolj rá, hogy ha a murza fölébred, egész irtóztató dühét a fejedre önti: rettentőn fog veled bánni.

— Meggondoltam azt. Bizony készen vagyok rá. De azt is meggondoltam, hogy ha én most magamat szökéssel megmen-tem, akkor az itt maradt ezernyi ezer szegény rabtársamon fognak majd kegyetlen bosszút állani. Az én sorsomat viseleni magam. Ami csupán nekem van szánva: érjen engem, senkit se más. Hozasd fel a ledobott láncomat, s veresd rám újra. Börtönömbe vágyom!*

— Óh, mi rettentő ember vagy te!

* Igazolja ezt a krímai rab uraknak egy levele 1658. május elejéről, melyet Rákóczi Györgyhöz írtak, elpanaszolván, hogy két társukat erős eskü mellett elbocsáták az uraik, hogy hazamenvén Erdélybe, mind magukért, mind rabul maradt társaikért a váltságdíjat meghozzák. De azok hitszegően elmaradtak. „Ímmár pediglen a terminus elmúlván, minket szegény megnyomorodott rabokat érettek rontnak, vernek, kínoznak és keservesen csigázzván, orr-, fülmetéléssel, fogkivonással, szemünk kivájtásával fenyegetnek, ha vissza nem jönnek: kiért az Úristen erős haragját rájuk bocsátani fogja (a szökevényekre). Mert mikoron kibocsátották volt őket, erős hittel igen esküdtenek, hogy az élő Isten őket, ha kötéseknek nem állanak, semminemű dolgaikban meg ne segítse, sőt Istennek minden áldása fejeiken átok legyen, és a gyermekeiket is az átok és Istennek rettenetes haragja, mint az ég a földet, úgy borítsa be: sőt ha meghalának is, az testeket az földnek gyomra kiokádja, és lelkek ítéletnapig se mennyországban, se pokolban ne mehessen! Mégis az napjára be nem jövének az hamis hitű, istentelen, minket nyomorgattató és örökkévaló rabságba borító emberek . . .”

Ezen levélben Damokos is fel van említve a sanyargatott rabok között: tévedésből Péter keresztnévvel, de a családi okmányok és Kemény János fejedelem levele, melyet Tamás is aláírt, ez utóbbit igazolják.

L. Történeti tár 1882., IV. füzet, 614. l.

— Csak a többihez hasonló. Ha jót akarsz még velem tenni, hozasd fel a láncomat, és zárd a börtönömbé, ne higgye a murza, ha fölébred, hogy szökni akartam, amíg ő aludt.

— Hát erőnek erejével el akarsz pusztulni?

— Nem! Szentül hiszem, hogy holnap reggelig, amíg a murza fölébred, megérkezik a váltásdíjam, amit a feleségem elküldött.

Azzal elhagyta a murza háremszobáját Damokos Tamás, s átment a zárkájába.

Kalme egész a börtönajtóig követte.

Ott megállt, az ajtó kilincset a kezében tartva.

S aztán ezt mondá Tamásnak végbúcsú fejében:

— Köszönd Istenednek, hogy állhatatos voltál! Mert ha szép szavamnak engedsz, ha szökni mégy magadban: én utánad küldök, szökőben fogatlak el, mint hitszegő rabot, akiből a kutyalelket aztán a korbács veri ki!

Azzal becsapta rá a börtönajtót.

— — — — —

Hogy a váltásdíj nem érkezett meg másnap reggelre sem, s hogy mért nem érkezett meg, azt már régen tudjuk.

Rájöttem én már arra, hogy a dicsőség nem ér egy fadorombot. Hannibal cannae-i diadala, meg azé a „névtelen hőse”, aki a távgyaloglásban a „viador” címet elnyerte: egyformán hiábavalóság. Amaz megrontotta vele Karthágót, emez meg a tüdejét. Jobb lett volna, ha otthon pipáztak volna azalatt.

II. Rákóczi György fejedelem jenői diadala a törökökön éppen ily hiábavalóság volt. Dicsőségnek elég szép volt, hanem haszonnak semmi. Mert ezzel a győzelemmel aztán egészen magára haragította II. György a török szultánt, aki azonnal kiküldte ellene magát a nagyvezért, erős ármádiával Temesvár felől. Rákóczi György ennek nem volt elég erős ellene állni, csak meghúzta magát Nagy-Váradra, onnan nézte el, hogy kapitulál az erős Jenő vára a nagyvezér előtt. A keleti határon pedig a megfogyott székely lakosságon kívül éppen senki sem akadt, aki a tatár kán hordáit feltartóztassa Erdélyről.

Amire jó, azaz hogy nagyon is rossz volt a jenői győzelem, az lett, hogy Rákóczi György most aztán a maga híveit beküldé Erdélybe feles csapatokkal, s kihirdetteté, hogy a fejedelmi trónt ismét visszafoglalja. A jó Rédey Ferenc rögtön le is szállt róla, s azt mondta: „tessék!” ő maga megy haza a jószágára birkát nyírni; a népet nyírja más!

De ellenben a rendek nem akarták II. Györgyöt visszafogadni, hanem kikiáltották fejedelemnek Barcsay Ákost.

Azt a török szultán rögtön meg is erősítette, s a temesvári basa sereget is adott a kezére, akivel a fejedelmi székét körülvegye.

Volt már tehát a szegény kis Erdélynek fejedelme három. Az égi jóslat a négy nappal négyet ígért: egynek még kell jönni hozzá, hogy kilegyen a quadratum!

II. György aztán akkor azokat mind *megnotázd*, akik a letevését kívánták, s a váraikat elfoglalva, azokba a saját őrségét helyezé el.

A székelyek mindvégig hívei maradtak II. Györgynek; nekik nem kellett se Rédey, se Barcsay.

Ezeket tehát nem kellett bántani Rákóczinak, csak afelől biztosítani magát, hogy el ne pártoljanak tőle. Evégből a saját legjobb híveit küldé oda a váraikba kapitányoknak, akik az őr-
séget a hűségre felekkették.

Egy szép napon Mikó-Újváron is megjelent az új kapitány, kevés fegyveres kísérettel. — Ki is lett volna az más, mint Apor István uram?

Ilka asszony, amint megérkezének hírét vette, rögtön bezárkózik a legbelső szobájába, s betegnek mondatá magát.

Apor István, a tornác erkélyére kiállva, felolvassa a székely vitézek előtt a fejedelem parancsát, melyben kipróbált hűségüket az ő szolgálatára bocsátja, s őt a vár kapitányává és urává rendeli, akinek gondja leszen, hogy a betörő gonosz ellenség ellen a szegény lakosságot fegyveres erővel megvédelmezze.

Ez pedig hogyne tetszett volna a székelyeknek.

— Esküdjetek meg a fejedelem hűségére azonnal! — parancsolá Apor István a vitézeknek.

De azok csak súgtak-búgtak, utoljára felküldék a tornácra a hadnagyukat, Czirjék Boldizsárt, hogy beszéljen a fejével a kapitánynak.

— Adjon Isten, ami nincsen; vegye el, ami van! Kedves komám, Están uram. Ugyan jó, hogy ma jött kegyelmed, nem tegnap, mert akkor ma már „holnap” volna, s nem

mondhatná a székely azt, hogy „ma nem”. Mert hát, tudja kegyelmed: „szóbul ért az ember!”, aztán meg „több nap, mint kolbász”, az is igaz pedig, hogy „jobb egy lámpás elől, mint kettő hátul”, s „az oláh is okosabb a vásár után”, azért azt tartják a székelyek, hogy „kötve kell hinni a komának”, mert „ember teszi a fogadást, agg eb, ki megállja”, pedig hát „az ökröt szarvánál, az embert szavánál fogják meg”, azért nehogy „szappant vegyünk sajt helyett” . . .

— Hadd el az ördögbe ezt a sok bolond példás beszédet — vágott közbe Apor István —, rukkolj ki vele magyarán, mi csípte meg a góbékat?

— Hát biz azok azért vakaróznak, hogy mindenképpen szeretnék tudni, hogy miféle állapotban került ide kegyelmed, hogy ennek a várnak ura legyen? Hogy nem származik-e ebből majd Ilka asszonyra valami veszedelem? Mert tudja kegyelmed, első ember az országban a fejedelem, de még annál is elébb való az asszony. Azért, ha azzal a hatalommal jött ide kegyelmed, hogy a fejedelem parancsolatjára Mikó-Újvárat dominiomostul Ilka asszonytól elvegye, s ötet gyermekeivel együtt abból kiforgassa, hát akkor kevés ám ez a kis csapat vasfazekas fejű darabont itt körülötte a székelyeknek, úgy kirakják innen velük együtt, hogy a lába sem éri a földet. No ugye, már most kegyelmed is vakarja a fejét. Hát ott mi csíp? Mondja!

— Gyere be velem a szobába, majd ottan elmondom. Addig küldd az őrséget nyugodni.

— Köszönik szépen, elálldogálnak ők itten.

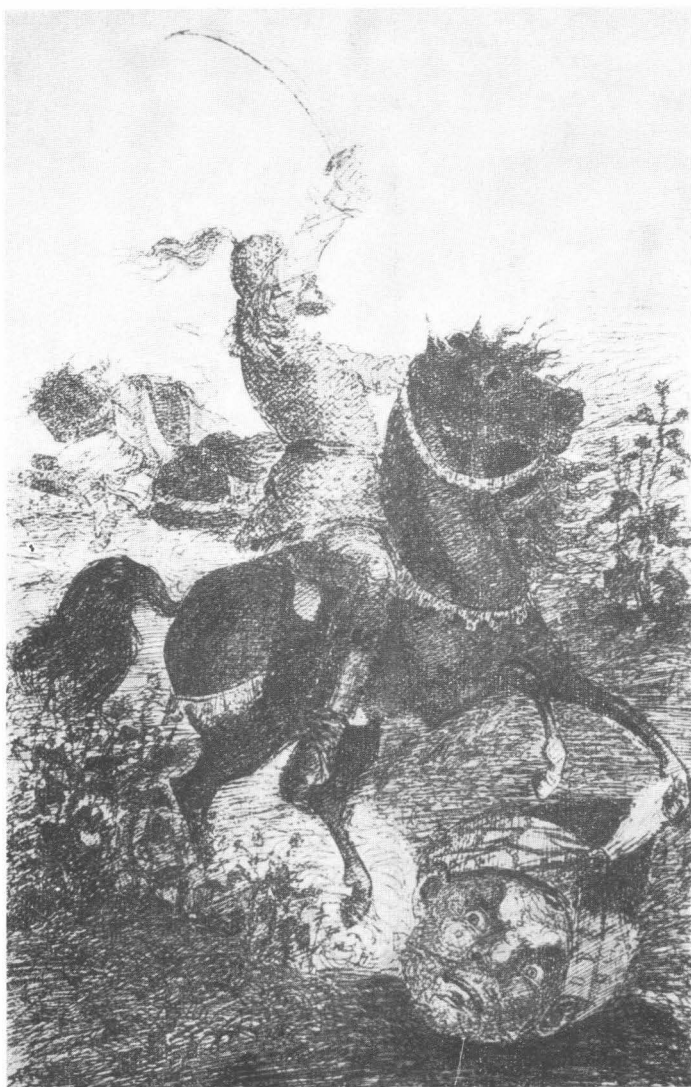
Apor István behívta magához Boldizsár bát, s elment vele egész a szélső gömbölyű torony szobájáig, ahol senki sem hallgathatja ki, hogy mit beszélnek, hacsak nem madár vagy denevér.

— Hát haragszunk-e még egymásra, öregem? — kezdé a szót Apor István. (Ő került a kis ajtó felől, mert tudta jól, hogy a székely „hadnagy”, akinek ötszáz pixidárius lesi a

Iókai Róza illusztrációja az első kiadásból (1883)

IV.

Jókai Róza illusztrációja az első kiadásból (1883)

parancsát, nagyobb úr, mint a „kapitány”, akinek csak hús drabant áll a szolgálatára.)

Boldizsár bá a mellére tette a jobb kezét s így szólt:

— Isten úgy tartson, hogy szívemből kívántam, hogy újra megláthassam kegyelmedet ebben a várban.

Ennek a szónak nagyon megörüle Apor István uram; a székely az Isten nevét nem szokta hiába felvenni a nyelvére; s miután Boldizsár bá kezét megszorogatván, arról is meggyőződött, hogy nincsen a markában valami lengyel garas odaszorítva (mert ha az ott van, akkor az eskü átka a lengyel garast éri, nem az ő lelkét!), tehát egészen igaz szó volt, amit kimondott; annál fogva ő is nagyon nyájas lett hozzá, s megcirógatá az orcáját.

— No hát legyünk akkor, mint régi jó komák, ismét per tu.

— Meg se bánjuk. Én igaz hitemre mondom, nem csak azt kívántam, hogy visszajőjj ide, de hogy itt is maradj.

— Hát hisz magam is azt óhajtom. Éppen abban járok. Megmutatom neked fejedelem önagsága levelét is, amelyben nekem condonálja egész Mikó-Újvárat, a hozzá tartozó dominiummal együtt, mint amelyet perduellióiért Damokos Tamásné fiscaliter elvesztett. Hiszen tudod azt a kázusát Szamos-Újvárott? Milyen asszonyseréget hozott magával a fejedelemre! Hogy betört a diaetába, s még a rendeket is kényszeríté, hogy a fejedelmet detronálják, sőt annyira ment a vakmerősége, hogy még a fejedelem lovának a zablájába is belekapott. — Ha én akkor ott nem vagyok! — A fejedelem ezért őt megnotáztatta.

— Bizony Isten, nagy bolondság volt! — erősíté Boldizsár bá. (Az ember úgy is vehette, hogy a Damokosné cselekedete volt a nagy bolondság; úgy is, hogy a fejedelemé volt az.) — Hanem hát én is megmondom igazán, ami a szívemen van. Én sajnálom az Ilka húgomat, de különösen a két kis ártatlan porontyát. S fáj a szívem érte, hogy így egyszerre árvákká, földönfutókká legyenek. A Damokos Tamásnak már vége.

Az nem élő ember többé. Tudom a tatárok szokását. Akit szökésen kapnak, vagy akiért a sarcot meg nem hozzák Őr-Kapuba, mikor a foglyot odáig kivezették, az nem jön ember-számba többé. Azt úgy elcsúfítják, hogy nem marad rajta emberi ábrázat, s örök baromrabszolgaságba vetik, ahol a nehéz munka, sanyarúság nagyhamar megöli. Szegény Tamás oda van már. Ilka asszony özvegy lett már.

Apor István kivette a selyem zsebkendőjét, hogy megtörölje a szeméit erre a szomorú hírre.

— Ne fújd az orrodát, mert veres lesz! — mondá Boldizsár bá. — Inkább szóljunk vidámabb dolgokról. Ugyebár, valld meg igaz hitedre, hogy most is szereted Damokos Tamásné?

— Tudom már, mit akarsz ezzel? Hogy hát legjobb lenne, ha elvinném a menyecskét; akkor ő is megmaradna a birtokában, én is úr lennék benne, a fejedelem is visszavonná a megnotázást.

— Ejnye, de éles eszed van, komám!

— Hát hiszen nem hiába vagyok a fejedelem tanácsosa.

— Azért van hát olyan nagy szerencsében önagysága.

— Magam is tudnám én azt, hogy Ilkát meg kellene nyernem, mert azzal együtt a székyeknek a szívét is megnyerném, s aztán meg minden non putarem eventualításokra is biztos titulusom volna.

— Holmi fejedelemváltozás esetére, ugye?

— No igen. De még hogy a földolgot megvalljam: bizony maga az asszony sem megvetendő egy falat.

— De nem bizony! A régi világban tündérnek fogták volna el. Te! Mikor a haját leereszti (én már láttam egyszer), hát egész a sarkáig ér.

— Ne ébresztgesd bennem az alvó oroszánt! Úgyis szomjazom a szíve vérét; de mit ér, ha ő tudni sem akar rólam. Addig meg sem kérhetem, amíg a Damokos Tamástól el nincs választva. Azt pedig, hogy a rabságba rekedt férjétől elválasszák, egyedül őneki lehet kérni a Szentszéktől: más azt nem

teheti. Hol vegyek én annyi ékesszólást, amennyivel én Ilka asszonyt erre rábeszéljem? Holott annyira megy az irántam való utálkodása, hogy még maga elé sem ereszt, hanem betegnek mondatja magát, s minden ajtót bezár előttem.

— Ez nagy bolondság tőle — mondá Czirjék. — Mert már a Damokos Tamásról egyszer le kell neki tenni. Akár így, akár úgy. Azt sohasem látja többet. Mit is látna rajta? Csak elfutna tőle. Hidd el, hogy nem teérted, hanem őérte beszélek. Mert látom, hogy így elpusztul, s nincs más menekülés a számára, mint a te karjaid közé. Ha beteg, hát meg kell gyógyítani. Biz az orvosságot senki sem szereti: azért mégiscsak beadják. Tudnám én annak a módját, hogyan lehetne őt rákényszeríteni, hogy ő maga adja mindenbe a beleegyezését.

— Ha tudod, ne rejtegesd! Mi az?

— Hát az egzekúción kell kezdeni a processzust.

— Ezt magam is felérem ököllem; de hiányzik a földolog hozzá, mint tudod, az „occasio bona!”

— No hát azt megszerzem én neked, ha rám bízod.

.. A szép menyecskének a hálósobája a kastély keleti gömbölyű tornyában van, aminek csak egy ablaka nyitott, ami a havas felé néz. Ehhez a szobához egy sötét folyosó vezet, ami a vastag várfalba úgy van beépítve, hogy a cselédségből senki se tud róla. A folyosó bejáratát azon az oldalon, ahol a fegyverterem van, egy szekrény takarja; abból nyílik egy alacsony ajtó, aminek nálam a kulcsa. A másik végén a folyosónak pedig ismét van egy ajtóforma fatábla. Arról ismét senkinek semmi tudomása nincsen, mert a hálósobában ezt a bejáratot egy nagy velencei tükör fedezi. Ez előtt a tükör előtt szokta Ilka asszony éjszakára a haját kibontani s újra befonni.

— Hát te ezt honnan tudod?

— Ej no. A fatábla végig van hasadva, s a tükör hátuljáról egy helyen levált az ezüst.

— Hej, te vén, gaz kópé! Magad is leskelődtél már a szép menyecske után egyszer-másszor!

— Ugyan ne ungodkodj! Hát akkor sem vétettem vele senkinek. No, hát értsd meg tovább. A szobában világos szokott lenni, mert egész éjjel ég a mécés. Láthatod, hogy mikor jött el az időd. Az a tükrös tábla azonban nem nyílik kulccsal, hanem alul van egy fordító retesze; amint azt szépen elcsavarod, a tábla elfordul a sarkában, s nyitva az utad a szobába. Akkor aztán, hogy miként viseled magadat? ha nem tudnád, vedd elő Cornelius Agrippa könyvecskéjét „de vanitate scientiarum”, abból kikeresheted.

Apor István uram egészen fel volt villanyozva ezen hamis furfang által.

— Addsa azt a kulcsot.

— Hohó, komám. Csak lassan a testtel! Szegődött bér, osztott konc. Krisztust sem árulták el ingyen. Előbb én is itt vagyok ám.

— Ha sikerül a praktikád, bizony jól megjutalmazlak érte.

— Mi az a „jól”?

— Meghagylok a hadnagyi tisztvedben, s inskribálok neked három portát.

— Jól van. Hanem azt add írásban.

Apor István megírta a kötést, meg is pecsételte: azt Czirjék Boldizsár eltette a tarsolyába. Akkor aztán elvezette a tanácsos urat és kapitányt a címerterembe, ott a szeme láttára félretolta az említett szekrényt, felnyitotta a kis ajtót, végigvilágítva egy szövétnekkal a keskeny rejtekfolyosón, ami annak a háta mögött nyílt. Aztán odaadta a kis aranyozott kulcsot Apor Istvánnak.

— Tehát csak okosan — és merészen. Aztán ha lakodalomra kerül a sor, engem ki ne felejts belőle. Most pedig gyerünk, eskessük fel a hűsége a székelyeket.

Ez az utolsó szó egészen meggyőzte Apor Istvánt afelől, hogy Czirjék igaz jóakaró embere.

Híszén nincs abban semmi gonoszság, amit az most ekképpen kifundált. A szegény Damokos Tamás kárbaveszett, azon már

nem lehet segíteni; a nyomorult asszonynak inkább kell új férjéről, istápról gondoskodni, akivel egyúttal a birtokát is megmentheti. Nincs most idő hosszadalmas turbékolásra, „susogóra”; praktice kell a dologhoz hozzáfogni. Ha Apor István Ilka asszonynak a hálószobájába éjjel bejuthatott, onnan csak mint jövődöbeli férje jöhet ki. Igen jól van az kiszámítva, brutális, de egyenes mód! — Magának is van benne érdeke a lúfőnek!

Alig is várhatta Apor István, hogy beesteledjék. A székelyek felől, miután felesküdtek a hűségére, egészen biztos lehetett; esküjét a székely meg nem szegi, ha a nyaka utána szakad is. — Csak utána kell nyúlni az érett gyümölcsnek, s minden a kezében marad.

Mégis nagyobb bátorság okáért azt a húsz drabantot, akiket a fejedelmi száz testőrségből magával hozott, oda rendelé fel a címerterem előtti tornácba, hogy ott legyenek éjjel, így egészen bizonyos lehetett a terve sikerüléséről.

Amint elharangozták az esteli angelust, bezárá belülről a fegyverterem ajtajait, s azután a rejtekajtón át behatolt egy viaszgyertya világa mellett a keskeny folyosóba.

A csizmáit is lehúzta, hogy a lépteinek semmi hangja el ne árulja közeledését. A folyosó túlsó végéhez érve, aztán elfújta a gyertyát, észrevéve, hogy a Czirjék említette hasadékon át világosság szüremlik keresztül.

Odalopózott az áruló hasadékhoz, ahonnan a világosság derengett. A tüköramalgama kopásán keresztül egészen végig láthatott az ágyasházon.

Ott volt a fülkében, nehéz függönyökkel beárnyékozva, Ilka asszony özvegy nyoszolyája; mellette egy kisebb kárpitós ágy, a két kis gyermek alvóhelye. Éppen most fekteti le őket. Maga vetkőzteti, megimádkoztatja :„Szegény jó apánkat őrizze az Isten minden veszedelemtől, hozza vissza friss jó egészségben”. Anyjuk megcsókolgatja mind a kettőt. Azok még sokáig elviháncolnak az ágyban, gyermekek módjára.

— Nem tudtok már eldögleni, fattyúk! — mormogja magában a türelmetlen leskelődő.

Pedig még sok végigvárni való van. Mikor a gyermekek elpihennek, maga Ilka asszony veszi elő a kapcsos imakönyvet, s letérdelve az Istenanya képe elé, hosszan, keservesen, könnyhullatások közt imádkozik.

— Mit tud annyit könnyörögni annak a festett képnek?

De még aztán egy másik festett kép is előkerül; arany keretbe foglalt elefántcsontra festett miniatűr arckép. Azzal is sokáig el kell beszélgetni, meg-megcsókolgatni, szívéhez szorongatni. Ez bizonyosan Damokos Tamás képe.

A felébredt oroszlán dühét ez még csak ingerli.

Végre aztán mégis rászánja magát a szép nő a lefekvésre, maga levetkőzik, nem kell neki cselédsegítség. Lebontja a szép hosszú haját, hogy újra befonja, s nagyot bámul rajta, hogy egy szál ősz hajat talál közte: ez akkor támadt, mikor hírért hozták, hogy a férjeért küldött váltságdíjat elrabolták. Hiszen még alig huszonnégy éves! S már itt van az ősz szál.

A leskelődő lator lihegve emészti sóvár szemével a deli hölgy bájait. Türelmetlen is már. Alig bírja magát addig tartóztatni, míg a nő ágya félfüggönyét maga fölé húzta, csak a másikat hagyva feltárva, hogy onnan fekhelyéről a gyermekekre lásson. Aztán fél karját a feje fölé emeli, az arcát ráfekteti, s Istenben elalszik.

— No most itt van az én időm! — mondja magában Apor István, elfordítva a csavarreteszt a deszkapad alján, ahogy Czirjék megtanította rá, s abban a szent percben — kiesik a föld a lába alól, s ő az elbillenő padlóról lezuhan valami nagy sötét mélységbe.

Szerencséje, hogy szalmára esett: nem törte se kezét, se lábát.

Hanem a zörejre fölébredt Ilka asszony, s kiugorva az ágyából, azt kérde: „Ki jár ott?”

Arra ugyan neki a háborgató meg nem felelhetett, mert az valami három ölnyi mélységben kucorgott, ahová nem hat

le se szó, se világosság; de a föld alatti kajabajának-mégis fel kellett hozzá törni még a vastag bástyafalon keresztül is, amibe az a süllyesztő volt lemélyítve, ahová Apor István leesett. Valami régi kincstartó rejtek volt az, amelyben az első Mikó a drágaságait dugdosá, s ami felől csak Czirjéknek volt tudomása; hanem a furfangos sóhajhidat már ő csinálta hozzá a régi csapóajtó helyett, s a bevezető lajtorját is kihúzta belőle. Akkor végezte ő ezt az egész munkát, amikor Ilka asszony Szamos-Újvárt járt diatát és fejedelmet regulázni. Amint a jenői győzelemnek híre terjedt, rögtön megsejté Boldizsár bá, mi lesz ennek a következése? A győzelmes fejedelem visszajön, — Damokosnét megnotázzák, — Mikó-Újvárt elkobozzák tőle, — azt pedig senki se kapja meg más, mint Apor István, akinek mindig fájt rá a foga, — az idejön várat, birtokot elfoglalni, ha egyszer itt lesz, az ő luxuriózus természeténél fogva könnyű lesz őt belecsalni ebbe az egérfogóba: mivel aztán az ezermesternek még messzebb látó céljai voltak.

Azonban a megmagyarázhatatlan zajra Ilka asszony hirtelen magára kapkodta a ruháit, s a cselédjeit készült felkelteni, amidőn a hálósobája ajtaján halk kopogtatást hall.

— Ki van az ajtón?

— Én vagyok itt, édes lelkem, a Boldizsár bátyád. Ébren vagy-e?

Ilka asszony sietett felnyitni az ajtót.

— Ugyan jó, hogy már felöltözve talállak, édes mézem. Csak költsd fel a kisgyermekeket is, s öltöztess fel. Futnunk kell innen!

Ilka asszony a lába alatt zakatoló zörejre figyelmezteté.

— Mi van ott? Sohasem hallottam itt semmi neszt még.

— Patkány került a csapdába. Hadd kaparjon. Te csak szedd össze hirtelen, ami drágaságod van, rakd egy bőr-izákba; a legdrágábbakat, a kis porontyokat, jól fel is öltöztess, befogva a hintód: éjjeli útra megyünk, Brassóig meg sem állunk.

- Az történt meg, amiről beszéltünk?
- Az. Tégedet megnótáztak. Apor Istvánnak adták a váradat, birtokodat. Ha magad is az övé nem akarsz lenni, akkor fuss innen.
- De hová?
- Majd megmondom, ha az úton leszünk. Egész odáig, ahol már a világ be van deszkázva. De most siess! Majd én elvégzem a magam dolgát azzal, aki idelelni zakatol.
- Ilka asszony hirtelen felölelte a gyermekeket az ágyukból, s kifutott velök a cselédjeihez. Egészen agyon volt rémülve, s féltette őket ebben a kísértetes szobában.
- Boldizsár bá pedig, mikor egyedül maradt ott, féltetolta a helyéből a nagy falitükröt, s kezébe véve az éjjeli mécses, levilágított vele a mély bástyaüregbe.
- No, kedves komám, nem ütötted-e meg magadat?
- Hathatós káromkodás volt rá a felelet.
- Látod, így jár ám az, aki a tiltott gyümölcs után ágaskodik. Dejszen döngetheted azt a falat! Egy öl széles az elől is, hátul is. Nem hallik ki innen semmi kiáltás. Jobb lesz, ha szépen megalkuszol velem, ha ki akarsz innen kerülni valaha.
- Mi kell? Haramia! — kiált fel onnan alulról a fogoly.
- Mi kell? Kitaláltad. „Haramia.” Azt mondd meg nekem azonnal, hogy kinek hívják igazi néven a Munduka Ravaselt, aki a Damokos Tamás váltságát elrabolta, s hol talállok rá minden bizonynal.
- Mit tudom én?
- Hát csak törd rajta a fejed, ha elfelejtetted, míg eszedbe jut, mert nekem nem hosszú az idő idefenn rá várnom, amíg megmondod: ha neked nem hosszú. Teneked tudnod kell azt! S ha most jóllakva nem jut eszedbe, majd eszedbe jut éhomra, mert én addig meg nem mondom, hogy hol van a pékbolt, ahol cipót vehetsz, — odalenn a sutban.
- Csak nem akarsz éhen megölni?

— Ne akarj éhen meghalni. De én bizony alább nem adom a cipőt, megmondtam az árát.

— No hát, vigyen el az ördög. Zernyesten lakik Brassó mellett, Dimbora Lupujnak hívják.

— Úgy? Jól ismerem. Derék, becsületes bíróviselt ember. Hát annál vannak az elrabolt aranyok?

— Azt nem tudom.

— Dehogyan nem tudod! Vajon hol tartja őket?

— Az ördög jobban tudja.

— Könnyű neked odalenni a pokolban az ördögöt emlegetni. Hát kérdezd meg tőle, közelebb vagy hozzá, mint én. Különböben, bizony Isten, itt maradsz ítéletnapig.

— No hát, süketülj meg tőle! Egy hosszú oláh tilinkóba vannak belerakva, az ott lóg az ágya fölött a falon. Vedd el tőle! mit bánom én? süsd meg!

— Hát hiszen meg is sütöm én azt, csak megkapjam.

— No már most adj le egy létrát, hadd megyek fel.

— Jaj, de házsártos vagy, kedves komám; pedig még csak most kerültél le, s máris ki akarsz jönni! Hát ha, mint a szegény Damokos Tamásnak, esztendő számra ott kellene taposnod a csávé a keserű rabságban! Nem megy az olyan hamar! Várnod kell egy kisség! Előbb én majd elmegyek a Mundukát felkeresni. Téged addiglan itt hagyok. Ne félj semmit, nem halsz éhen. Ha a szalmát félrehárítod a lábad alól, találsz egy csapóajtóra, azt a vaskarikájánál fogva felemeled, s azon bejutsz egy gádorba, amelyik egy csinos kis boltba vezet. Az lesz a te ideiglenes lakásod ebben a várban. Van nálad tűzszerszám, ott találsz gyertyát is, nem maradsz sötétben; meglátod, van enni-innivaló akár két hétre is. Én azalatt csak megkapom a Mundukát. Ha az igazi nevet mondtad, akkor bizony megkapom. Hogy a pénzt hogy veszem el tőle, az aztán az én gondom. Akkor azután rögtön hírmondót futtatok ide a hadnagyokhoz, hogy hol keressék a kapitányukat, akik bizonyára addiglan, ha eget-földet egyggyé tesznek, sem akad-

nak rád sehol. Ha azonban nem az igazi nevet adád tudtomra: akkor visszajövök ide, erre a szent helyre, s megint lekiáltok hozzád: „hol vagy, Ádám!” jer elő; ne hazudj igazán, ki a Munduka Ravasel? S ezt mindaddig újra ismételem, amíg csak te meg nem unod.

— Az igazi nevet mondtam — dörmögé a mélységbe jutott.

— No hát akkor béke legyen veled! Ha látlak, lássalak friss jó egészségben.

Ezzel lecsukta a fogolyra az elbillenő ajtót; helyrefordítá a csavaró reteszt; a nyílást záró táblát a belső tükörrel együtt helyére tolá, s aztán végighaladva a rejtekfolyosón, kijött a címerterembe; a nehéz szekrényt megint a rejtekajtó elé toltá, s valamennyi szobán keresztülsétálva, végigballagott a külső tornácra, úgy került Damokos Tamásné elé, aki azt hitte, hogy boszorkányság van a dologban: mivelhogy a toronyszobából lehetetlen más ajtón kijönni valakinek, mint amelyen bement.

— Merre jött ki az ágyasházból?

— Repültem, galambom! — magyarázá Boldizsár bá. — De most már repüljünk veletek együtt, amíg a csillagokban tart.

Azzal a két kisgyermeket a karjaikra vették, a kisebbiket az anyjuk, a nagyobbikat Boldizsár bá, s levitték őket a hintóhoz. A nagyobbik nyűgösködött. „Minek költöttek fel? Olyan jót álmodtam. Az apámnál voltam.”

— Őnála fogsz lenni, kicsikém, nem soká! — monda Boldizsár bá — odaviszlek hozzá!

— Minek bolondítja ezzel a szegény gyermeket? — feddé Ilka asszony.

— Igazat mondtam én. Bizony odamegyünk! Damokos Tamáshoz!

Ezért a szóért aztán mind a hárman a nyakába borultak, anya és két gyermek, és összecsókkolták.

— Igaz ez? igaz ez?

— Ha én mondom, hát igaz!

Útközben Boldizsár bá elmondott Ilka asszonynak a megtörténekből s az ezután tervbe vett dolgokból annyit, amennyibe azt szükséges volt beavatni. Megtudta már Aportól, hogy mi az igazi neve Mundukának? hol kapható meg, és az elrabolt aranyak hova vannak elrejtve?

— Tehát mégis az ő tudtával történt! — szörnyűködék Ilka asszony.

— Bocsásd meg néki, szentem. Az irántad való szerelem vitte rá, nem valami nemtelen indulat.

— Pokolra jusson érette!

— „Ott” van már, ne kívánd még mélyebbre. Szépen birtokba vette a váradat, mondhatom: csak hadd üljön ott. Nem tart az sokáig, pünkösdi királyság lesz az, két ellenfejedelmünk már van, mire visszakerülünk Krímiából, negyedik is lesz, az majd kiveri valamennyit. Hanem most legelőbb is az a főgondunk, hogy Mundukától visszakapjuk a pénzt.

— Rögtön jelentse föl kegyelmed a brassói királybírónál, hogy fogassa el az embert.

— Dehogy jelentem, édes méztem! hisz az anyyi volna, mintha rókát akarnék fogni, s kolompot akasztanék a nyakamba. Majd kikerítem én azt királybíró nélkül, egy nap köze alatt. Aki az emberek bölcsességére számít, az bizony csúfot lát; hanem aki a bolondságukra számít, az mindig célba talál.

Ilka asszony tehát egészen rábízta az ügyet Boldizsár bára. Másnap délre bevergődének szerencsésen Brassóba. Boldizsár bá azonban nem hajtattott a belvárosba, ahol igen díszes vendégfogadók valának; hanem kinn maradt Bolgárszegen. Ez egyik külvárosa Brassónak, amit akkor csupa görögök laktak. A legélelmesebb és leghasznosabb népfaj, ami csak Magyarországra bevándorolt. Itt bolgároknak nevezték akkoriban őket; de valósággra macedon görögök voltak. Az ő kezükben volt az egész kereskedés, Magyarország és a keleti népek között. Kincsek özönlöttek a kezeiken át Magyarországra. Szerették is őket a királyok és fejedelmek, s erős kiváltságokkal kerítették őket körül. Ezek közé tartozott, hogy a görögök saját bírót választottak magok közül, aki kereskedelmi ügyeikben ítéletet hozott. Ebben az időben Nogáli uram volt a görög bíró. Boldizsár bá egyenesen az ő udvarára hajtattott be. Itt minden ház bolt volt és vendégfogadó. Lehetett kapni akár egy ital pálinkát, akár egy vég posztót, akár egész ellátást, kocsival, lóval, jutányosan, becsületes árért. Szívesen látták a vendéget, a gazda együtt ebédelt, vacsorált vele: mikor odább akart menni, megcsinálta neki a számláját, amin magának nyeresége sem volt; engedelmet kért tőle, hogy ilyen sokra megy a csekélység, amit szolgáltatott, s ha azt mondta a vendég, hogy most nincsen pénze, hát „az Isten áldja meg! majd megadja, ha visszajön megint”. A székelyek legörömebb is csak ideszálltak Bolgárszegre, ha Brassóban vala dolguk.

Nogáli uram különben is régi jó ismerőse volt a Damokos-családnak, a búzát, gyapjút ő szokta tőlük megvenni, s viszont kelmével, fűszerszámmal ő látta el a házat. Nagyon örült is, mikor Boldizsár bát meglátta Damokosnéval meg a két kis fiúcskával. Ő maga segített a nagy bőröndöt behozni Boldizsárnak. „Az ilyent nem kell cselédre bízni! észreveszi az emeléséről, hogy arany-ezüst van benne.”

— Biz a van ebben — mondá Boldizsár bá. — A Damokosok minden családi kincse itt van. György fejedelem meg-

notáztatta a hűgomasszonyt, s most futnunk kell az országból.

— Tudom, tudom — mondá a görög. — Az Isten áldja meg ötet a notájával! Majd mi táncolunk azon. Hát csak hagyjátok itt nálam ezeket a kincseket most; ne vigyétek magatokkal, mert bizony elveszik tőletek vagy a zsványok, vagy a tatárok. Itt ólálkodnak ám már a szomszédban. Én adok rá nektek majd pénzt, amennyi kell. Tudom, mi van a ládában. Ismerem minden darabját. Lehet rá kölcsönadni kétezer aranyat. Nem kérek sokat érte; egy oszporát egy aranyért, amíg visszafizetik. Ha egy hónap múlva vagy kettő múlva, vagy egy esztendő múlva. Azért csak egy oszporát.

Damokos Tamásné bizony megadott volna akár egy dénárt is szíves örömet a kölcsön ajánlott két ezer aranyért darabonkint.

— Itt énnálam biztos helyen lesz ám a kincsetek, ne féljeteK. Ide nem jön a tatár. Van minekünk olyan abrakunk, amit ha a tatár lovának adunk, hát elmegy tőle másfelé; Brassót kikerüli. Megtanulták már a brassóiak, hogy vassal nem jó verekedni, ezüsttel sokkal jobb.

— De hátha ezt a kétezer aranyat is elrabolják tőlünk a zsványok, mint a múltkorit? — aggságoskodék Ilka asszony.

— Miért nem szóltatok nekem? Nekem kellett volna szólni! Én nem adok ám a kezetekbe pénzt; egy oszporát sem. Nem kell az embernek az útra pénzt vinni magával; mert mikor előveszi az erszényét, hogy fizessen: meglátják, s agyonütik érte. Hanem majd adok én nektek egy pecsétés levelet, jóféle pergamenre írva, ezzel aztán elmehettek Bukarestbe, Galacba, Bakcsi-Száraiba, majd felírom a neveiket, kikhez? Annak ott megmutatjátok ezt a levelet, s megmondjátok neki, hogy mennyi pénzt fizessen helyettetek ennek meg amannak. Az felírja erre a levélre, amit kifizetett, ti meg írást adtok neki róla. Mikor visszakerültök, ezzel a levéllel beszámoltok nekem, s akkor megtudjuk, hogy melyikünk tartozik a másiknak? Így

az egész úton senki egy tallért sem lát a tenyeretekben; mégis mindig lesz pénzetek. Ezt a levelet pedig hiába rabolná el tőletek akárki, mert ez csak Damokos Tamásné asszonyomnak a nevére szól; akit aztán a keze írásáról ismernek meg az én embereim minden városban. Ha akarjátok, Bagdadig elküldelek benneteket ilyen szép szerével.

Oda azonban ők nem akarának utazni, hanem csak Krímiáig, Buzdurgán murza uram palotájáig.

Ilka asszony tehát egészen tele volt meglepéssel, mikor ennyit megértett Nogáli uramtól. Megvolna tehát a váltságdíj ismét: a kétezer arany. Erre a módjára a szabadulásnak bizony hamarabb is gondolhatott volna! Vádolta most már a lelke, hogy minek kapkodott a fejedelem lova zablyájához? miért nem kereste fel inkább azonnal Nogáli uramat? Mennyi idő kárbaveszett ezzel. Sőt a birtokát is elkobozták miatta. — No majd az urának visszaadják, ha előkerül Krímiából, hisz az nem vétett Rákóczi Györgynek semmit, sőt inkább az ő hűségéért szenved.

Boldizsár bá azonban egy szóval sem árulta el Nogálinak, hogy vagynak még más kétezer aranyak is, amikre bizonyosan számít. Azt kell kicsikarni! De nem szólt senkinek. Azt mondta, elmegy körültekinteni alkalmatosság után. Ellenben csak azt várta, hogy besötétedjék. Akkor egy batyuba kötözött mindent, amire szüksége volt. Ha valaki rajtakapta volna, de elbámult volna rajta, hogy micsoda furcsa dolgokat szedett össze az ezermester? Mi lesz ebből? Egy bivalybőr szarvastul, sörényestül, egy hosszú tülök, egy négyszegletű bádogszelence. Vajon mire lesznek mindezek használhatók?

Azt ő tudta. Amint sötét lett, felvette a batyut a hátára; vándor olajkárosok módjára a köpönyegét a batyu fölé takarta, s aztán egy hosszú szeges bottal a kezében elindult Zernyest felé.

Nem kellett neki tudakozódnia, tudta jól az utat. Minden házat ismert.

Éjfélre kukorítottak a kakasok, mikor a falu közepéig eljutott, ahol az ő emberének a háza volt. Azt is ismerte ő személyesen. Sokszor ittak egymásnak a kulacsából. Ki hitte volna róla, hogy ilyen gonosz szellem lakik benne?

Zernyestfalva és egész határa akkoriban mind Brassó tulajdona volt. A falu félmérföldnyi hosszúságban nyúlik végig a Riu patak partján, más része meg el van szórva a havasok között; azt odafenn vad pásztornép lakja, aki még papot sem lát soha, s vándorol a nyájával, keresztül-kasul a hegyeken, nem kérdezve, hol Erdély, hol Oláhország? az ide-lenn lakók pedig fuvarozásból élnek. Befognak tizenkét, tizenhat lovat egy óriási társzekér elé, s azt megrakva brassói kelmékkal, elvontatják Bécsig vagy Galacig, mindig útban vannak. Zavaros időkben pedig halásznak is! de nem a Riu patakban, hanem a „zavarosban”. Egy olyan név, mint a „Munduka Ravasel”, nem is valami megszégyenítő arra nézve, aki azt híressé tette. Csak olyan az, mint a hajdankorban a rablólovagok viselete volt. Még népballadák is dicsőítik. Egy ilyen híres kalandor, Deli Marko, egész ütközetet vívott Báthori Gáborral, s meg is verte (a szászok segélyével) a fejedelmet. (A „Deli Marko” név mindenütt népszerű.)

Boldizsár bá bizonyos lehetett felőle, hogy Dimbora Lupujt otthon találja. Az nem jár fuvarozni.

A háza ott van egy domboldalban, óriási diófáktól be-takarva. Kerítése nincsen, még egy kutyát sem tart. Nem fenyegeti őt itten veszedelem; s ha fenyegetné, gyorsan tudósítják róla. Nagy híre van óriási erejének: az bánná meg, aki reátörne.

Dehogy is jött ellene Boldizsár bá erőhatalommal. Brassó valamennyi darabantja el nem nyomná a Mundukát, ha az megharagszik.

A Dimbora Lupuj háza, ahogy oláh nemes uraké szokott fabrikálva lenni, alul kőből épült, arra vezetett fel egy lépcsős tornác; afölött azután szép simára gyalult tölgyfából volt

emelve a lakóház, cifrán kifestett ajtó-, ablakfákkal, a teteje magasabb volt magánál a háznál, singnyi zsindeyekkel fedve, a két ormán két nagy szarvasagancssal.

Boldizsár bá a csendes éjszakában toalettet csinált a diófa alatt; felvette a bivalybőrt, a szarvasbőrt a fejére húzva, ebben a riasztó alakban indult meg a Munduka látogatására.

Ismerte a *dörgést*: ott alszik őkegyelme a hátsó szobában, ahonnan az erdőre lehet látni — és menekülni. Az ablaka mindig nyitva, még télen is. Úgy alszik ott a décbunda alatt, a nagy báránybőr süveggel a fején.

Boldizsár bá a nagy hársfahéj szótülköt betolva az ablakon át a szobába, pokolbeli hangon mormogá: „Munduka Ravasel!”

A décbunda megmozdult, a báránybőrsüveg felütötte a fejét. Dimbora Lupuj felébredt a hős nevének említésére álmából.

Haj, de hirtelen lehúzta a fejét megint a bunda alá, mert az, amit látott, bizony a legkeményebb szívet is megpróbálná! Ott táncolt a falon fényes karika közepében egy nagy fekete ördög, előregörbült két szarvval, hosszan kilógó piros nyelvvel, tüzes vasvillával a kezében; a farkába pedig három ördögfiú kapaszkodott, az egyik piros, a másik zöld, a harmadik sárga: az egyiknek bagolyfeje volt, a másiknak hiúzfeje, a harmadiknak sündisznófeje. Az öreg ördög mormogott, az aprók pedig igen illetlen hangokat adogattak közbe.

„Jaj! uram irgalmazz!” — didergé fogvacogva a rablóhős.

„Munduka Ravasel! — mormogá az ördög. — Készen vagy-e a halálra? Jöszte velem! viszlek a pokolba”.

„Ne még, uram, dráku! csak egy napig kegyelmezz. Nagyon sok a bűnöm!”

„Tudom! Fel van nálam írva. Én vagyok a „dráku popi”.

Ez a „pap ördöge” ama titokteljes személy, aki eljár az ablakra, ahol lopott pénzt érez, s kiköveteli azt a primus acquisitortól. Furcsa incassator!

— Jaj, mondd meg, mit kívánsz?
„Add ide azt a furulyát az ágyad fölül” — dörög az ördög.

„Jaj! uram dráku, az sok lesz. Érd be felével!”

„Ne alkudj! Adod-e mindjárt? Vagy szekérrel jöjnek?”

Hangzott is már a pokolbeli paripák, a sárkányok prűszögése: a kerek fényserű közepébe ott a falon egyszerre csak beugrott egy tűzokádó sárkány: tüzes szekérrel; abban ült a poklok királya, tüzes koronával a fején.

Munduka Ravasel látta, hogy itt életre és pokolra megy a harc. Nem volt ő gyáva ember. Tudta védelmezni magát. Még az ördög ellen is tudta. Bizonyos volt felőle, hogy ha ő azt a szentelt viaszgyertyát ott a Szent György kép előtt meggyújtja, attól egyszerre el kell futni minden pokolbeli hatalomnak. Kimászott négykézláb az ágyából; elvánszorgott a pestesig azon még parázs volt; a kénfonalat bedugta, s folyvást imádkozva és könyörögve, odacsúszott térdén a szent képig, s akkor aztán meggyújtotta a viaszgyertyát.

De ebben a pillanatban egy olyan tűzsugárt okádott a sárkány a szeme közé, hogy attól a gyertya is elaludt, s szakálla, bajusza mind leperzselődött.

„Munduka! Munduka! Ne bolondozz a pokol tüzével”, tanácslá mély hangon az ördög. A sárkány pedig prűszkölt, és nagyokat horkantott.

— Jaj nekem! Adom már! — nyöszörgött a rablóvezér.
Harminc mérföldnyire eredj tőlem!

— Mihelyt a furulyád ideadod.

— Nesze, fogd meg.

Boldizsár bá érezé a nehézségéről, hogy annak arany-nyal kell tele lenni.

Akkor aztán még egy pokolbeli káromkodást mondott a rablónak: „Quadrupedanteputremcrepituquatitungulacampum!”, ami valami rettenetes átokmondás lehet, Munduka az ágy alá menekült tőle rémületében; arra aztán az ördög is

elkocsikázott a maga sárkányfogatával, rémséges gyantaillatot hagyva maga után, fejedelmi szokása szerint.

— No hát! — mondá magában Boldizsár bá, mikor reggelre szerencsésen hazakerült Bolgárszegre, s a megdugasztalánított hosszú tilinkóból kiönté Nogáli uram asztalára a kétezer aranyakat. — Valamennyi bíró, polgármester, syndicus, hadnagy, darabant, mind összeverte volna a fejét, mégse csikarta volna ki Munduka Ravasel uram markából ezt a pénzt, ahogy én kivasaltam tőle egy bivalybőrrel, egy tülökkel, egy laterna magicával meg egy kis törött gyantával!

Azzal aztán elmesélte az egészet, hogyan történt, el is produkálta a bűvlámpa csodaműveleteit; ami a kisgyermeknek különösen megtetszett. Persze ők még nem vétettek az ördögnek, tehát nem félték tőle.

Mindebből pedig az a tanulság: hogy az ördögre nagy szükség van ezen a világon; azért mi a mi ördögünket nem engedjük tőlünk eldisputáltatni a tudósoktól.

— Ez hát nagyon jól jött így — mondá Nogáli uram. — Mármost ezt a pénzt egészen a váltságdíjra adhatjátok, amit a zálogra felveszték tőlem, az csak az útiköltségre kell majd. Hanem azt tanácsolom, hogy mindjárt útra keljete; mert a Munduka, ha egy csomó elrablott pénzt kiadott a dráku popinak, az addig nem nyugszik ám, míg helyette még egyszer annyit nem rabol. Neki mindenütt kémei vannak, akik tudósítják, ki utazik a vámokon keresztül, mennyi őrizetet vitt magával. Ha Damokosné asszonyom utazását megtudja, szentül azt hiszi, hogy sok pénzt viszen magával, azért ne is menjetek ti a vám felé a szoroson keresztül a rendes országúton. Majd elküldelek én benneteket másfelé, amerre a világnak nincsen szája. Vannak én nekem egynehány lovas *leányaim*, akik megszokták a havasi utakat járni (amiken egykor a jó Thököly betört a német seregekre.) De ne gondoljatek ám valami rosszat felőlem. Csak azt korrigálom ki, amit a szász urak beletettek a törvényeinkbe, hogy nekünk görögöknek nem szabad

kényesőt meg salétromot szállítani ki az országból; hanem csak önekik. Hát az az én kényeső meg salétromszállító utam, az ő kegyes engedelmük nélkül. — Ezen az úton olyan szépen ki-vezetnek titeket az én szolgálóim (én nem tartok férfiszolgát, az mind tolvaj, pákosz, veszekedő), még a madár se szólít meg benneteket egész Plojestig. Onnan aztán csak egy hajtas Bukarest. Lóháton odáig, ott megint szekeret fogadtok, azzal mentek Gyurgyevóig.

Rövidebb volna ugyan az út Foksánnak s úgy Brailának, de ez most tele van errefelé nyomakodó tatárseregekkel, azokra nem jó lenne szembemenni. Azért kell azt a kerülőt tennetek, hogy a veszedelemnek kitérjetez útajából. Onnan aztán evezős hajóval leereszkedtek Galacig, ott kaptok vitorláhajót, az én embereim eligazítanak, s ha Isten segít, két hét múlva ott lesztek az akhtiari kikötőben.

— Eddig is megsegített csodatételével, ezután is majd megsegít az Isten — monda kegyes szóval Ilka asszony.

Ebben aztán megnyugodtak.

Boldizsár bá azonnal levelet ír a mikó-újvári hadnagynak, melyben tudtára adá, hogy hol keressék az eltűnt várkapitányt, Apor István uramat, s miféle furfanggal jussanak hozzá az ő nagyrabcsült személyéhez, akinek azóta már fogytán lehet az elemózsiája; de különben sem kellemetes a tartózkodási helye. Egyébiránt köszönteti őméltóságát, a furulyát megkapá, s igen szép nótákat fújdogál rajta. Amit ő jobban meg fog érteni stb. stb.

Csak hogy erre a levélre már akkor semmi szüksége sem volt Apor István uramnak.

A csapatóba jutott főkapitány úr ugyanis sehogy sem akart belenyugodni a maga kellemetlen állapotába. Bosszantotta nagyon, hogy ilyen együgyű módon engedte magát a concupiscentiája kötőfékénél fogva belevezettetni a kelepcébe. Ha ez kisül, az egész világ példája lesz belőle; kicsúfolják, ki-nevetik, még a fejedelem sem fogja többé semmi dolgát rábízni. Hiába mondja, hogy hiszen Oroszlánszívű Richárdot is elfogták, azért mégiscsak őt fogják kigúnyolni. Nem várja ő, hogy érte jöjjenek, hanem kitör innen. — Vele volt az evőszer-száma, azt szokás volt ezüst tokban magával vinni mindenkinek. Egy kés elég a rabnak, hogy a falát keresztülássa, akár-milyen vastag is az.

Rögtön hozzáfogott a munkához. A késével kivájta a mész-ragaszt egy kő körül. Csak az első kőnél ment az nehezeckén;

de mihelyt az ki lett a helyéből mozdítva, a munka mindjárt könnyebben ment. Ha napszámba dolgozott volna, bizony megkeresett volna a kőműves pallémál három dénárt egy nap alatt. Sohasem szolgálta még meg ilyen jól a kenyerét. De volt is láttatja. Másodnap már akkora rést vájt a falban, hogy maga is belefért; s nagy vigasztalására szolgált, hogy a hátralevő falon keresztül már a külvilági neszből meghallhatott annyit, hogy a toronyőrök trombitálnak. Hej, ha őneki egy trombitája volna: most ő is jelt adhatna innen a föld alul, s azt a hívei majd meghallanák.

Idelenn a föld alatt csak az órájáról tudta meg, hogy mennyire haladt az idő; s hogy éjfél van és nem dél. A harmadik nap éjszakája. Alig fordított belőle valamit álomra. Egyszer azután olyan akadályra talált, amin az egész tudománya kudarcot vallott. Azt a rést, amit ő a falon keresztül tört, mikor már egy ölnyire haladt, egyszerre csak elzárta egy olyan nagy kőkolonc, aminek széleire sehol sem akadt rá; de amit onnan elmozdítani nem is volna elég egy ember, még ha maga Sámson volna is.

Hogy vágja magát ezen a nagy kővön keresztül?

A kétségbeesés kezdte környékezni; szakadt a testéről a nehéz veríték.

„Hát nincs Isten a föld alatt!” zúgolódék nagy keserűségében.

Dehogy nincs! Csakhogy nem Isten hírével kerültünk ám ide!

No de jól van: — alig hogy e szót kimondá Apor István uram, mit hallanak fülei? Csákányütéseket kívül a falon. Éppen ottan, ahol ő az alagútját elzáró nagy követ találta. — Ez aztán a gyors igazságszolgáltatás! Az ő hívei kívülről ássák a falat. Tulajdonképpen nincs is benne valami különös csoda. Kár is volna érte letérdepelni és hálákat adni nagy áhítatosan, mert hisz az egész természetes következése az eseményeknek. A hú darabontok és a húséges székelyek,

nem találván reggel az ő főkapitányukat, aki eltűnt, sem Czirjéket, aki Mundukát keresni szökött, elindultak a jó uruknak a keresésére: tudván, hogy itt kell neki valahol eldugva lennie a vár bástyáiban. Most azután, az éj csendességében, meghallották a neszt, hogy kaparja ő belülről a börtöne falát, s nosza csákányt, vasrudat ragadtak, hogy ők meg kívülről bontsák a köveket, amik a fogolynak útjában állanak!

Dehogy jutott neki eszébe az imádság meg a félmázsás viaszgyertya, amit kínszenvedésében a Boldogságos Szűznek felajánlott. „No megállj Czirjék! Megállj Damokosné! Ezért véres bosszút állok!” — Még az is eszébe jutott, hogy Dimbora Lupujhoz is el lehetne még futtatni, s eszére adni a veszedelmet.

Egyszer aztán nagyot roppan a fal, a nehéz alapkő kigördül; a csillagos ég derengése bevilágít a földalatti odúba.

— Itt vagyok, fiaim! Itt a főkapitánytok, Apor István! — kiált a megmenekült fogoly, kibújva a törött résen szabadítói elé.

De azok ugyancsak furcsán köszöntötték. Egyik az üstökébe markolt, a másik a gallérjába, a harmadik-negyedik a két kezét kapta el, az ötödik a száját tömte be, s mielőtt egyet kiálthatott volna, hozzákötötték a nyakánál fogva egy lónak a farkához, elkezdtek vele vágtatni, neki aztán szaladni kellett tüskön-bozóton keresztül, ha azt nem akarta, hogy a pányva a nyakára szoruljon.

No, ez szép kis megszabadulás volt!

Aminek pedig az a magyarázatja, hogy nem Apor István uram darabontjai voltak azok, akik a bástyát kikezdték, hanem a krímiai tatárok, Buzdurgán emberei.

A haragos murza, amit megígért, sietett megtenni. A maga csapatjával legelőbb betört Erdélybe, az ojtosi szoroson keresztül, mit senki sem védelmezett; éjszakára ott termett Mikó-Újvár alatt. Fogadása tartotta körmére keríteni Damokos Tamásné, aki az uráért sajnálta megküldeni a váltságdíjat. Nagyon számított rá, hogy még a szeretőjét is ott fogja a

várban találni, akiért az urát ott hagyta veszendőben. Nem volt ott most Czirjék Boldizsár, aki a faágyúival egész tatársereget pocskéká vert ugyanazon a helyen: székely és szász a fülére fekvé aludt a várban. Sem kapitány, sem hadnagy nem volt, aki az őroket fegyelemben tartsa. Könnyű volt őket meglepni gondtalan álmukban.

A tatárok észrevétlenül kiásták a bástyafalat, azután ugyanazon a süllyesztőn keresztül, melybe Apor István lezuhant, felmászának szépen, s a várszobában alvó darabontokat irgalmatlanul megköttözték. Az alsó boltozatban alvó székelyek csak erre a lármára ébredének fel. Akkor látták, hogy benn van az ellenség a várban. Ők aztán, nehogy kívül és belül két tűz közé szoruljanak, senki sem lévén, aki vezette volna őket, felnyiták a kaput, és fegyveres kézzel kirohánván, elverték maguk elől, akit útjukban találtak, s aztán elmenekültek a hegyek közé. A kapitány ám lássa, mitévő legyen?

Azt ugyan attól nem kérdezték, hanem addig nyargaltak vele, amíg a murza elé nem érkezének.

„Itt hozzuk az Apor Istvánt!”

Hej! mekkora kacagásra nyitotta fel az állkapcáját ennél a névnél Buzdurgán murza.

— Hehej! Hát te vagy az a híres? „Kedves egyetlen Pistukám!” A szép asszony szerelmes bálványa? Akiért az urát, Damokos Tamást ott hagyja a csávéban! Terád fáj a fogam. Csakhogy megkaptalak! No, ne félj, elviszlek oda társad mellé: legyetek együtt ketten. Akkor aztán válogasson majd a szép asszony bennetek, hogy melyitek szebb legény a talpán? Szeretél a közös tálból enni? No, majd lefetyölöd a közös moslékot, a közös vályúból, Damokos Tamással, s egy korbács csókolja mind a kettőtök hátát.

Most tudta hát már meg Apor István, hogy bizonyára van Isten a föld alatt is; csakhogy nem jó a haragját fölébreszteni imádkozással az olyan embernek, aki valami rosszban töri a fejét; mert így jár, ahogy ő járt.

Ellenben Buzdurgán murza még egyszer olyan dühös lett Apor Istvánra, mikor a kurtányok, akik a várból visszatérének, hírül hozták neki, hogy a keresett szép asszonyt nem találták sehol. Vannak ottan fehérnépek többen, de azok mind vének és ráncos képűek. Hogy az asszonyuk hová lett? azt senki sem tudja.

— Akkor csak te tudod magad, Apor István — dörmögé Buzdurgán. — Ha nekem elő nem adod, ha ki nem vallod, hová dugtad el, bizony mondom neked, hogy olyan dolgot hallasz, amilyent még sohasem hallottál. A talpadnak mondják, s mégis a fejed érti meg.

Azt pedig, hogy hol van most Damokos Tamásné, nehéz lett volna akárkinek is megmondani. Mert azoknak a hegyeknek, amiken keresztül Nogáli uram lovas szolgálói vezették ez órában Ilka asszonyt, még neveik sincsenek.

Csak úgy magában járdogálta végig pompás kertje tekervényes útjait a kadina. Nem telt öröme se a bajadérek táncában, se az almék dalaiban. Virágnylás nem vidítá fel, gyümölcsérés nem vigasztalá meg: körülé paradicsom volt, de belül volt a sivatag. Akiket maga körül lát, azok rá nézve nem emberek: asszonyok s eunuchok, engedelmes szolgállekek. Üres neki ez a világ.

Az őrt álló cseléd jön feléje sietve, s arccal a földre borulva, jelenti alázatosan, hogy odakinn az udvarban egy gyászruhás asszonyság könyörög bebocsáttatásért, a nevét felírta erre a teszkerára.

Kalme arcán valami villámlott át, amint ezt a nevet elolvasta: „Damokos Tamásné!” Megköté magát kevély indulattal, s azt felelte:

— Mondjad neki: „jőjön holnap!”

Miért utalta másnapra? Éreztetni akarta tán vele dölyfös hatalmát? Ebben is lehet valami. De más oka is lehetett. Ma nem hitte magát elég szépnek. Törődött volt. Pedig olyan nagyon kívánta, hogy valaha az életben ezzel az asszonnyal összetalálkozzék, hogy aztán hadd lássák, melyik volt a szebbik? Ő-e, vagy a másik, akiért őt megvetették, cserébe el nem fogadták?

Meg akarta ezt az asszonyt verni női szépségével. Az egész nap előkészüldésekkel telt el. Háromféle fürdőt is vett, leg-

először késő este számártejből, azután reggel korán damaszkuszi rózsavízből, utoljára délben a búbajos szűzleánytejből, amit ámbrával és pálmaborral készítenek az arab bűvészek, így árulják ólommal beforrasztott üvegekben. — Akkor befonatta a haját az asszonyaival gyöngyfüzerek közé; előhozatta legragyogóbb selyemruháit, kösöntyűt, karpereceit; macskaszem, karbunkulus, rubint ragyogott a nyakán, füleiben. Az arcát kifestette szafflórrel, violagyökérral hajnalszín pirosra; minden száj azt mondta, de még a tükre is azt vallotta, hogy szebb asszony nem lehet a földön Kalménál!

Jöhet az a másik!

Inte, hogy vezessék be az udvaron várakozó gyászruhásszonyt a hárembe.

Biz az a violaszínű gyászruha nem árulgatja, csak eltakarja a női szépséget: arany, ezüst, gyémánt sem ragyog a szomorú alakon, egy makulányi sem, de van azért neki két olyan ékszere, aminővel nem bír a kadina, s ha az övé volna, bizony csak odadná érettük cserébe minden drágaságát, az a két szép poronty, olyan piros arcú, olyan kökényszemű mind a kettő. A kisebbik az anyja keblén csügg, két karjával átfonva a nyakát, s szégyenkedve rejti az orcáját az anyja fátyola közé, amint ez a sok idegen asszony mind reá néz bámulva. Az anyja suttogva biztatja, hogy ne féljen semmit; — csak ővele van elfoglalva, egészen felejt, hogy a ház úrnőjét köszönteni is kell. És a kadina irigy szemmel látja vágytársnéja arcán, hogy annak a kis kölyöknek a csókja mennyivel szebb pirosító minden szafflórnál, violagyökérmél!

S ez a könyörgő asszony még nem is alázza meg magát előtte, úgy ahogy illik, hogy az ajtónál belépve, leborulna mindjárt a földre, s aztán, ahány lépés, annyiszor értetné a homlokát a tarka szőnyeghez, míg az ő zsámolýához eljut, hanem csak ott alkuszik a nagyobb fiával, akit kézen vezet: „térdelj le szépen fiacskám az úrasszony előtt!”

Biz én nem térdelek; hisz nem a Szűz Mária ez itten!
No hát ő is akarja vele éreztetni a büszkeségét.

Az őrt álló eunuch sürgetős levelet hoz a kadinának. Kalme asszony ezüst csíptetővel veszi azt el a vert ezüsttálcáról. — Buzdurgán murzának szól a levél, kívül ráírva: Foglyok dolgában. Akmet bégtől. Sürgetős.

A murza kedvenc nejét bírta meg azzal, hogy távollétében az érkező leveleit felbontsa, s ami sürgős elintézni való, azt az ő személyét képviselve, elvégezze. (Ez már egy kissé európai erkölcs volt nála.)

Kalme felbontá a levelet, s amíg elolvasta, addig hagyta maga előtt állni a gyászruhás asszonyt, két kis porontyával.

Ez volt a levélben:

„A Damokos Tamás nevű rab magyar urat, volt székely főkapitányt, amint ezen levelemet veszed, szultán öfelsége parancsolatjából (ki ura minden igazhívőknek és így neked is) fejed vesztésének büntetése alatt azonnal bocsásd haza. A kétezer arany váltságdíjról adjon neked írást, s azt majd innen hazulról neked megfizesse, mikor neki léssen. Hogy mikor léssen? azt ő tudja léssen. Amit is pedig neked az ő feleségéről írék, hogy más lator férfival, az Apor István urammal eő kegyelmével boronálta volna össze a fátyolát, az csupa csalafintaság volt. Az asszony sőt inkább nagyon is hűséges az ő rab urához; még az Rákóczi György fejedelmet is megkergette őmiatta. A kétezer arany váltságdíjat is megküldte rendén az napjára az uráért, hanem a furfangos Apor István elfogatta azt útközben a Munduka Ravasel harámbasával, azért, hogy az Damokos Tamást rabságba vesszítse, s így az asszonyát könnyebben elkaparinthassa, akiben fülig szerelmes. Tehát az asszonyról többé semmi rosszat ne mondj. Az Damokos Tamást pedig rögtön hazaküldjed, különben elhívattatol Sztambulba, a Tsiragány-palotába, ahová tudod, hogy egy kapun megy be az ember, de két kapun jön ki: — a feje az egyiken, a teste a másikon.”

Mikor ezt a levelet végigolvasta a kadina, úgy aláhanyatlott a feje és két karja, mintha halálos betegség lepte volna meg egyszerre. Amint véletlenül, tétova szemével maga körül nézett, bepillantott a nagy velencei tükrébe, s elijedt magától. Halálsárgára volt sápadva az egész arca, amely sápadáson úgy elütött a szafflórrel festett kendőzésnek pírja, mint ahogy a bealkonyult ég sárga színétől elválik egy elszakadt rózsapiros felhő.

Se gyöngyök, se gyémántok nem adják vissza az arcának azt a ragyogást, ami arról eltűnt. A két asszony közül ő volt a gyászóbb.

— Mit hoztál, jó asszony? — kérdezé, Ilkához fordulva.

— Én bizony, kegyelmes asszonyom, elhoztam magammal az én édes, jó uramnak, Damokos Tamásnak a váltságát, hogy neked átadjam, s az uramat kiváltsam rajta. Kérlek, hogy fogadd el; számláld meg, s aztán adasd nekem által az uramat: nézd, ez a két kisgyerek hogy örül, hogy repes, hogy mindjárt megláthatják az ő jó apjukat.

Kalme összevonta vékony szemöldeit, s hidegnek mutatta magát, erőltetve.

— Jó asszony. Én addig el nem fogadhatom a váltságdíjat, amíg az uradra rá nem találtál. Én a rabokat nem ismerem, azoknak a neveiket sem hallottam soha. Majd felhozatom őket ide az udvarra, szemeld ki, melyik az, akiben ráismersz hajdani férjedre.

— Óh, én bizony ráismerek, ha darócrongyban van is, ha nap elégette is, fekély meglepte is az ábrázatját, rögtön, ezer közül is egyszerre kilátom.

— Kívánom, hogy kilásd. De ha nem találnád itt meg, ha nem ismernél rá, bizony visszaadom az erszény aranyad.

Azzal parancsot adott a kadina az eunuchoknak, hogy hozzák fel az udvarba mind a kertben dolgozó rabszolgákat, akiknek még tisztességes kinézésük legyen.

Azokat ott sorban felállíták, s akkor Damokos Tamásné végighaladt a sor előtt, arcaikba nézett, búsan fejet csóvált, és visszatért a kadinához, aki hölgyeivel együtt a kastélynak egy aranyrácsos köröndjéből nézte ezt a szemlét.

— Az én uram nincsen ezek között.

Ekkor Kalme azt parancsolá, hogy tereljék fel a többi rabokat a bőrgyárból, akik ott dolgoznak.

Egyszerre nem fértek el mind az udvarban, csak úgy csapatonkint hajtották fel őket. Ezek már elzüllött, marcona alakok voltak, naptól agyonégett, szenvedésektől elkényszerült arcokkal; félig meztelen, ronggyal tél-túl fedett sovány tagokkal; karjaik, lábszáraik a bőrcsávától sárgára, feketére, vörösre edzve. Kín ezeket látni, végigszemlélgetni. Damokos Tamásné sorba járt előttük, végignézett rajtuk, s csüggedten tért vissza: „Egy sem az én uram!”

Egyre nyomorultabb alakok csoportját terelték eléje. A könnytől alig látott már. Azok között sem volt még Damokos Tamás.

Most aztán Kalme parancsot adott, hogy hozzák elő a bőrlúgzóból a foglyokat. Ezek végzik a legkínzóbb munkát, melyre azokat szokták kárhóztatni, akik vagy szökést kísérlettek meg, vagy a váltságdíjukra hiába vártak. Ezek nem emberi alakok már, hanem kísértetek!

Ilkának a szíve úgy elszorult, mintha hegy feküdnék rajta, mikor ez ijesztő alakok eléje lépdeltek, arcuk elcsúfítva, megcsonkítva, Isten képe kitörölve róla. Oh, mily szívfájdalom őket így lenni látni, egy kedves alakot közöttük keresni!

De mégis megtalálja!

Arcát szétmarcangolhatták, de azt a büszke fejhordozást el nem vehették tőle. A szennytől fekete, a rongytól undok alakban ráismer az ő kedvesére, s odarohan hozzá, öleli karjával, elhalmozza forró csókjaival, s mondja édes szóval ennek az elundokított arcnak: „Én angyalom! én szívem bálványa!”

Kalme nem állhatta ki ezt a jelenetet, kirohant a körönd

ajtaján; nem törődött vele, hogy férfiszem látja fátyoltalan arcát, odarohant az ölelkezőkhöz.

— Menjetek előlem! Takarodjatok innen! Ne öleljétek itt egymást, ha én látlak! Itt a pénzed, asszony! Vedd vissza a váltságdíjad!

Azzal odaveté az erszényt a lábaihoz Ilkának.

— Nem akarnád őt kiadni? — kérde megrettenve Ilka.

— De kiadom ingyen!

Damokos Tamás még most is büszke volt! Rongyos, szurtos és ijesztő! De még mindig kevély.

— Vedd fel azt az erszényt — mondá a nejének —, s add vissza az úrasszonynak. Ennyit kértek értem: ennyit adnak értem.

— És én mégsem veszem vissza — mondá Kalme; s most már ő is versenyre szólítá a maga büszkeségét. — Most vettem Akmet bégnek a levelét, amely mást parancsol; hallgasd meg, nem fogod megbánni.

(Mint azt a másik levélolvasást, gondolá magában.)

Mikor azt elolvasta Kalme, az eltorzított arcnak is volt ragyogása.

— Lásd — mondá a levél elolvasásánál, Kalme —, a feleséged ilyen hűséges volt hozzád.

— Tudtam én azt mindig! — kiáltá Damokos Tamás, keblére szorítva édes egyetlenét.

— No, hát vedd vissza a pénzed!

— Mégsem veszem vissza — mondá Tamás — Hanem ha kegyelemosztó napod van, fogadd el hát ezt a váltságdíjat nem értem, hanem kétszáz fogolytársamért, kik velem együtt jutottak rabságba. Add ki őket, hadd jöjjenek ők is velem.

— Jól van. Vidd őket magaddal. De ha a rabokat nem adhatom ingyen, szabad nekik adnom egyéb útravalót. Gyalog hosszú az út, ott künn a ménesem. Válassz ki belőlük annyi paripát, ahányan vagytok, magyar rabok. S aztán nehogy a moldvai oláhok, kozákok fegyverteleneket megcsúfoljanak,

itt van a fegyvertár, vigyetek belőle magatokkal kardot, lándzsát, amennyit elbírtok. De meg az sem illenék, hogy útközben fosztogatásokból tartsátok magatokat: útiköltségnek vegyétek el tőlem ezt az erszény aranyat.

S ezzel a sokat utazott kétezer arany megint csak visszavándorolt a Damokos Tamás kezébe.

Még utoljára majd a Kalme marad győztes az asszonyi versenyben.

Most már Ilka asszony könnyező szemekkel fordula hozzája.

— Óh úrasszonyom! Mivel háláljam én meg ennyi jószágodat? Mit adhatok én teneked ezért?

Kalme szemei úgy égtek, ragyogtak.

— Add ide egy pillanatra azt a kis kölyket a karodról, hadd csókoljam össze.

Ilka odanyújtá két kezével a kis, szégyenkedő, piros pofájú angyalkát. Kalme odaragadta azt a keblére mind a két karjával, s elhalmozta arcát, szemeit, homlokát forró csókjaival: a könny, mint a zápor, úgy szakadt szeméből, egy hosszú pillanattig olyan boldognak álmodta magát, mint az a másik asszony.

Akkor visszadobta a gyermeket hevesen az anyja keblére.

— Fogjad! vigyed! S most már szaladj előlem a kincseiddel: amíg jókedvemben találsz, amíg föl nem ébrednek haragos kedvemre, mert akkor, nem tudod, hogy nem öllek-e agyon, s elveszem tőled az uradat és a gyermekedet!

De úgy megijedt ettől a fenyegetéstől Ilka asszony, hogy egy pillanattig sem maradt ott állva, hanem a két kezével megkapta egyfelől az urának, másfelől a nagyobbik fiának a kezét, a kisebbiket a nyakába ültette lovazva, s úgy futott ki velök a nyitott várkapun, mint aki lopott kincset visz magával.

Csak azután, hogy a kapun kívül voltak, s látta, hogy senki sem kergeti, tért magához, s azt kérde az urától:

— De vajon Buzdurgán murza, ha hazakerül, helyeselni fogja-e azt, hogy a felesége ennyi rabot elbocsátott, s még lovat, fegyvert is adott nekik?

- De bizony nem fogja.
- Talán meg is haragszik érte a feleségére?
- De nagyon megharagszik.
- Mit fog vele tenni? uram Jézus!
- Bőrzsákba varratja, s beledobhatja a nagy vízesésbe.
- Hogy az Úristen pusztítsa el őtet, mielőtt hazaérkezne!
- Magam is azt kívánom neki!

(Talán nem is tette volna azt hozzá Damokos Tamás, ha előre tudta volna, hogy az Úristen meghallgatja ugyan azt a kegyes óhajtást; hanem éppen őrá fogja bízni annak a végrehajtását.)

Síralmas dolog volna azt leírni, amik ezalatt Erdélyben történtek.

A felgerjedt török szultán ráereszté a maga hadait minden oldalról a szerencsétlen országra, mely azt sem tudta már, hogy kinek engedelmeskedjék, annyi volt a fejedelme.

A krímai tatárok hordája végigpusztítá az egész fejedelemséget mind a Királyhágóig, de még ott sem állt meg, hanem átcsapott Magyarországra, olyan rémületet támasztva maga előtt, hogy senki sem mert neki ellentállni, csak futott előle minden nép, ahol az előcsapatja megjelent, s engedte a városait fölégetni. Ekkor pusztították el Gyulafehérvárt is, a szép kollégium könyvtárát halomra rakták, úgy gyújtották meg. S csak akkor hagyták oda az országot, mikor már úgy megterheltek magukat zsákmánnyal, hogy többet nem bírt el a ló meg a rabszolgahad.

A Rákóczi György jenői diadalának ez volt a szomorú következése.

Buzdurgán murza is megelégette már az olcsó diadalokat, jóllakhatott vérről és jajkiáltásokkal, egész csordaszámra hajtá maga előtt a rabszíjra fűzött férfit, asszonyt, marhát, birkát — vegyest.

Ekkor került haza Damokos Tamás, a maga kiszabadult kétszáz vitéz bajtársával.

Mikor az ojtosi szoroshoz ért, ahol II. Rákóczi György által épített vár zárja el a völgy kijáratát, hát akkor ő még azt hitte, hogy ez a vár a székelyek kezében van, semmit sem tudott arról, hogy milyen furfanggal foglalták el azt a törökök. A hazaszabadult székelyek pedig mindnyájan tatár-öltözetet viseltek; mert bizony Krímiában senki se varrt az ő számukra székely zekét, harisnyát; a fegyverzetük is egészen tatárokéhoz hasonlított. Annálfogva azt mondá Boldizsár bának Damokos Tamás:

— Eredj csak, édes bátyám, előre be a várba. Neked magyar gúnyád van, beeresztenek, s világosítsad fel a bennlevőket, hogy mi nem vagyunk tatárok, különben még közénk ágyúznak, puskáznak; elnéznek bennünket.

— De nem megyek biz én — mondá Boldizsár bá. — Mert ha én bemegyek a magyar ruhámmal a Rákóczi-várba, soha ki nem jövök onnan többet. Török van odabenn. Inkább adj nekem is egy tatársüveget meg egy hosszú dárdát, aztán hadd lovagolok előre valami huszadmagammal a várba. Ilyen kevés népen bizton beeresztenek. Ha egyszer aztán ott leszek a felvonó hídon, ti többiek az erdőben rohanjatok utánam, egy hajtással elkapjuk ezt a várat.

A bizony sikerült az ezermesternek. Lomha oláh őrséget hagyott a török a Rákóczi-várban, nem is gondolt rá, hogy azt hátulról, Moldvából fenyegethesse valami veszedelem. Egy kardcsapás nélkül el lett az foglalva. Az őrséget kilökték, menjen haza az anyja örömébe!

Amint annak híre futamodott, hogy hazakerült a Damokos Tamás meg a lúfők hada Krímiából, hogy be is vették a Rákóczi várat, egyszerre nagy lett a csődület az ojtosi hegyekben. Csíkből, Háromszékből a hegyek közt lappangó székelység mind odasietett. Volt ott ember is, fegyver is elég; csak a vezető hiányzott.

Mikor Tamás megtudta, hogy Mikó-Újvárát is elvette a tatár, nagyon szidta érte a csíki székelyeket; minnek engedték

magukat olyan könnyen kizavarni a várúkból?—Azok azt felelték rá, hogy „mikor nem volt lovasságunk!” Aztán beszélj velük, ha tudsz!

— No, hát már most van lovasságtok. Hát gyertek velem, foglaljuk vissza.

— Megyünk is!

S meg is indulának Damokos és Czirjék vezetése alatt egész seregestül a száguldó tatárra.

Ott találkoznak Buzdurgán murzával a csík-szeredai síkon. Az jött Ojtoz felé a nagy prédájával, s szörnyen elbámult rajta, mikor dárdadördöt látott maga előtt; amiről azt hitte, hogy a gyökerét is kitépte már a földből.

Hát már ez a székely, akárhányszor agyonverik, mindig újra feltámad!

Bizony fel az!

A tatárnak pedig az volt a szokása, hogy ahol váratlan ellenállásra talált, ott mindjárt lekonyult a taréja.

Buzdurgán murza dühös volt, hogy így elállják az útját.

Kilovagolt maga a két sereg közötti síkság közepére, s kirántva a pallosát, elkezdett kiabálni, olyan szörnyű hangon, hogy félmérföldnyire is meg lehetett hallani.

— Ti hitetlen kutyák! Majd elbújtok egérlyukaitokba, ürgének születtek! Ha van közöttetek embernek való ember, küldjétek ide élém; csapjunk össze egy szál karddal! No hát van-e ember a székelyek közt!

Ember volt biz elég, de óriás nem volt. Azok rég kihaltak már a nagy Czohárdról, ahol legutoljára laktak. Ki mérkőznék össze egy ilyen nagy bolond hústoronnyal, akinek a pallosát más Isten teremtése két kézzel sem tudja megemelni.

Pedig hát nagy szégyen lesz, ha a kérkedő góliáttal nem tudnak senkit szembeállítani.

Egyik a másikra nézett; de csak egyiknek sem akaródzott a kardják összepróbálni a murzáéval. — Hosszabb az valamennyiénél.

— Hej, édes jó öcsém, vitéz Damokos Tamás kapitány uram. Csak neked kell ezzel a csodával összeakaszkodnod! — mondá Czirjék Boldizsár a főkapitánynak.

A többi hadnagyok is mind nekiesének: „te vívhatsz meg velem, senki más”.

Damokos Tamás látta, hogy ezt a harcot nem kerülheti ki.

És akkor erre az emlékezetes mondásra fakadt, ami fel van jegyezve a Damokos-család hagyományában.

„*Héj becsület, becsület! Ha te nem volnál, nem kellene énnekem most meghalnom!*”

S mondván, kirántá a karját, eláldotta ennek a világnak keserűségét nagy búbanatában, „*aztán köszöntések a feleségemet, meg a két kis árvámat!*” És most „*segíts uram Jézus!*” azzal a lovát megsarkantyúzva, kiugratott a homloksorból a síkság közepére, Buzdurgán murzával szembeiramodvást.

Amint a murza meglátta a feléje vágatót, megismerte az elcsúfolt orcájáról a kiszabadult rabját, s rárivallt csúfondárosan:

— Hát te hogy szöktél meg a csávagödörből, Tamás a Damokosok között? Tán biz a feleségem bocsátott szabadon? Te világcsaló hazug! Nojszen. Voltam a gyulafehérvári nagy medreszben: kerestem a huszonnyolc övet, akiről te mchdruli ábécét tanultál; egyet sem találtam; no, majd odahaza esztren-gára veszem a kadinát, hogy mint jutottál az ő öveihez? Most pedig csak gyere ide a kezem ügyébe, hadd hasítlak kettőbe. Az egyik feledet a magad feleségének, a másikat az enyémmnek! Ha olyan nagyon szerettek, osztozzanak rajtad.

Azzal felemelte faág vastagságú karjával magasra azt a széles pallost, ami egy bikát is képes kettészelni, s csak úgy forgatta a feje fölött, mintha nádszál volna. Úgy várta be a reárohánót Damokos Tamást.

Hanem hát meglehet, hogy az ilyen nagy testnél nem olyan nagyon gyors az agy és a kar közötti összeműködés, mint a kisebb természetűnél, amíg az ő feje azt mondja a kezének: „*vágj!*”, míg az ezt megteszi, azalatt a törzsi régen odavágott:

Damokos Tamásnak az éles szablyája csak egy villámlásnyi kis idővel elébb csapott le hamarább a Buzdurgán nyakára, mielőtt annak a pallosa őreá alázúdult volna, de olyan szerencsétlenül talált neki oda, hogy a hordónyi nagy fő csak lerepült az óriás válla közül, s amint talpra esék a földön, nagy mordíásan összehúzta a szemöldökeit, fintorgatta az orrát, s nagyokat pillogatott meredező szemeivel, a szája tátogott hozzá, mintha szemrehányásokat tenne: „Ej, Damokos Tamás, ezt nem vártam tőled!”

A fej nélküli test pedig, megfordulván a lovával, elkezdett szaladni vissza a tatár tábor felé, szokása szerint a két földig érő lábával is segítve nyargalni az alatta futó lónak. Az öklébe szorított pallos egyre csapkodott a levegőbe jobbra-balra, mint a bomlott szélmalomszárny. A tatárság erre a látványra úgy megijedt, hogy hátat fordított, elfutott világgá, ott hagyva a székelyeknek az egész prédáját s pányvára fűzött rabjait valamennyit.

Azok között megtalálta Damokos Tamás Apor István uramat is. De nem tett neki semmi szemrehányást, csak azt tanácsolá, hogy máskor legyen Istennel, s ne kívánja a felebarátja romlását.

Ekkor aztán a várát is visszafoglalta Tamás, de az olyan rongált állapotban volt, hogy meg nem maradhatott benne, hanem elvitte családját Alsó-Csernátonba, az ősi lakházába. Most is ottan laknak az ivadécai. Mind olyan derék emberek, mint ő volt, meg a felesége.

★

Nemsokára a török szultán kihozá tatár rabságból az egész fogoly magyarságot, vezérükkel, Kemény Jánossal egyetemben, akit egyúttal megtett Erdély fejedelmének.

És így beteljesült az égi jóslat a négy vak nappal, hogy Erdélynek négy fejedelme fog lenni egyszerre.

Két év múlva mind a négy elmúlt: három csatákban esett el.

Szegény Erdély, de sokat szenvedett!

De fennmaradt a családi hagyományok között, a székely nép ajkain, Domokos Tamásnak az a jellemző mondása: „hej becsület! becsület! ha te nem volnál, nem kellene énnekem most meghalnom!”

És aztán az olyan vágást, amilyennel Tamás Buzdurgán murzát elbocsátá e világról, máig is úgy hívják, hogy „*Damokos-vágás*”.

Adjon Isten mindenkinek belőle, aki megérdemli!

JEGYZETEK

R Ö V I D Í T É S E K

Áth.	Áthúzva
BpSz	Budapesti Szemle
HhM	Jókai Mór hátrahagyott művei. 1—10. k. Bp. 1912.
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JKK	Jókai Mór összes művei kritikai kiadása
MBiblSz	Magyar Bibliofil Szemle
NK	Jókai Mór összes művei Nemzeti kiadás 1—100. k. Bp. 1894—98. — A Damokosok: 56. k. 1896. 194 l.
Orbán	Orbán Balázs: Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi szempontból. I—VI. k. Pest, 1868—73.
R.SZK sh.	Román Szocialista Köztársaság sajtóhiba

[szögletes zárójelben] a sajtó alá rendező kiegészítései

A regények lapszámait — ha külön nem jelezzük — mindig az NK-ből idézzük.

A Damokosok kéziratának egészét nem ismerjük. A regény két teljes és mintegy fél fejezetének kézírata, autográf tintafarással, fogalmazványként (170 × 208 mm-es papíron), 50 fólión, összefüggően megvan a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában, V. 207. sz. alatt.

A kézirat a *Munduka Ravasel* és *A csodatevő kőgyőkö* c. fejezeteket, továbbá *A négyezer özvegyasszony ostroma* (eredetileg: *A négyezer özvegy ostroma*) c. fejezet mintegy felét tartalmazza, a „S azzal, quasi re optime gesta . . .” kezdetű bekezdés végéig.

A regényes történetet először a *Nemzet* közölte, 1883. jan. 3-tól ápr. 20-ig, a következő részletezésben:

1. jan. 3. *A csernátoni ezermester* c. fejezet a „Ne te né! még bizony csúffá tennének . . .” mondattal kezdődő bekezdésig.
2. jan. 6. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
3. jan. 11. *A Csetátye Drakuluj* c. fejezet az „Ejnye, no bizony ezt ugyan jól kitaláltatok . . .” mond. kezd. bekezdésig.
4. jan. 13. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
5. jan. 18. *A mikó-tíjvári ágyúk* c. fejezet az „Az asszony letörölte könnyeit . . .” mond. kezd. bekezdésig.
6. jan. 20. Az eml. mondattól az „Amíg a kerülő csapat az átelleni völgy felől alászállt . . .” mond. kezd. bekezdésig.
7. jan. 21. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
8. jan. 26. A teljes *Benn az ellenség a várban* c. fejezet.
9. jan. 27. *A Buzdurgán* c. fejezet a „Napról napra többet kellett Ilkának hallani . . .” mond. kezd. bekezdésig.
10. jan. 28. Az eml. mondattól az „Egyszer aztán megint csak kisírt szeműnek . . .” mond. kezd. bekezdésig.
11. febr. 1. Az eml. mondattól a fejezet végéig, továbbá a *Kalme* c. fejezet a „Fenn a várban kristályvizet isznak . . .” mond. kezd. bekezdésig.
12. febr. 4. Az eml. mondattól a „Mondtuk már, hogy Buzdurgán murza . . .” mond. kezd. bekezdésig.
13. febr. 9. Az eml. mondattól a „Már csak mégsem állhatta meg . . .” mond. kezd. bekezdésig.

14. febr. 10. Az eml. mondattól a „A fürdő hölgyek a tulipántos felkösztöntésre . . .” mond. kezd. bekezdésig.
15. febr. 11. Az eml. mondattól a „Másnap kora hajnalban lejött a murza . . .” mond. kezd. bekezdésig.
16. febr. 16. Az eml. mondattól a „Hát most te fogod nekem . . .” mond. kezd. bekezdésig.
17. febr. 17. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
18. febr. 18. A *Hogy hozzák táncba a törököt?* c. fejezet az „Akmet bég a diványon ült akkor . . .” mond. kezd. bekezdésig.
19. febr. 21. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
20. febr. 23. A *Munduka Ravasel* c. fejezet a „De már minek innen mi Ojtoz felé . . .” mond. kezd. bekezdésig.
21. febr. 24. Az eml. mondattól a „Még az elindulás előtt lejöve hozzájuk . . .” mond. kezd. bekezdésig.
22. febr. 25. Az eml. mondattól a „No innen most nincsen menekülés . . .” mondatig.
23. márc. 1. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
24. márc. 2. A *csodatevő kigyókő* c. fejezet az „Ilka asszony csak kiejtett tányért, kanalat . . .” mond. kezd. bekezdésig.
25. márc. 3. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
26. márc. 4. A *négyezer özvegyasszony ostroma* c. fejezet az „Utoljára még a trombitásnak a kezéből . . .” mond. kezd. bekezdésig.
27. márc. 9. Az eml. mondattól a „Talán ez égi tüneménynek a bámulata . . .” mond. kezd. bekezdésig.
28. márc. 10. Az eml. mondattól az „Ez egy kis gyenge lefőzés volt . . .” mond. kezd. bekezdésig.
29. márc. 11. Az eml. mondattól a „Keresztülrontani rajtuk pedig tiszta lehetetlenség . . .” mond. kezd. bekezdésig.
30. márc. 16. Az eml. mondattól az „Annál hangosabban tört ki a zendülés . . .” mond. kezd. bekezdésig.
31. márc. 17. Az eml. mondattól a „Bánffy Dénes ezalatt visszaérkezett a várból . . .” mond. kezd. bekezdésig.
32. márc. 18. Az eml. mondattól az „E válságos pillanatban trombitázó hangzott . . .” mond. kezd. bekezdésig.
33. márc. 20. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
34. márc. 24. A *szerelem bosszúja* c. fejezet a „Nem tudott rá felelni semmit . . .” mond. kezd. bekezdésig.
35. márc. 25. Az eml. mondattól a „S azzal békét hagyott Tamásnak . . .” mond. kezd. bekezdésig.
36. márc. 30. Az eml. mondattól a „Kalmé a kezével inte az elcsúfított arcúnak . . .” mond. kezd. bekezdésig.

37. márc. 31. Az eml. mondattól a „Tamásnak most már csakugyan egészen oda kellett ülni . . .” mond. kezd. bekezdésig.
38. ápr. 1. Az eml. mondattól a „Hát te azért nem akarsz engemet magaddal vinni . . .” mond. kezd. bekezdésig.
39. ápr. 6. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
40. ápr. 7. Az *egérfogó* c. fejezet az „Apor István kivette a selyem zsebkezdőjét . . .” mond. kezd. bekezdésig.
41. ápr. 8. Az eml. mondattól a „Szerencséje, hogy szalmára esett . . .” mond. kezd. bekezdésig.
42. ápr. 13. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
43. ápr. 14. A *dráku popi* c. fejezet az „Éjfélre kukorítottak a kakasok . . .” mond. kezd. bekezdésig.
44. ápr. 15. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
45. ápr. 17. A teljes *Van Isten a föld alatt is!* c. fejezet.
46. ápr. 18. Az *Asszonyok versenye* c. fejezet a „Kívánom, hogy kilásd . . .” mond. kezd. bekezdésig.
47. ápr. 19. Az eml. mondattól a fejezet végéig.
48. ápr. 20. A *Damokos-vágás* c. utolsó fejezet végéig.

KÖTETKIADÁSOK

A *Damokosok* a folytatásos közlésen kívül tizenötször jelent meg kötetben magyarul és kétszer [háromszor?] idegen nyelven.

Magyar kiadásai:

- I. a) A *Damokosok*. Regényes történet 1—2 kötet. Bp. 1883. Athenaeum-kiadás. Jókai Róza rajzaival. I. k. 180 l.; II. k. 167 l.
- b) Bp. 1888. 2 kötet egybekötve. I. k. 180 l.; II. k. 167 l.
- II. a) Bp. 1896. Révai Testvérek 194 l. (Jókai Mór Összes Művei Nemzeti Kiadás 56.)
- b) Ugyanez a kiadás megjelent mint a Nemzeti díszkiadás 56. kötete, finomabb papírra nyomva. Díszes hártýaborítóval mint „amateur kiadás”, finom papíron, nyolcadrét alakúan, nagyobb tűkörrrel.
- c) Bp. 1903. Franklin nyomda. Címlapkiadás.
- d) Bp. 1906. Címlapkiadás.
- e) Bp. 1906. Címlapkiadás.
- f) Bp. 1908. Címlapkiadás.

- g) Bp. 1908.
Címlapkiadás.
- h) Bp. 1912.
Címlapkiadás.
- i) Bp. 1912.
Címlapkiadás.
- III. a) Bp. é. n. [191?] Révai kiadás. Nap nyomda. (Az Olcsó Jókai 67—70. számaként.)
- b) [Bp. 1912.] Révai Kiadás 1—2. k. (Az Olcsó Jókai 67—70. számaként.)
- IV. Második rész: Népvilág. Elbeszélések. Bp. 1928. Franklin Társulat—Révai Testvérek. 156 l. (Centenárium kiadás 57.)
- V. Bp. 1962. Móra Kiadó. [Ill.] (Szecskó Tamás.) (Ifjúsági Könyvtár 73.) 293 l.

IDEGEN NYELVŰ KIADÁSOK

- Németül: *Was ein Weib vermag*. Roman. In deutscher Bearbeitung von Ludwig Wechsler. Berlin [1889], Otto Janke Verlag. 284 l.
- Lengyelül: *Co może kobieta*. Transl. St. B., Warszawa, 1890. 175. *Wieczory Poiweściowe*. Melléklet a *Biesiada Literacka* 1—10. számához.
— 2. edit. 1900.

A német nyelvű kiadás és a lengyel első kiadás megvan az Országos Széchényi Könyvtárban, a második lengyel kiadásról nem tudnak a bibliográfiák (*Gál János: Jókai élete és írói jelleme*, Berlin, 1925, *Demeter Tibor: Bibliographia Hungarica*, IV. kötet. Bp. 1952.; *Ślaski, Jan: Jókai lengyelül*, Világirodalmi Figyelő 1958. 1. sz. 38—50.), egyedül *Ferenczi Zoltán* publikációja (*List of the translations of Jókai's Works into foreign languages. Jókai idegen nyelvekre fordított műveinek jegyzéke*, MBiblsz, 1925. és önállóan is, mint a *Bibliofil Könyvtár* 1. száma, Bp. 1926.) említi a folyóiratcikk 281. lapján.

„Eötvös meghalt, Kemény, úgy látszik, örökre elhallgatott, csak Jókai él és uralkodik a magyar regényirodalomban versenytárs és korlát nélkül” — jegyzi meg némi keserőséggel Gyulai Pál 1872-ben. (*Újabb magyar regények. Bírálatok 1861—1903. Bp., 1912. 100.*) Ami e kijelentésben Jókai írói vénájának gazdag termésére vonatkozik, az igaz. Soha ilyen áradása műveknek, mint az 1870-es évektől a 80-as évek derekáig! Elég, ha csak a főbb kiadásokra emlékeztetünk: *Enyim, tied, övé* (1875), *Az élet komédiásai* (1876), *Névtelen vár* (1877), *Szép Mihhál* (1877), *Egy hírhedett kalandor a XVII. században* (1879), *Rab Ráby* (1879), *Szeretve mind a vérpadig* (1882), *A bálványos vár* (1883), *A lőcsei fehér asszony* (1885), *A cigánybáró* (1885) stb. Ahány regény, annyi kísérlet, műfaji próbálkozás, színtér keresés, korokban való kalandozás. Nem véletlen azonban, hogy míg a hatvanas években írt regényeinek fő motívuma a reformkor és a szabadságharc, ezekben az években eltávolodik korától.

Az új és új művek megjelenése nem jelenti az eszmei gazdagodást is: nyugodtan bevallhatjuk, hogy az öreg író ezekben az írásokban már csak ritkán csillantja meg művészi alkotókészségének egy-egy jelét. Hanyatló korszaka ez, amely már 1875-tel kezdődött, és bizonyos mértékig összefüggött pártjának Szabadelví Párttá alakulásával is, melyet különösebb lelkesedés nélkül, de hűségesen vesz tudomásul, s majd húsz év telik el addig, míg az aggastyán íróban felmerülnek a kiábrándultság jelei. Addig vállalja a képviselőiséget, ha egyre nehezebben választják is meg, s 1881-re kiszorul a fővárosból messze Erdélybe, az illyefalvi választókerület képviselőtét kapva meg.

Anyagi gondok is nehezítik öreg éveit, s bár a király — Tisza Kálmán ösztönzésére — 36 000 forintnyi adósságát kiegyenlíti is saját pénztárából, a nyolcvanas években hivatalt kér és kap; igazgatósági tagja lesz az Adria Hajózó Társaságnak, a Generali és Magyar Általános Takarékpénztárnak, de Róza asszony közismert gazdasági antitalentuma, a váltókkal toladó barátok és saját korlátlan segítőkészsége folytán mindez csak rövid időre ható író volt a sebekre. Ha a főváros

nem sajátítja ki Stáció utcai házát, s fizet ezért 38 000 forintot Jókainak, bizony nehezen töltötte volna öreg napjait. Furcsa, de saját termékenysége volt „gazdasági válságának” oka. Mikszáth jól látja, hogy olvasóközönsége nem nőtt, a vásárlók száma pedig a megjelent művekkel fordított arányban változott. (*Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora.* Bp. 1960. KrK 2. k. 118.) Pedig még lapalapításra is vállalkozott: a szerkesztése alatt haldokló *Hon* és Csernátóni *Ellenőrje* fuzionált, hogy *Nemzet* címen, Jókai főszerkesztőségét hirdetve legyen mameluk lapja a kormánynak. Regényei e lapban jelennek meg folytatásokban, beszélyeket és életképeket közöl benne s hirdeti könyvalakban megjelent műveit . . . Már a *Honban* arról panaszkodik ez időben, hogy „. . . ha körülnézék a puszta piacon, azt látom, hogy ide-s-tova egyedül maradok; nincs már se ellenfél, se jó barát; még kritikus sincs: az is összepakolt s bezárta a boltját!” Hát mi feltámadunk-e még? (18. évf. 1880. márc. 28. 77. sz. 1.) Ha Gyulai szavaira gondolunk, keserűen kell igazat adnunk neki: puszta vidéken uralkodik a király . . .

Igaz, a kilencvenes évek magyar dzsentrijeiről írja Herczeg Ferenc, hogy azok „mennyi időt és szellemi erőt fordítottak arra, hogy lóvá tegyék egymást”. (*A gótikus ház.* Bp. 1939. 24.) A magyar közélet szalmacséplésébe belefáradt kismemes és a nyárspolgárrá váltó aligpolgár megszokta a szenvelgést s a böcklini álmodozást. Szeretett sírni és szeretett volna borzongani: a napi sajtóból rettegve olvasott a londoni koleráról, az ischiai földrengésről, Majláth György országgbíró meggyilkolásáról, a „renitenskedő” horvátokról vagy a „nacionalista” románokról. S ha belpolitikai izgalom kellett: csinált a magyar úri osztály olyan monstre antiszemita pert Tiszaeszlár ürügyén Nyíregyházán, hogy a fél világ ide figyelt! A magyar sajtó 1883-as évfolyamának első felét teljesen kitöltötte e hecc-per részletesen tárgyalt anyaga; véleményeket közölnek, a várható ítéletet találgatják, maguk is ítélkeznek Eötvös Károly bátor szókimondása mellett vagy felett. A Függetlenség egy oldalon hirdeti Emil Zola: *Hölgyek öröme* című regényét Kászonyi Dániel „társadalmi regény”-ével, melynek izgalmas-izgató címe: *Solymosi Eszter a tiszzaeszlári véráldozat.* S amikor Jókai megelégteli a gyűlölködő hangot, és a *Nemzet*-ben vezércikkben emeli fel szavát, fejéhez vágja a Függetlenség tollnoka: „Jókai Mór úr . . . a zsidók nevében predikál a keresztényeknek.” (1883. 265. sz. szept. 26.) Amikor tehát arról beszélünk, hogy Jókai együtt haladt a langyos szabadelvűekkel, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy emberi magatartása mindvégig becsületes maradt. Volt benne mosolyogni való naivitás: Rudolf főherceg iránti fenntartás nélküli hódolata, a „tágabb haza”, a monarchia iránti lojalitása egyenes következménye politikai hovatartozásának, de nem felejthetjük el, hogy „alkonya” előtt, melynek

homálya lassan-lassan belepi, még együtt érzett a zászlaját bontogató munkássággal, s mint a politikai szabadság híve, kiállt Frankel Leó mellett. (Vö.: Nagy Miklós: *Jókai Mór*. [Bp., 1951.] 5.) Hiába választják meg a Petőfi-Társaság elnökévé, „közte és a 80–90-es évek fiatal, ellenzéki írói közt sohasem jön létre bensőbb kapcsolat — elszigeteltsége ily módon nemcsak a politikai, de az irodalmi életben is teljessé válik” — írja Sőtér István. (*Jókai és a Rab Ráby*. It 1956. 12.)

Ez az elszigeteltség, ez a tanácstalanság látszik meg ezeknek az éveknek termésén is. „Az eddig vezető szerepet játszó nemzeti irányregények száma gyorsan megfogyatkozik — írja Nagy Miklós — s a legelső helyre egy korábban mellőzöttebb műfajtypus, a kalandos történelmi regény kerül.” (*A magyar irodalom története* 4. k. Bp., 1965. 307.) Elfordul korától, a történelem lapjain keresi témáit, ott is az extrémét, a furcsát, a hátborzongatót találja meg. *A Szeretve mind a vérpadig és A lőcsei fehér asszonyon* kívül igazán nagyszabású történelmi regényt nem alkotott ezekben az években, s mintha fantáziája is fáradtabban csapongott volna. Többször fordul a könyvtárak poros polcai felé: régi krónikákból, szakadt bűnügyi históriákból, külföldi szerzők történelmi munkáiból, útleírásokból szerzi be regényeinek „kellékeit” (*Szép Mikhál, Egy hírhedt kalandor a XVII. században, Névtelen vár stb.*), de ilyenkor nem is lép föl történetírói igényekkel: jokulátor, szépen csengő mondatokat éneklő, aki „erősen hajlik adott mesevázak átvételére, egy-két forrás aprólékos felhasználására” (*A magyar irodalom története*, 4. k. Bp. 1965. 307. Nagy Miklós). Egyre gyakrabban bukkannak fel olvasmányai között a titokzatos világrészeket bejárt utazók útleírásai. Könyvtárában őrzí Habsburg Rudolf beszámolóját (*Eine Orientreise*. Wien, 1881.), sőt ennek két német s egy magyar kiadása is birtokában volt! Természetesen figyelembe veszi regény- és novellafráskor közönségének jól ismert kívánságait is. Tudja, érzi, hogy a nyárspolgár idegeit fel kell borzolni: bűnügyi, kalandos, betyárromantikából felmerülő motívumokat épít bele regényeibe. És persze történelmieket . . .

Nem először ír történelmi regényt most, élete alkonyán az író. A Bach-korszak szomorú, lelket és nemzetet ölő idején, amikor a jelenben szinte semmi biztatót nem talált, visszafordult a múlt dicsőséges napjaihoz. Ekkor írta az *Erdély aranykorát*. A XIX. század utolsó negyedében azután újra visszatér a történelmi regényhez. Említett Hon-beli cikkében állapítja meg keserűen, hogy „a jámbor magyar regényírók” számára „magasság a mult és mélység a jelen”. Számára a múlt idilli menedéket jelent most — fejtegeti Sőtér István —, „mint a Senki szigete. Idill az, még véres, izgalmas jeleneteiben is — és Jókai értett hozzá, hogy ezt az idillt minél több színnel telítse”. (*Jókai Mór*. Bp., é. n. [1942]. 131–2.) De a történelmi regény valójában nem volt igazi

műfaja. Nem mindig vette komolyan. Azaz: az írott források szövegét nagyon is komolyan vette, csak a forrásait nem válogatta meg elég kritikus szemmel. Császár Elemér ennek ellenére túl szigorú hozzá, amikor azt állítja, hogy történelmi regényeit „pusztán szórakozásra szánt” mesék töltik ki. (*A magyar regény története*. 2. kiadás. Bp. 1939. Idézi Jánossy István: *Az Erdély aranykora forrásainak problémáihoz*. It 1956. 336.) A Kárpáthy Zoltánból, A kőszívű ember fiaiból a Rab Rábyból nemzedékek tanulták a hazaszeretetet, a lelkesedést, a nagy tettekre vivő pátoszt. Igaz, ezek anyagát nagyrészt maga is átélte. Nem regényt: naplót írt. Amikor a régi korokba téved képzelete, akkor azonban inkább enged a mese csábításainak. A hallott anekdotákon kívül ilyenkor a múlt századok latin vagy magyar krónikáin kívül a nemzetközi botránykrónikák segítségét is kéri: ekkor nyúl *Simplicissimushoz*, a *Pitaval-sorozat*hoz, a *Dictionnaire de l'amour* pikáns és gáláns kalandjaihoz vagy Cantu Cézár sok regényes elemet összegyűjtő történelmi munkájához. A kuriózumok kergetése olykor öncélúvá válik, máskor szerencsésen simul az adott történelmi vagy mesekeretbe. Ezért helyénvalók az *Egy hírhedett kalandorban*, a *Szép Mikhálban* és *A Damokosok*-ban is.

JÓKAI ÉS ERDÉLY

A Damokosokat, fáradt korának természetét, amely kétségtelenül nem tartozik legjobban sikerült regényei sorába, 1882–83 telén írja, közvetlenül a *Bálványosvár* után, szinte napról napra töltve meg ezzel lapja mellékletének szépirodalmi rovatát. *A Nemzet* 1883. január 1-i száma felhívást közöl előfizetésre. Ebben azzal kecsegteti olvasóit, hogy a lap „tárcájában állandóan Jókai-tól közöl regényt; most fejezte be a *Bálványos vár* közlését, jövő évre pedig két új regényt közöl Jókaitól; az elsőnek címe a *Damokosok* [Így!] s ennek közlését a »Nemzet« már január 1-ső napjaiban megkezdi . . .” A lap hírvivata azt igazolja, hogy Jókai Erdély felé fordulása nem véletlen műve. Mielőtt a nagy tisztaeszélári-per anyagát ismertetnék, a *Nemzet* rendszeresen beszámol a bukovinai csángó-székelyek hazatelepítése érdekében megindított nemzeti gyűjtésről; gyakran hallatszik az erdélyi nacionalizmus nemzetiség-ellenes rikoltása is: a székelykérdés lassan közügyvé válik.

Jókai szerette Erdélyt, többször járt lent, egyedül is, feleségével is. Jegyzetfüzeteiben sok romantikus erdélyi várat, várkastélyt lerajzolt, szeretettel olvasságta és bőségesen ki is jegyzetelte Orbán Balázs híres székelyföldi leírását (*Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi szempontból*. I–VI. k. Pest, 1868–73.). Első történelmi regényei is a hajdan fényes Erdély fejedelemségét állítják példaként a szabadságharc utáni elnyomást nyögő népének. Ismerte Erdély földjét és ismerte

történelmét is. Bár „beérte vele, ha anekdotaszerű eseteket gyűjtött ott, ahonnan Kemény Zsigmond megrázó tragédiákat olvasott ki” (Voinovich Géza *Jókai*. BpSz 1925. dec. 580. sz. 425.), de ha egy kicsiny adatot talál, az számára már elég ahhoz, hogy mesét kerekítsen köré, igaz, igaznak vélt vagy soha meg nem történt eseményekkel gazdagítsa történetét.

Nemcsak írott forrásokból dolgozott; Mikszáth említi: a Ház folyosóján egyre-másra állítják meg barátai és tisztelői, hogy egy-egy színes naplórészt elmondjanak neki, vagy bevezessék őt családi levelezésük rejtélyeibe (i. m. II. 65.). Rögtön hozzá is teszi: „Meg is fogja írni egy napon *Bálványos várát* meg a *Damokosokat*.”

A *Bálványosvár* írásakor egy magyar, ill. hun – magyar ősi mitológia megteremtésének – helyesebben – újjáteremtésének vágya lebegett szeme előtt. Regénye így méltó folytatása Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiájának*, ha sokkal olvasmányosabb formában is.

A *Damokosokat* nem indokolhatja azonban egyedül a feleledő történelmi érdeklődés. Történelmi írásaiban – ugyanebben az időszakban írt kalandregényeivel ellentétben – nemzeti felelősségérzet húzódik meg. 1853. évi erdélyi útja során meglátogatta a neves dési prédikátorköltőt, Medgyes Lajost is. Medgyes a Vasárnapi Újság egy későbbi számában versben emlékezik meg e látogatásról, s érdemes felfigyelni beszélgetésükre harminc év távolából is:

„És feddél, hogy mért hallgatok,
Lantom mért dobtam el:
,Szőjük be a sötét jelent
A múltnak fényivel.

Amely nemzetcnek ajkain
Dicsőség dalja él,
Sfrjából az, mint a phönix
Szebb fényben újra kél.

Mint éj, a csillagezred
Amelyre leragyog,
Nagy hősien a honfivér
Új lánggal fellobog.’ . . .”

(Emlékezés *Jókai látogatására*)
(Vasárnapi Újság 1855. 46. sz. nov. 18. 367.)

Elkényelmesedő korában tehát hasonló gondolatokkal eltevely ordul vissza „a múltnak fényé”-hez, s minthogy őt erdélyi útja során, de főleg

az első kettő alatt, nagyon sok anyagot gyűjtött össze, nem volt nehéz a választása. A XVII. század kedves időszaka volt, a korabeli erdélyi életet jól ismerte, s a magyar történeti irodalom is eléggé behatóan tárta fel az erdélyi fejedelemségnek ezt a szakaszát. Tagadhatatlan, hogy romantikus színen látja Erdélyt és a székelyeket. Ebben azonban szerepet játszik kora kicsinysége: a székelységet mint Isten választott népét szólítja meg, szerinte a székelység „a mag, melyből egy nemzet s talán az egész emberiség jövője fog kihajtani” — írja Sötér (*Jókai*, 129.). Úti leveleiben vallja Jókai: „Mert nem a holt emlékek legdrágább nevezetességei Erdélynek, hanem azon élő ivadék, mely nemzeti és faji sajátosságát Árpád és Attila óta vegyítetlenül megtartotta, melyet sem gazdagság és műveltség, sem szerénység és elhagyottság nemes, tiszta ősi jelleméből ki nem vetkőztethetett, mely ahány lépéssel haladt a jövőbe, annyi lépéssel nem hagyta hátra múltját” (*Magyarhon szépségei*. Bp. 1956. 191.).

1853-as erdélyi útja tette rá a legmélyebb benyomást. „Valószínű, hogy két nagy székely regényének, *Bálványosvár* és *Damokosok* [!] . . . keletkezése is legalább tárgyilag visszanyúlik 1853-ig, az első erdélyi útig.” (Kristóf György: *Királyhágónnemi írók Erdélyben*. Kolozsvár 1942. 12.) Ekkor barangolta be a Székelyföld ezer szépségű tájait, felkeresve a hegyeket és barlangokat, visszaemlékezve a „históriai mondatokra”, az ősi vallás elemeire és a török világból maradt romokra. Nagy erdélyi családok nyomait kutatja, az Apor-család ősi várában lépked, beszél a leszármazottakkal, s jegyzetfüzetei tanúsítják, hogy egy-egy régi könyvet is kezébe vesz. Ceruzájával és emlékezetével örökíti meg a tájat, az embereket és az adomákat, melyeket természetesen ezen az útján is szorgalmasan gyűjt. Kolozsvári búcsúlakomáján így köszöntö meg a szíves, szinte már ünneplésbe csapó vendéglátást: „Én Erdélyt és erdélyi kedves rokonaimat el nem hagyom soha, mert szívemben, lelkemben mindenütt magammal viszem.” (Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, 1925. 68.) Megjelent az idézet 1853-ban a *Hetilap* 285—6. lapjain közölt tudósításban.) S hogy írónk ígérete nem maradt pusztá frázis, arról szép számmal sorjázó erdélyi írásai tanúskodnak. Meghálálta a többszöri szíves vendéglátást, s igaza van Kristóf Györgynek, amikor ezt írja: „Erdély a maga sajátos természeti, történelmi és etnográfiai tulajdonságával a Jókai műveiben és művei által vált az irodalom közönsége előtt ismeretessé és népszerűvé.” (I. m. 3.) Helyesen vélekedik Kristóf, amikor Jókai életéről írt könyvében ezt mondja: „[Jókai] 1881-diki útja után írja a *Damokosok* és *Bálványosvár* [így!] c. érdekes regényeit. Alig van Erdélynek, különösen pedig Csík és Háromszéknek olyan érdekes földrajzi, néprajzi szépsége, regéje, mondája vagy adomája, amelyik a Jókai figyelmét elkerülhette volna.”

(*Jókai Mór élete és művei*. Cluj-Kolozsvár, 1925. 71.) Azonban e „két nagy székely regény”-ének tárgyát nem 1881-ben találta meg, hanem első erdélyi útjakor. Ez az út időben is, tartalmában is a leghosszabb, legmélyebb volt, s talán a legalkalmasabb is az anyaggyűjtésre. Későbbi erdélyi útja vagy protokolláris jellegű volt (mert felesége kolozsvári ünneplésére utazott kísérőként), vagy a pártpolitika céljait szolgálta (amikor az illyefalvi választókerület jelölte őt képviselőnek). (Kristóf: *Jókai napjai* . . . 60–62.) Talán csak az 1858-as útja volt kivétel: megrokkant egészségét ápolandó („more patrio”) utazott Török Gábor kormánybiztos társaságában Dél-Erdélyben, de itt legfeljebb a hegylakók életmódjával ismerkedett meg: maga is a szabad ég alatt hált, szalonnát falatozott és törökölypálinkát ivott hozzá. (Vö.: Mikszáth, i. m. II. 18.) Az 1871-es és 1881-es erdélyi utaknak elsősorban pártpolitikai céljai voltak, 1876-ban pedig a készülő *Egy az Isten!*-hez gyűjtött anyagot Torockón, azonban kétségtelen, hogy a meglevő, előző útjain gyűjtött élményanyagát felrészíthette általuk, s „a kidolgozást, a megírást a mostani politikai érintkezés kétségtelenül siettette”. (Kristóf: *Jókai napjai* . . . 129–30. és *Királyhágóninemeni* . . . 135.) Az illyefalvi választókerület polgárai előtt tartott 1881-es beszédeiben nem üres kortesfogásként mondta, hanem szívből fakadóan: „. . . olyan értelmes, olyan bölcs, a hazaszeretetét az értelmiséggel megegyeztető választó közönség előtt, mint ez a Székelyföld illyefalvi választó kerületének közönsége . . . ilyen közönséggel még nem találkoztam.” (*Háromszéki beszédek*, Sepsiszentgyörgy, 1881. 43.)

Valóban, ha akár a *Bálványosvár*, akár a *Damokosok* cselekményének színterét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy Jókai ezt a területet 1853-ban utazta be. A két regény nagyjából egy vidéken játszódik, s történi is utalás a *Bálványosvárban* az Apor családra, a *Damokosokban* Rapsonné személyére. Egy élményforrásból fakadt a két írás, nem véletlen, hogy a szerző egymásután írta őket. 1853-ban járta be a Hargita rengetegeit, nézte meg a Szent Anna tavát, mászta meg a Csetátye Drakuluj sziklavölgyét, lépkedett a szamosújvári kastély (– akkor állami börtön –) udvarán, elmélkedett a fehérvári kollégium pusztulásán.

A *Damokosok* forrásvidékét itt kell keresnünk. Elsőrendű ihletője a táj volt, ahol a helységnevekben is történelem bujkál: Tatárhalom, Tatárdomb; ilyen s ezekhez hasonló nevekben emlékezik Erdély a keserves XVII. századi évekre. Csak másodsorban lehet az frott emlékek hatását kutatnunk, annál is inkább, mert – mint Czunya Miklós mindmáig alapvető forrástanulmányában megállapítja –: „Ez a regénye már nem építhető fel többé-kevésbé hiteles történeti vázra.” (*Jókai törökutargyú regényeinek forrásairól*. Bp., 1934. 18.)

A *Damokosok* írott forrásait vizsgálva Czunya így ír dolgozatában: „[Jókai] harminc év távlatából megfeledezni látszik Csereiről; A *Damokosok*-ban már semmi sincs, ami még csak emlékeztetne is Csereire. Pedig Csereiben is van szó Damokos Tamásról a Béli-féle ‚lázadással’ kapcsolatban.

A *Damokosok* című regény belekapcsolódik abba a sorozatba, melyben Jókai Erdélyt s minden nevezetes megmozdulását elének hozza; anyagmerítés tekintetében azonban nem illeszthető bele szorosan egyik forráscsoportunkba sem. [Itt kell utalnom arra, hogy Czunya a következő három forráscsoportot mutatta ki Jókai töröktárgyú regényeinél: I.: Cserei Mihály, Bethlen János, Bethlen Miklós históriái, ill. önéletrészei; II.: Poujoulat és Decsi Osman históriája; III.: Szerémi György, Bechet Augustin és Istvánffy Miklós történeti munkái.] Történetileg elhelyezve, *Erdély aranykorát* megelőző időben játszik, amikor a nyughatatlan természetű II. Rákóczi György az áldatlan lengyelországi hadjáratba sodorta bele Erdélyt.

A regény forrásai, mint említettem, korántsem mutatnak olyan egységes képet, mint az előző regényekben. Már maguknál a leíró részeknél feltűnik az Erdélyre vonatkozóan olvasott, felhasznált sok monográfiának, leírásnak hatása. Meglátszik a regényen, hogy egy évben született a *Bálványos várral*, melyről ismeretes, milyen sok helyről olvasott mozaikból összerakott valóban ‚bálványos vár’. Mennyi mindent vett át ebben a két regényében Orbán Balázstól vagy Kőváry László valamelyik művéből!

A *Damokosok* megindítása a ‚cernátoni ezeremester’, Czirjék Boldizsár menekülése a tatárok elől, a sok furfang, csel és évődés legnagyobb részben Jókai fantáziájának szüleménye. De ismerősnek látszik a sok adoma. Ezekről így szól Zsigmond Ferenc: „... ha ez adomák régiek (pl. egykori krónikákból valók), annál jobb, gondolta Jókai, az ilyen nála rögtön történeti forrássá lép elő!” (*Jókai humora* = Jókai Emlékkönyv. Szerk.: Kőrösi Henrik. — Bp., 1925.) Valóban olvasott Jókai sok adomát Kővárynál is. A legtöbbet azonban hallás után jegyezte fel — gondoljunk Jókai többszöri erdélyi utazására.

A regénynek történeti alapja bizonyos fokig Orbán Balázs fönt említett munkájából... való; ez a forrás romantikájánál fogva különben is nagyon megfelelt Jókainak. Innen vette Mikóújvár leírását s a hozzá fűződő érdekességeket is... Sőt Czirjék Boldizsár alakjának is itt található meg a történeti alapja. — Ha valahol, ebben a regényben nagyon nehéz a történelmet megkülönböztetni a költöttől. (Jókainak különben is megvan a sajátos felfogása a történelemről, még akkor is, ha valóságos

történelmet akar írni. Ilyen különös költői fantázia és a való történet keveréke egyetlen, komoly történelemnek szánt műve is . . .)

A 'krími rab-urak levele' az egyetlen historiai adat az egész regényben; Jókai közli is ezt a lelőhelyet, mégpedig megbízható pontossággal. Ez azonban nem számítható komoly forrásnak, hiszen tulajdonképpen nem vett innen semmit, csupán hősének egy kijelentését akarja ezzel a hites forrással megokolni. Az adat nem is kapcsolódik bele szervesen a regény hangulatába, csupán támaszpontot keresett, hogy a regény 'adatai' felől részben magát s természetesen bennünket is megnyugtasson . . . [ekkor a részletes forráskritikai megállapítások következnek, majd így folytatja:]

Az az egy történeti adat [ti. a 'Rab-urak levele'], amelyre Jókai hivatkozik, csak zavarja a hangulatot. Ha ez nem volna, talán senki sem támasztana e 'regényes elbeszéléssel' szemben komolyabb kíváncsiságot, de hivatkozásával elismerésünket akarja mintegy kikényszeríteni. — Forrásából legfeljebb a leíró részleteket, élénkítő epizódokat vette; hogy mennyit és honnan, nehéz, szinte lehetetlen eldönteni, hiszen mint említettük, legnagyobb részt adomákról, leírásokról van szó. A maga említette 'Történeti tár' adatán, bizonyosnak tartom, hogy Kőváry munkáit, Orbán Balázs romantikus leírását (melyet egyébként a *Bálványosvár*-ban kétségtelenül felhasznált, Simplicissimust több kevesebb mértékben felhasználta, merített belőlük, de az átvett anyagot továbbfejlesztette; — Bethlen Imre és Kemény János munkáinak felhasználása csak valószínű. — . . . Forrás szempontjából ez mutatja a legtarkább képet, de a források itt leginkább csak színező leírásokat adtak s továbbszövéssre készítették képzeletét." (Czunya: i. m. 18—22.)

Ami Czunya idézett megállapításait illeti, egészében egyet érthetünk velük. Éppen ezért helyesebbnek véljük *A Damokosok* forrásait nem a regény teljességére tekintve kimutatni, hanem bizonyos szempontok szerint csoportosítva. Az egész regénynek ugyanis valóban számtalan forrása lehetséges, mert nem találhatunk olyan egységet, melyet a regény egyetlen alapjának tekinthetnénk. Ezért a következőkben külön mutatjuk be azokat a forrásműveket, melyeket Jókai valószínűleg használt a földrajzi leírásokhoz és a tájegységek megörökítéséhez, s külön azokat, amelyek a szereplő személyek megformálásában álltak az író rendelkezésére; végezetül pedig a történet magvát nyújtó forrásokat sorolnánk fel.

A REGÉNY SZÍNTERE

Ami a regény színhelyének, az erdélyi tájaknak és városoknak leírását illeti, Jókainak alapvető forrásul Orbán Balázs idézett munkája szolgált. Ezen a ponton nem fogadhatjuk el Czunya odavetett megjegyzését,

hogy ti. „mennyi mindent vett át . . . Orbán Balázs *vagy Kővári László valamelyik művéből!*” (Kiemelés tőlem, V. F.) Nemcsak azért nem, mert az ilyenfajta forrásmegnevezés szerfelett bizonytalannak tűnik (— lábjegyzetben Czunya minden konkrét utalás nélkül Kőváritól az alábbi műveket sorolja fel: *Székelyhonról. Kolozsvár 1857., Szász [!] történelmi rege. Kolozsvár 1857. [Helyesen: Szász!], Erdély régiségei. Pest 1852.*), — hanem azért sem, mert Kővári forrásértékét már Orbán Balázs is elég éles hangú nyilatkozatában vonta kétségbe hatékony műve előszavában: „. . . önigazolás tekintetéből fel kell azt is említenem, hogy több várrom felfedezési érdemét követelem magamnak, oly várromokét is, melyeknek némelyike Kővári László úr *Erdély építészeti emlékei* (Majestent Kolozsvártt 1866-ban) című újban kiadott munkájában, az én munkámat megelőzőleg előfordul. Mi akként történhetett meg, hogy Kővári úr kéziratomat csel által kezére kerítvén, az én tudtom, beleegyezésem nélkül kiszedte, felméréseimet, fekráji leírásomat felhasználta, anélkül, hogy legalább méltányos lett volna egyetlen egyszer is felemlíteni a kútfőt, honnan orozva merített.” (I. m. I. Előszó, 3.) Nem hihető, hogy Jókai, akinek Orbán képviselőtársa volt, s akihez személyes barátság is fűzte, ne figyelt volna fel erre a figyelmeztetésre. Természetesen nem kizárt dolog, hogy leírásainak egyes részleteihez ennek ellenére használta Kővárit, erre minden valószínűsíthető esetben hivatkozni is fogunk, azonban alapvetően Orbán Balázs műve nevezhető meg az erdélyi leírások forrásául.

A *Damokosok* cselekménye két síkban fut, két színhelyen játszódik. Az egyik: Erdély, az itthon hagyott feleség körül gyűrűző események színtere. Pontosan meghatározva: Mikóújvár, Szamosújvár, Brassó, Zernyest, az Ojtozi szoros környéke.

Mikóújvár leírása nincs meg egyik ismert forrásunkban sem, történetét azonban részletesen elmeséli Orbán, olyan részletesen, hogy ez a regény történeti magjának forrásául is tekinthető. Orbán ugyanis, aki maga etnográfus is volt, nagy művében nemcsak a földrajzi leírását adja a Székelyföldnek, hanem az egyes várakhoz, romokhoz, városokhoz fűződő történelmi adatokat is összegyűjti, s minden esetben megemlíti a nép ajkán élő regényes történeteket is. Mikóújvárról nem talált népi regét vagy balladát az fró, de közölte a vár szinte okmányokkal igazolható történetét.

„A mostani várkastély helyén állott Mikóújvárat 1611-ben Mikó Ferenc, Csík, Gyergyó és Kászon főkapitánya építi . . . Mikóvár fiára, Mikó Józsefre száll, ki gyermektelen halván el, a vár visszaszáll a fejedelemre, I. Rákóczi-ra, de ugyanő visszabocsátja 1637-ben Mikó József özvegye Macskási Ilonának, ki másodszer Domokos Tamás csíki főkapitányhoz ment férjhez. Ez a Domokos 1657-ben elkísérte II. Rákóczi

lengyelországi kalandos hadjáratára, hol tatár fogságba esyén, kiskorú gyermekeinek tótora, Apor István lakik e várban. A II. Rákóczi és Barcsai trón feletti harcaiban 1660-ban a Rákóczival tartó Apor István elfogatván, Görgény várába záratott, mikor a szeredai [csíkszeredai, azaz mikóújvári! V. F.] vár Kálnoki Mihályra bízott . . . A régi történelmünkben szerepelt vár annyira eltűnt, hogy annak még alakjáról sem tudhatunk semmit; egy 1654-ki összeírásból (megvan a szék [Csíkszék! V. F.] levéltárában) legföllebb azt vonhatjuk ki, miszerint az annyira díszes és fényes volt, hogy egyik bástyáját *Aranyos bástyának* nevezték.” (II. k. 25–26.) — Ez tekinthető tehát a regény magjának.

Itt kell megemlítenünk, hogy Domokos Tamás nevének Damokosként való írása sem feltétlenül önkényes írói alakítás. Kemény József tanulmányában (*Mikó-Újvár emléke. Új Magyar Múzeum, 1854. II.*) ugyancsak elmondja Mikóújvár történetét, az Orbánéval teljesen egyező előadásban (lehetett Orbán forrása is!), csak a családi név írásában tér el tőle, azt említve, hogy Macskási Ilona „férje halála után Alsó-Csernátoni Damokos Tamáshoz ment vala férjhez”. (I. m. 151.) Ez az egy adat valószínűsíti, hogy Jókai ismerte Kemény tanulmányát.

Czunya a Kővári-művek felsorolásakor nem is említette az *Erdély építészeti emlékei* címűt (Kolozsvár, 1866.), pedig Jókai abban is található Mikóújvárra, Szamosújvárra, az ojtózi Rákóczi-várra vonatkozó érdekes feljegyzéseket. Bár meg kell jegyeznünk, hogy ez a munka nem önálló műve Kővárinak, hanem egy előbbi könyve (*Erdély régiségei. Pest, 1852.*) újabb, bővített kiadása; erről már Czunya is tesz említést forrástanulmányában. Akár ismerte Jókai, akár nem, egy biztosnak látszik: hogy nem Kőváritól vette regénye alapötletét. Mikóújvár történetéről ugyanis Kővári, Orbánnál lényegesen szűkszavúbban, csak ennyit mond: „Mikó Ferenc 1635-ben meghalván, e vár fiára, Mikó Józsefekre szállt; ki 1636. mart. 20-án szintén elhalálozván, e vár özvegye, Macskási Ilona birtokába ment át, ki csernátoni Domokos [!] Tamáshoz férjhez menvén, e várat is magával vitte, s úgy lakott benne Domokos Tamás, mint Csíkszék főkapitánya 1647-ben; ki Rákóczi lengyel expedíciójában tatárrabságra jutott, s a vár fiára, Gáborra, s leányaira, Erzsébetre Abafi Jánosnéra, Ilonára Fekete Ferencnére szállott . . . Romlása, úgy látszik, a II. Rákóczihoz jött tatárok által következett be, 1661-ben.” (I. m. 100–101.)

Ami *A Damokosok* egyéb erdélyi színterét illeti, valamennyit megtalálhatta Jókai Orbán Balázs művében. Így Czirjék Boldizsár Lengyelországból hazamenekülésének útja során érintett Hargita-hegység, a Csetátye Drakuluj, a Valle Drakuluj, az országgyűlés színhelye, Szamosújvár és Dés, Brassó és városrésze: Bolgárszeg, Zernyest, az

Ojtozi-szoros: valamennyiről közöl hosszabb-rövidebb leírást Orbán Ezeket a tárgyi magyarázatok során esetenként idézni fogjuk.

Nehezebb helyzetben vagyunk a cselekmény másik színterének forráskritikai feltárásánál. Bár közismert tény, hogy Jókainál a helyszín ismerete egyáltalán nem alapfeltétele a regény megírásának, amikor *A Damokosokat* írta, Erdélyt nemcsak könyvekből ismerte, hanem személyes élményekből is, a Krím-félszigetre azonban sohasem jutott el. Így személyes emlékei nem befolyásolhatták a krími jelenetek megalkotásakor, mint az erdélyiek tették a székelyföldieknél. *A Damokosok* történelem-szabta tatár vonatkozásán kívül feltétlenül szerepe volt a leírásokban — talán a témaválasztásban is —, hogy a XIX. század húszas éveitől kezdve egyre-másra jelennek meg közlemények a magyar sajtóban a „mai kis Tatar Országi Magyar”-ról, Turkuli Mihályról, aki tudósítást küld 1757-ben arról, hogy „Krimben az Tatar Chám Protec-tiója alatt vagynak két faluk, mellyekben Magyarul beszélnek — voltam is azokban.” (Tudományos Gyűjtemény, 1821. IV. 125.) A Tudományos Gyűjteményt Jókai olvasta, olvashatta, mert édesapja a lap előfizetője volt! A Hon és Külföld 1842-ben „Altorjai László Mátyásnak Krímből, rabságából küldött levelét” közli (11. sz. 41.). Az első levelet azután a Vasárnapi Újság 1867-ben újra olvasói elé tárja (326. l.). A Történelmi Tár 1882-ben adja közre Szilágyi Sándor jegyzeteivel *Kemény János és a krími rabok levelei* c. közleményét (i. h. 593—621.), melyet Jókai már meg is nevez forrásául.

Ezek a közlemények nemcsak felkeltették az olvasóközönség és Jókai érdeklődését, hanem bizonyos helyismereti vonatkozásokat is közöltek. Thaly Kálmán a Századokban tatár rabok kesergő énekét közli (5. évf. 1871. 7. füzet 482—484.), Kuun Géza *Adalékok Krím történetéhez* (Bp. 1873.) c. könyve pedig, ha egyes helyi jellegű utalásokban is, közöl leíró részeket a Krím-félsziget gazdagságáról, Perekop város fekvéséről, a gyümölcsstermesztés és a kertészkedés elterjedt szokásáról, a pompás virágokról stb. És nem szabad elfelejtenünk az útleírások hatásáról sem. Jókai maga is büszkén emlegeti könyvtárának e téren való gazdagságát: „Az én könyvtáram egyike a (magán kézben levő) legbecesebb gyűjteményeknek, amelyben minden nevezetes útleírás, néprajzi, természettudományi mű a legdíszesebb illusztrált kiadásokban megtalálható, s legbecesebbek közte azok az egérrágta régi krónikák. Ezek az én kalauzaim a multak történetében, s a széles nagyvilágban. Nincs olyan elrejtett völgye a földnek, olyan tájék, olyan vegetáció, amit könyveimből ne ismernék.” (*Önéletrajzom* [1893]. *A Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás története*. NK 100., Bp. 1898. 149.)

Könyvtára (a Petőfi Irodalmi Múzeumban) tanúskodik arról, hogy állítása nem volt üres hengegés. Azonban a kaukázusi, krími tájakra

vezérlő útleírásokban csak elvétve találni olyant, amelyet bizonyosan forrásául jelölhetnénk meg. Innen is, onnan is felbukkannak részletek *A Damokosokban*, melyeknél gyaníthatjuk valamelyik forrást, de kizárólagosan egyikre sem mondhatjuk ki. Lehet, hogy ilyent hiába is keresnénk, és Zsigmond Ferencnek van igaza, aki azt hangoztatta, hogy „a keleti és déli forróbb éghajlat az ő legkedveltebb *salvus conductusa*, mellyel minden lélektani különösséget igazolhatni vél a kritika ítélőszéke előtt”. (*Jókai uralomra jutása regényirodalmunkban*. ItK 1919. 60.) Azaz: a regény e fejezeteiben jut leginkább érvényre fantáziája, légkört teremtő írói erje.

Az írásos források mellett feltétlenül keresniünk kell az esetleges szóbeli közlések lehetőségét is. Jókai ismerte és nagyra becsülte Zichy Mihályt. Kapcsolatuk több évtizedre nyúlik vissza, eleinte üzleti-művészi volt (Zichy készítette az 1854-ben meginduló Vasárnapi Újság faágas motívumú fejlécét, s a lapot Gyulaival és Pákh Alberttel együtt Jókai szerkesztette!), s Zichy szerepét Jókainak az oroszországi események iránt alakuló érdeklődésére nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Zichy legkiválóbb magyar méltatója, Berkovits Ilona szerint Jókai egyik elbeszélésére, a *Fegyvertelenre* (*Véres könyv*, 1855.) Zichy *Kaukázusi jelenetek* c. sorozata volt hatással. „Véletlen volna Jókai témaválasztása?” — kérdezi Berkovits — „Nem valószínű. Inkább gondolható, hogy Zichy Mihály rajzokkal, levelekkel buzdította honfitársait a Bach-korszak idején, s művei, oroszországi hírei eljutottak Jókaihoz is. Minden bizonnyal a régi kapcsolatok, emlékek ösztönzik majd Zichy Mihályt, amidőn 1893-ban — amikor az egész ország ünnepli a nagy regényíró írói pályájának 50. évfordulóját — elkészíti a *Fegyvertelen* illusztrációját, egy nagyméretű, káprázatosan szép akvarellt, s ezt küldi el Jókainak.” (Berkovits Ilona: *Zichy Mihály élete és munkássága*. Bp. 1964. 42.)

Kapcsolatuk a későbbi évek során barátivá lesz. Leveleznek, s amikor Zichy 1880-ban rövid időre hazatér, Jókai Róza lánya kíséretében meglátogatja Zalában. (Berkovits, i. m. 186.) Látogatásáról színes cikkben számol be A Hon olvasóinak (*Látogatás a Helikonon*, A Hon, 1880. évf. 1880. 246. sz. szept. 21. Reggeli kiadás, 1–2.) Talán nem érdektelen felfigyelni egy mondatára: „... Zichy ez évben újból Oroszországba utazik; de nem a nyírfás finn öbölbe, hanem a puszpángerdős Kaukázusba, ahol a cacheti bor s a lángszemű mingreliai hölgyek teremnek...” Jókai híres regénye, mely az orosz dekabristák hősiességét dicsőíti, 1879-ben jelent meg (*Szabadság a hó alatt*), s 1881-ben már fordításban közölni kezdi a Herzen-alapította *Poljarnaja Zvezda*. Vajon nem Zichy közvetítésével jutott el a regény Oroszországba? (Berkovits, i. m. 204.) Zichy 1881-ben Grúziába utazott, s Rusztaveli *Tigrisbőrös lovagjának* illusztrációját készítette. Ezekből az évekből nincs írásos nyoma érint-

kezésüknek. De már az utazás célja-ténye felkelthette Jókai könnyen gyulladó érdeklődését! (Valóban csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Jókai orosz-érdeklődésének egyrésztől, oroszországi népszerűségének másrésztől jele, hogy frői jubileuma alkalmával a híres orosz festő, Verescsagin kisméretű olajképpel ajándékozta meg, mely jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona, s az egyetlen Verescsagin-festmény Magyarországon! Majd németre fordított elbeszélés-gyűjteményének egy példányával lepte meg (*Der Kriegskorrespondent*. Erzählung aus dem russisch-türkischen Kriege. Stuttgart, 1894.), melyet dedikációval is ellátott („à Monsieur M. Jokai Souvenir de W. Wereschtsagin. BudaPest [!], Novembr. 94.”). Justh Zsigmond feljegyzése szerint 1888-ban Párizsban Verescsagin hosszan beszélt Jókairól. (*Justh Zsigmond Naplója*. Bp. é. n. 206.)

A S ZEREPLŐK

Regényének szereplőit vizsgálva a források szempontjából is két táborba oszthatjuk őket. A magyar szereplőket a történelem kínálta Jókainak. Bármelyik XVII. századi erdélyi önéletírás, ezzel a korról foglalkozó krónika vagy összefoglaló történeti mű ír II. Rákóczi Györgyről, Kemény Jánosról, Domonkos-Damonkos Tamásról. Találkozhatott Apor István uram nevével is, sőt Czirjékekkel is foglalkozik Orbán műve (III. k. 145.), Nagy Iván pedig — lehet, hogy ez a véletlen névazonosság adta az ötletet Jókainak? — olyan sepsi-zoltáni Czirjékcsaládról tudósít, amely „beszámazva Csíkszékbe . . . Domokosfalvát bírta”. (*Magyarország családai címerekkel*. Pest, 1858. III. k. 204.) Orbán pedig azt írja, hogy a Zabola környéki Tatárhalom közelében Domokosfalva romjai találhatóak, mely települést II. Rákóczi György alatt dúiták fel a tatárok, s „már 1635-ben is oly kicsinke falu, hogy csak két nemes, Czirik Márton és János . . . lakik ott”. (III. k. 145.) A történelmi szereplők forráskritikai vonatkozásaira a tárgyi jegyzetek során mutatunk rá.

A források Czirjék-nevének említése mellett feltétlenül számolnunk kell Jókai erdélyi útjainak hatásával is a székely ezermester alakjának megalkotásánál. Gábor Áron szabadságharcos tettei, az első székely ágyú megteremtése, legendás emlékként élt a székelység körében, Jókai sokszor tesz említést róla írásaiban és székelyföldi beszédeiben is, — a tárgyi jegyzetknél utalunk majd ezekre a helyekre. Ugyanakkor felmerülhet egy másik székely ezermester személye is párhuzamként: Bodor Péteré, akinek neve-tettei szintén elevenen éltek a marosvásárhelyi emberek emlékezetében, mert városa védelméből ugyancsak ágyúkészítéssel vette ki részét a szabadságharc idejében, s számos találmánya, furfangos

szerkezete volt beszéd tárgya Erdélyben. Vajda Pál írja róla, hogy orgonát, szétszedhető részekből összeállított gitárt készített; maltmokat, vízvezetéket, szökőkutakat épített. Volt magától fonó guzsalya, *önmozgó szekere* és „1849-ben a szabadságharc idején a marosvásárhelyi városi tanács megbízta a város védelmével, Gedeon osztrák altábornagy csapatai ellen. Bodor hamarosan hat ágyút öntött és sikeresen védelmezte a várost”. (*Magyar feltalálók*. Bp. 1943. 61.) Zenélő kútját Jókai maga is láthatta.

Czirjék alakjában tehát e két furfangos székely ezermester személyének vonásai ötvöződhetnek össze. (Vö. jelen kiadás 29:32-hez írott jegyzettel!)

Buzdurgán és Kalme alakjának sehol sem találtam nyomát a forrásokban, de egyikük sem egyedülálló alak Jókai műveiben. Képelete születte őket. A motívumrokonság elemzésekor néhány azonos jellemű-szerepű alakjára felhívjuk a figyelmet.

REGÉNY ÉS TÖRTÉNELEM

A *Damokosok* történeti alapját képező eseménysorozat a Kemény János vezette nagy székely seregrész tatár rabságba esésével kezdődik, s a szamosújvári országgyűlés határozatán keresztül II. Rákóczi György trónfosztásáig, Rédey és Barcsay fejedelemmé választásáig tart, közben retrospektív módon érinti a lengyel háború történetet, beszámol az 1658-as és 61-es tatár becsapásról és dúlásról, bár a regényben ez a két időpont közelebb kerül egymáshoz. Czunya a történet egészéhez Orbán Balázst nevezte meg forrásként, egyes részleteknél azonban a *Magyar Simplicissimust*, „Kőváry munkáit” és — esetlegesen — Bethlen Imrét és Kemény Jánost említette meg.

Az egyes motívumok azonosságát, részletek egyezését a tárgyi jegyzetek között ki fogjuk mutatni. Azonban már itt fel kell hívniuk a figyelmet egy olyan Jókai-forrásra, amelyet az eddigi kutatások figyelmen kívül hagytak. Ez a mű Georg Kraus szebeni városi írnok krónikája, mely 1608-tól 1665-ig kíséri nyomon az erdélyi állapotok változását. Ez a német nyelvű írás (*Siebenbürgische Chronik des schässburger Stadtschreibers G. K.*, I—II. Wien, 1862., 1864. = *Fontes Rerum Austriacarum. Scriptorum. III—IV. Bd.*) hozzáférhető volt Jókai számára, s használta is, hiszen a *Bálványosvár*hoz fűzött saját jegyzeteiben — egy égi-háború kapcsán — ezeket írja: „Égi ütközetek. L. *Siebenbürgische* [!] *Chronik*. Georg Kraus. II. k. 226. l., „*Kegen Sonne untergang zween brennende heere zusammen stossen und streiten.*” Cserei Mihály (*Hist.* 225. l.) „*A hegyeken nagy tüzes seregek szörnyű roпоgással egymás ellen harcoltanak.*” — Amit az okos százsz úrnak s a kálvinista Csereinek szabad

volt elhinni, talán megengedhető a pogány Opour fiúnak is?” Kraus a kortárs szemével nézi a XVII. századi Erdély változásait, s lényegében mindent elmond erről a korszakról, amit maga látott, másoktól hallott, érdekesnek vélt. Lényegében adatai benne vannak a többi krónikákban is, hogy azonban Jókai őt is használta, azt három egyezés perdöntően bizonyítja. Ezeket a részleteket itt ismertetjük, a többi kisebb egyezésre a tárgyi jegyzeteknél utalunk.

A *Damokosok A négyezer özvegyasszony ostroma* c. fejezetében ezt írja Jókai a szamosújvári országgyűlés ismertetésekor a fejedelemtől: „... az volt a nagy baj, hogy a fejedelem betegnek jelenté magát. Az udvari orvos, doktor Reineckius azt mondta, hogy *a szíve van meghálva*, s azt mással, mint porrátorrt csörgőkígyó-szívvvel nem lehet felmelegíteni; ... Az egykori krónikalró ellenben azt mondja, hogy *biz az csak afféle, febris scholaris* volt. Mikor a gyerek nem tudja a leckéjét, azt mondja, a hideg leli.” (106. Kiemelés tőlem. V. F.)

A használt források mind megegyeznek abban, hogy Rákóczi a gyűlés ideje alatt betegnek mondotta magát. P. Horváth Kozma *Önéletírásában* meg is jegyzi: „én inkább hiszem, hogy színes [színelt] betegsége volt.” (Közlí *Thaly Kálmán; Történelmi kalászok*. Pest, 1862. 43.) Krausnál azonban a következő leírás olvasható:

„Warde demnach der Landtag ad praefixum terminum ad 2 Septembris alda zum Szamos Ujvar ihn dess schloss Mairhoff vndt Scheuren gehalten vndt damit der Fürst nicht Vrsach habe, vill vnnter dass Volck zu gehen vndt jederman zu sich zu lassen, damit *leget er sich zu bette, hatte eine gestalt eines morbus scholastici*, vndt kann glaublig sein, wenn er den ganzen Verlust, vnaussprechlichen schaden vndt spott so er ihm vermeinten Polnischen Regiment erlitten, betrachtet, dass *er zwar wegen aussgestandener grosser kalt vndt angsten etwas krank an leib*, aber vill an gemüht gewesen ... (i. m. I. 302. Kiemelés tőlem, V. F.). Azaz: „Ezekután az országgyűlést a meghatározott napon, szept. 2-án Szamosújvárott a kastély csűrjében és pajtájában megtartották. És mivel a fejedelemnek nem volt szándékában, hogy a nép közé menjen, vagy bárkit is közülük fogadjon, ezért ágyba feküdt és *olyan dbrázatot vágott, mint egy iskolakerülő* (morbus scholasticus: iskolai láz), s hihető, hogy a fejedelem, aki a maga számára tervezett lengyelországi hatalom megszerzése miatt oly nagy veszteséget, kimondhatatlan károkat és gúnyt szenvedett el, úgy érezte, hogy *a kiállhatatlan nagy hideg és szorongás miatt a mellkasában megbetegedett*, azonban inkább a kedélyében kellett betegnek lennie ...”

Az országgyűlés további folyásának ismertetése Krausnál megegyezik a többi forrásokéval, és így sem nem indokolja, sem nem cáfolja azt a feltevésünket, hogy Jókai ezt a művet használta volna. Azonban ismét

felbukkan egy különös egyezés, mely a többi — Czunya által is megjelölt — forrásban nem található, csak Kraus krónikájában. Jókai ugyanis ezt írja arról a reggelről, amikor a sok özvegyasszony Damokosné vezetésével megérkezik a vár alá: „Azon a reggelen pedig különös csodátünetemény jelent meg az égen: *mint ez a krónikában fel vagyon jegyezve.* Az igazi nap körül egy fényes szivárványba játszó tág udvar öblösült, s annak a karimáján, délponton és a két horizonon három ellennap támadt. A valódi nap épp oly sápadtnak látszott, mint a három naprém, hogy pusztá szemmel a tányérjába láttak, s az egész ég nem volt kék, hanem szürke. Sokáig bámulta minden nép ezt az égi csodát. Gonosz jövendőket jósoltak belőle. *Hogy négy fejedelem fog lenni egyszerre Erdélyországban;* (egyik sápadtabb, mint a másik!) s nagy vérontás, országromlás lesz a vége. S be is teljesült e rossz jóslat; pedig ez nagyobb csoda volt a földön, mint az a másik odafenn az égen.” (107—108. Kiemelés tőlem, V. F.)

Kraus ezt a jelenséget rövidebben írja le, de kétségtelenül forrásul szolgált Jókainak: „Die 17 October erscheinen auff einmall vier Sonnen am Himmel waren erschrecklig zu sehen, haben nichts anders als die ville Verwandlungen der Fürstenthumben vndt wie baldt auff einmall auch 3 vndt 4 Fürsten zugleich gewessen . . .” (i. m. 318.) Azaz: „Október 17-én hirtelen négy nap tűnt fel az égen, rettenetes volt nézni is; ennek semmi más jelentése nem volt, mint a fejedelemség sok változása, ahogy csakhamar egyidőben három vagy négy fejedelem is lett . . .”

Az, hogy Kraus ezt a jelenséget nem a szeptemberi szamosújvári országgyűlésre, hanem a medgyesire időzíti, valószínűleg jobban megfelel a tényeknek, de semmit sem von le Jókai-forrás értékéből, mert hisz Jókai a tatár rabokkal foglalkozó, és végül új fejedelmet is választó két országgyűlés anyagát összevonta, s az egészet a szamosújvári gyűlésen bonyolítottatta le.

Jókai izgalmas részletekben bővelkedően tárgyalja a továbbiakban az asszonyok ügyeskedését, amely arra irányult, hogy az országgyűlés szavazza meg a Bethlen Gábor által az erdélyi népre hagyott nyolcvanezer aranynak igénybevételét a tatár rabságba esett férjek kiszabadítására. Damokosné leleményességét, eszésségét jól jellemzi az író azzal a momentummal, hogy nem elégszik meg az országgyűlés névleges határozatával, hanem — élve azzal a gyanúval, hogy Rákóczi értesülve a határozatról, azonnal jelenti azt Lorántffy Zsuzsannának, s az kiviszi a pénzt Erdélyből — követeli, hogy a fejedelemszont vegye az országgyűlés őrizet alá. Mire azonban a határozat megszületik, s az országgyűlés küldöttei elérkeznek Fogaras várába, Rákóczi titkos üzenetére a fejedelemszont magyarországi várai egyikébe tud menekülni. (*A Damokosok*, 115—120.)

Bethlen Gábor fejedelem végrendeletének vonatkozó szakaszáról számos forrásban történik említés arról is, hogy ennek felhasználása mellett döntött az országgyűlés. De hogy a kincs körül ilyen — Jókai által részletezett — vihar dúlt volna, s hogy az végezetül miért is nem állt rendelkezésre, egyedül Kraus írta meg: „... sollte den Landt Schatz vndt die 60 000 Sechzigtaussendt Duckaten, welche der Gottselige Fürst Bethlen Gabor dem Landt zum Testament gelassen herfür geben, vber welches begehren der kranke Fürst fernerer gantz verstützet worden vndt alle sein leidt trauren vndt bekummerniss zumall gemehret, dass gleichsam nicht gewust zu antworten, hat aber gleichwoll eine frage thun lassen, wo derselbe schatz sampt dem Testament hinkommen sein sollt, dass landt antworten lassen, vndt sich rundt erkläret, dass alles ihm Patak vndt Munkats were, auf welches der Fürst auss grossen Aengsten geantwortet, weil seine Mutter die alte Fürstin noch im lande were zu Fogaras, wolte er solches bei ihr anmelden, vndt auch verhilfflich sein der restitution, darauf das landt abermall repliciret seine F. [ürstliche] G. [nädigkeit?] solte nicht nur Anmeldung thun sondern sie im namen des landts ihm landt verarrestieren lassen, welches der Fürst alles versprochen . . . Wir haben gehört, dass das landt beschlossen die Fürstin Susannam Lorantffy dess Landes schatzes, wie auch des Bethlen Gabors Testament der 60 000 Duckaten wegen, ihm landt zu verarrestiren, damit die Rabben des landes auss der Tartarei gelöst mögen werden, als *hatte der Fürst ihn geheim seiner Mutter vndt alter Fürstin dess landes schluss auffenbahren*, vndt sich allsbaldt aus dem landt zu schaffen, warnen lassen, welche sich von Fogaras auffgemacht, vndt ohne alle gefahr, ihren Mammon anzubeten, ihm den Patak begeben vndt dass landt weiter der schatzung wegen sorgen lassen.” (i. m. 306—309. Kiemelés tőlem, V. F.)

Magyarul: „... hogy az országgyűlésnek a kincset és a 60 000 dukátot, amelyet az Istenben boldogult Bethlen Gábor végrendeletében az országra hagyott, adja ki. Ezt a kívánságot a beteg fejedelem [ti. II. Rákóczi György] később teljesen elfelejtette. Mindenki szomorzkodott az ő betegsége miatt, de ezt a szomorúságot kiváltképpen az növelte, hogy mintha [a fejedelem] nem is akart volna válaszolni. Mégis azonban feltett egy kérdést erről, hogy ugyanis a végrendelet szerint hol kell lennie együtt a kincsnek, ezt válaszolja meg az ország. Az [országgyűlés] úgy nyilatkozott, hogy mindennek Patakon és Munkácson kellene lenni, amire a fejedelem nagy szorongással felelt, mert az édesanyja, az öreg fejedelemasszony még az országban volt, Fogarason. Mindenről értesíteni akarta őt és kárpótlást is akart biztosítani számára. Az országgyűlés erre azt válaszolta, hogy a Nagyságos Fejedelemasszonyt nemhogy értesíteni nem kell, hanem az országgyűlés nevében el kell őt fogatni. Ezt

megértette a fejedelem . . . Azt hallottuk, hogy az országgyűlés úgy határozott, hogy a fejedelemasszonyt, Lorántffy Zsuzsannát, az ország vagyona és a Bethlen Gábor végrendeletéből származó 60 000 dukát miatt, az országban tartóztassák le, mert az ország tatár rabságban levő foglyait ki lehetne ezzel váltani. A fejedelem azonban titokban értesítette az ország határozatáról anyját, az öreg fejedelemasszonyt, és az legott el is hagyta az országot, és minden veszély nélkül imádhatta kincsét, Patakra menvén. Az ország pedig továbbra is gondban lehetett a kincs miatt.”

Azt hisszük, hogy a fenti idézetek egybevetése *A Damokosok* vonatkozó helyeivel meggyőző módon bizonyítja, hogy a történeti események, de legalábbis az országgyűlés napjainak leírásához Kraus krónikája volt Jókai elsősorú — ha nem is kizárólagos — forrása.

JÓKAI FELJEGYZÉSEI

Végezetül feltétlenül meg kell emlékeznünk az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Jókai-noteszek anyagáról is. A 15. sorszámot viselő piros bőrbe kötött kisalakú füzetben írta Jókai *A Damokosokra* vonatkozó feljegyzéseit. E jegyzetek sajtó alá rendezését Péter Zoltán végezte, nekem csak kézírata állott rendelkezésemre. Péter Zoltán megállapítása szerint a 15. számú (nála, a helyes sorrendben, 23. számot viselő) füzet keletkezési ideje 1880—1884. E füzet 3. lapján a következő — nehezen olvasható — feljegyzés tűnik szemünkbe: „Domokos Péter. Nemes Áron. Rákóczy György alatt tatár fogság. 10 évig Kazanban 4 ezer tallér küldöncök elrejtik pénzt. Benkő Transylvania Bod Péter Tymbaulus Hungaricus [!]. Maga megy el vőlegényért. Tatárok szemben Domokos Mihály Póka tatár vezér, Pókahalom. A Csernátony határ.”

Ugyanezen lap verzóján: „Hej becsület becsület, ha te nem volnál, én most nem halnék meg.” (O. C. Hung. 699. sz. alatt.)

Minket e feljegyzésekből elsősorban Jókai forrásmegjelölése érdekel. Benkő József, a neves XVIII. századi erdélyi polihisztor, maga idejében jelentős munkája (*Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus*. I—II. Bécs, 1778.) bizonyára az alapötletet szolgáltatta Jókainak a regényhez, amennyiben ennek lapjain tárgyilagos hangon, korabeli forrásokra hivatkozva jeleníti meg frója II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratának történetét, számol be Kemény János seregrészének tatár rabságba jutásáról és közli az erdélyi országgyűlések sorrendjében az azokon született határozatokat. (i. m. 270.) A szolid, tudományosan mértéktartó hangú mű nem lehetett igazi forrása *A Damokosoknak*. Ugyanez mondható el Bod Péter művéről is (*Hungarus tymbaules seu grata ac benedicta Hungarorum . . . ex epitaphiis*

renovata memoria, quam ex cineribus excitavit, [Nagyenyed], 1764.). E mű 71. lapján emlékezik meg Bod arról, hogy Alsó-Csernátonban a templomban márványtábla őrzi Domokos Domonkos és Domokos Tamás emlékét. Bod nevezetes könyve azonban csak ennyiben lehetett elindítója Jókai képzeletének, s esetleg abban, hogy a 87. lapon Tsernátoni Pál 1679-ben bekövetkezett halála alkalmából siratja gyászversében Bod Péter a nagy tudóst. Hogy e vers, a Tsernátoni név maga, szolgáltatott-e Jókainak ötletet a „csernátoni ezermester” alakjának megformálásához, nem tudjuk, nem merjük határozottan állítani. Úgy hisszük, hogy a jegyzetfüzetben szereplő hivatkozások a regény megírása előtti figyelmeztetők csupán: Jókai azért jegyezte fel őket, hogy alkalomadtán megnézzze, mennyit méríthet belőlük. Véleményünk szerint nem sokat.

Hogy *A Damokosok* zárófejezetében felhasznált Damokos-jelmondatot hol találta Jókai, honnan írta füzetébe: nem tudjuk. Feltehető, hogy valamelyik erdélyi útja során egy Domokos-leszármazottól hallotta. Nagy Iván, bár a Domokos-család genealógiáját felállítja, nem ismeri a jelmondatot.

A Nemzet még folytatásokban közölte *A Damokosokat*, amikor az április-júniusi évnegyedre szóló előfizetési felhívást tesz közzé. Ebben ezt írja a szerkesztőség: „Regényközleményeinkre nézve ígérhetjük, hogy Jókai Mór *Damokosok*-jának [!] folytatólagos közlése mellett gondunk lesz rá, hogy estilapunk tárcája — minden selejtes sensatio-regény mellőzésével — folyton elsőrangú írótól hozzon regényt vagy elbeszélést. . . A reggeli lapban a *Damokosok* [!] befejezése után újabb regényt fogunk kezdeni, szintén *Jókai-tól*.” (1883. márc. 25.)

Érdekes reflexiót váltott ki a regény — még Nemzet-beli közlése alatt — egyik olvasójából. A Nemzeti Újság a következő levelet adta közre: „*Jókai a torna ellen*. „Egy tornász’ aláírással kaptuk a következő sorokat: „Jókai Mór koszorús regényírónk legutóbbi érdekes regényében *A Damokosok*-ban a következőket írja a testedző sport ellen: »Hannibál cannaei diadala, meg azé a ‚névtelen hőse’, aki a távgyaloglásban a ‚viador’ címet elnyerte: egyformán hiábavalóság. Amaz megrontotta vele Carthagot, emez meg a tüdejét. Jobb lett volna, ha otthon pipáztak volna azalatt.« [166: 1—5.] Sajátságos, hogy éppen a Jókai által anynyira pártolt kormány tette törvény által kötelezővé az iskolában azt a tornát és subvencionálta azt az atletikát, melyek éppen az emberek tüdejének és egész testök egészségének megsonását [?] eszközlik.” (I. évf. II. sz., 1883. ápr. 11.)

Ugyancsak a Nemzeti Újság adja le az első hírt a közeljövőben megjelenő regényről: „Jókai Mór legújabb regénye *A Damokosok*’ legközelebb meg fog jelenni az Athenaeum kiadásában; a költő leánya, Jókai Róza, fog a regényhez illusztrációkat készíteni.” (I. évf. 52. sz. 1883. máj. 23.)

Egy héttel később a Vasárnapi Újság „Irodalom és művészet” rovatában rövid közlemény jelzi a regény megjelenését. „Az Athenaeum-társulat kiadásában több regény jelent meg e nyári időszakra is. Ezek között van *Jókai* két-kötetes legújabb műve: „*Damokosok*” [!], regényes történet, melyben a költő fantáziája oly kitűnőleg használ föl erdélyi mondákat és történeti adatokat. A regényt négy tollrajz is díszíti Jókai

Róza kisasszonytól, a költő rokonától [!]. Ára a két kötetnek 2 frt.” (XXX. évf. 26. sz. 1883. júl. 1. 427.)

Ezután sűrűbben következnek a regény megjelenését hírül adó közlemények. A Magyar Korona 1883. júl. 1-én szolid kis „Irodalmi hír”-t — voltaképpen szerkesztői hírecskét — tesz közzé: „Az Athenaeum könyvkiadó hivatalában megjelentek és leküldettek: A damokosok [!] regényes történet írta Jókai Mór. Négy tollrajzzal Jókai Rózától. 2 kötet ára 2 frt.” Majd a *Nemzet* is keretes kis üzleti cikkben adja tudtul a lap olvasóinak, hogy „Éppen most jelent meg! Az Athenaeum könyvkiadóhivatalában Budapest (Ferenciek-tere, Athenaeum épület) és minden hiteles könyvárusnál kapható: A Damokosok. Regényes történet. Két kötetben írta: Jókai Mór. Négy tollrajzzal Jókai Rózától. 8-ad rétv 350 lap. Ára a két kötetnek 2 frt.” (II. évf. 181. sz. 1883. júl. 3.) E hirdetést azonos szöveggel még kétszer ismétlik meg a lapban (júl. 5., júl. 7.), majd az „Éppen most jelent meg!” szövegrész elhagyásával kéthetenkénti időközzel szeptember 7-ig még ötször.

A Magyar Koronában hosszabb ideig semmi híre sincs az új Jókai-kötetnek, s csak szeptemberben jelenik meg — átvéve a *Nemzet* hirdetését — keretesen a *Damokosok* reklámszövege, minden külön megjegyzés nélkül, csupán a bibliográfiai adatokat közölve.

Nem mondhatjuk, hogy Jókai újabb regényét túlméretezett reklámhadjárat harangozta volna be. Még a Jókaival szimpatizáló Képes Családi Lapok sem vesznek róla tudomást, pedig már a *Cigánybáró és A lőcsei fehér asszony* közeli megjelenését adják tudtára olvasóiknak (1883. máj. 20. 543).

A regény megjelenése után a leggyorsabban a Pesti Hírlap reagál (1883. júl. 15.) — vasárnapi — számában névtelen cikket közöl. Ebben az ismeretlen szerző ezeket írja a regényről: „A *Bálványos vár* szereplőinek ivadékai jelennek meg előttünk e regényben. Így a regényt a *Bálványos vár* folytatásaként tekinthetjük. Jókai humora, tündöklő színekkel festő fantáziája ez elbeszélésben is gyönyörrel tölti el az olvasót; ámbár a „*Damokosok*” sem kompozícióra, sem kidolgozásra nem tartozik Jókai jobb művei közé.

A hű nő Jókainak majd minden regényében fel van magasztalva. Damokos Tamásné is ilyen eszményi alak, anélkül, hogy az igaz emberi jellemvonások egy percig is kételyt támaszthatnának bennünk, hogy ez a nő csakugyan volt és ilyen volt, amilyenek Jókai rajzolja . . .”

Ezután a cikk szerzője ismerteti a regény tartalmát, majd így folytatja: „Jókai gyönyörű előadása e regényben is leköti mindvégig figyelmünket. Lefrásai vetekednek előbbi leírásaival.”

Körülbelül egy hónappal a regény könyv alakban való megjelenése után adja közre Acsády Ignác ismertetését a Pesti Naplóban (1883. aug. 4-én, 213. sz.). A következőket írja:

„... Jósika Miklós, Kemény Zsigmond és mások sokszor merítették e dúsgazdag anyagból, s maga Jókai már régebben is babérai fényes koszorújába nem egy értékes levelet fűzött Erdély múltjából vett műveivel. Legutóbb ismét sokszor visszatér oda, s utolsó regénye, a Damokosok [így!], szintén Erdély múltjának egyik megrendítő epizódja... Ezúttal nem a fény, hanem az árny, nem a dicsőség, hanem a nemzeti szomorúság ideje vonzotta.

Férj és feleség a regény két főalakja. Rendíthetetlen szerelmük és sokféle megpróbáltatásaik, végül pedig az országot érő nehéz csapások közötti egyesülésük tárgya az elbeszélésnek, mely a két főalak sorsába hatásosan vonja bele amaz idők nagy történelmi eseményeit, Rákóczi küzdelmeit és bukását, végül az egész ország, a fényes Gyulafehérvár romba dőlését. Élénk, megragadó képet varázsol élénk a hírneves író ragyogó képzelete, s noha az előadás inkább kedélyes, sőt sok helyen humoros, az elbeszélő nagy állami és társadalmi katasztrófák mélyen megindító hatást tesznek az olvasóra.”

Ezután ismerteti a regény cselekményét, majd a következő elemzést bontja ki: „... Regényes történetnek nevezi Jókai ez új művét. A szóhagyomány és a megtörtént dolgok összhangzatosan vannak benne egybeszőve. Tárgy és alakok egyaránt érdekesek; Czirjék Balázs [!] kitűnően sikerült alkotás, akinek csínyjei, ezermesterségei mulattatók, ámbár néhol, mint például midőn az oláh rablótól a pénzt visszaszerzi, kissé túlmennek a valószerűség határain. Damokos Tamásné, a szerető, hű és ha kell, elszánt székely menyecske bájos és rokonszenves nőalak, míg ellenben Damokos Tamás egyénisége kissé halványan van rajzolva. Annál gyönyörűbbek a regény leíró részei, egyes tájképek, a kirfmiai kertek, harci és más jelenetek, s Jókai hatalmas képzelőerejének egész bűbája nyilatkozik ama szemképrázta rajzban, melyet Tamás és a tatár murza egyik háremhölgye közötti első találkozásról ad. Diszkrét tapintattal ír le olyan jelenetet, minőket Makart szokott realiztikus ecsetével vászonra tenni. Jókai fényes tehetsége, de egyszersmind finom gyöngéd-sége ezen leírásokban tűnik ki leginkább, melyek a gyorsan haladó és folyton érdekes elbeszélés folyamába művésziileg vannak beleillesztve. Új művével Jókai élvezetes olvasmányt adott a magyar közönségnek.”

Az 1883. aug. 5-i (vasárnapi) Egyetértés nagy cikkben számol be Jókai új regényéről. E bírálat névtelen szerzője elméleti fejtegetéssel kezdi kritikáját:

„Hősök, akiknek bőven kijut a rendkívüli tulajdonságokból; merészen egymásra tornyosuló kalandok, melyekben egy-egy kedvelt személyiség részére nincs semmi lehetetlen, csak diadal; szivárványos éghajlat, ahol az ember ősi lény korabeli állapotaiból egy-egy töredéket tüntet föl csodálatraméltó nagyságban, ahol sok van az 'ezeregyéj' vilá-

gából és a romantikából — ezek túlnyomó elemei Jókai legújabb regényeinek.

A föld, az élet kevés bennök. A délibáb, a káprázatok világa tárul föl. Oly fényes, oly ragyogó minden, mint egy operában. És a legfantasztikusabb meséket, mondákat, legendákat, adomákat bámulatos jelenetezésben vezeti elő egy merész kéz, mely dirigál, pazarol, (van neki éleg, miből!) ront-bont, alkot és írja kifogyhatatlanul a köteteket.

Az a termékenység, az a csapongó szárnyalás, az a kifogyhatatlan lelemény, a hatásnak az a törhetetlen varázsa, melybe az olvasó jut, — a legkritikább adomány, melyet a géniusz ily tartósan meghágy kegyeltjeinél. Mondhatjuk sokszor, hogy Jókai ennél különbekezt is írt, de egyszer sem hagyjuk rávenni magunkat, hogy könyvét félbeszakítsuk és ne olvassuk tovább. Melyik íróról lehet ezt elmondani, aki száz és száz kötetet írt össze?

Hogy eltért az élettől, hogy szereplőkül nem embereket választ, hanem legendai és mythoszi lényeket, (földröttebb izmosokat és földröttebb légieseket), hogy inkább szereti a rendkívüliségeket kigondolni, mint az élet folyását kísérni: ezt sajnálni lehet, mert egy nagy alkotó szellem mivé emelné regényirodalmunkat! De a költő előszereteté ki korlátozható?

„A Damokoszok’ regényes történetnek van címe, s az is a szó szoros értelmében, a kalandszerűség ama bőségével, mely az ifjú kedélyeket olyannyira tudja foglalkoztatni, hogy leghálásabb olvasóit kétségkívül köztük fogja megtalálni. Kitűnőbb ifjúsági olvasmányt képzelni sem lehetne, ha a szerelmi részek kevesbűlnének. De azt meg a női olvasók nem hagynák.”

Ekkor következik a kor kritikájából elengedhetetlen részletes tartalmi kivonat. Közben azonban egy-egy értékelő megjegyzést is olvashatunk:

„Kitűnő része a regénynek, mikor a költő a képzelet oly szabad földjére jut, mint Krímiá, és leírja Buzdurgán kán udvarát.”

Vagy a szamosújvári országgyűlés leírásáról: „Ismét egy mozgalmas, eleven színekben, változatokban, pattogó beszélgetésekben dús részéhez jutunk a regénynek, olyanhoz, mely Jókai legkitűnőbb munkáinak is ékessége volna. Az országgyűlés zűrzavara, az asszonyok beavatkozása, a fejedelem habozása, a beszélgetők észjárásának eredeti üdésége mestereileg vannak előadva . . .”

A végső viadalról: „A regényes történetek ekképp a romantika egyik közkedveltségű epizódjával érnek véget.”

Ezután így folytatja a kritikus: „Látni lehet az itt elmondott meséből is, hogy Jókai regényének folyása, kompozíciója nem hasonlítható semmiféle modern regényhez. Őneki megvan a maga külön világa, külön emberei, külön genre, és mindezekhez a költészet, a képzelet oly

dús adománya, az előadás oly sajtósága hatalma, hogy csakugyan kivétel minden tekintetben, egyetlen a maga nemében. Ezt a genre-t kevesebb képesség ma már fent nem tarthatná. Azért semmisült meg irodalmunkban minden kísérlet, mely őt utánozta és mintaképiül választotta. Roppant termékenysége mellett is, e rendkívüli tehetség mellett irodalmi iskola nem tudott fejlődni, fölvirágozni — éppen rendkívüliisége miatt nem.

Kivált új műveit választani mintának, nagy merészség volna. Csak ő bír ilyesmivel, csak neki lehet elnézni.”

A Fővárosi Lapokban Csanádi Sámuel írt a regényről. (1883. aug. 17., 192. sz., 1229—30.) Ebben a tartalmi ismertetés után ezt írja: „Van elég regénye Jókainak, mely érdekfeszítőbb, mint ez; van, mely bonyodalmasabb, mely jeleesebben fest korszakot, mely koncepció tekintetében kitűnőbb, melyben a költő képzelme hívebb marad az élethez; de nem sok regénye van, melyben fény az árnyal oly sajátságosan vegyülne, mint ebben. Mintha e könyvben fogatkozásait és jeleségeit egy homorú tükörben miniature-alakban látnók.

Képzelőtehetségének ereje, leleményessége, különösen a Czirjék kalandjaiban, a szépnak és rútinak egyaránt bámulatos festése s nyelvének nagy színgazdagsága értéket adnak az élet- és emberfölötti történeteknek. A Kadme [Így!] tündéri kertjének leírása elragad, nyelvezetének bája gyönyörködtet és meséjének leleményes szövése elnézővé tesz a valótlanok, a túlzások iránt. Csodálunk kell a tollat, mely azokat a szemenszedett szólásmódokat és tősgyökeres székely kifejezéseket ily tömegben összeszedni és mégis oly természetesen, minden erőszakolás nélkül elrendezni képes, és a kacagásig élvezzük azt a jóízű humort, mely számos jeleneten átömlik, és mely Czirjéknek az Akmet béggel való jelenetében éri el tetőpontját.

De másrészt mennyi hiba a jellemelek rajzában, mily gyöngye alap a helyzetek és szereplők cselekvéseinek motiválásában! Czirjék mester hihetetlen, emberfölötti, fizikailag is képtelen dolgokat visz véghez. Mint a bűvész, aki annyi tallért kap el a levegőből, amennyit csak akar; úgy Czirjéknek is minden eszköz rendelkezésére áll, amelyre csak szüksége van, hogy lehetetlen tetteit véghezvigye. Meg tud ez élni még a tó fenekén is. Damokos Tamás sem e világból való ember. Mikor látja, hogy seregük tönkre van téve, a fejedelem maga megfutott, midőn még csak újabb ütközetre sincs remény; ő veszteg marad, bevárja szép ciondesen, míg rabszíjra fűzik, ahelyett, hogy haza futna nevéhez, gyermekeihez. Nincs húsból és vérből. Midőn a fürdő Kadmet [!] meglátja, midőn szeme előtt van az az „észbontó” látvány, mely csak az isteneknek való, ő képes a másik oldalára feküdni és elaludni. Ilka is nem egy, hanem két asszony. Egészen más a regény első felében, mint a másodikban.

Kadmenek [!] Damokos iránt rajzolt szerelme is mesterkélt alapon nyugszik. Hát még a Damokos elhatározása, ki — midőn Kadme [!] megszabadítja bilincsitől és kijelöli neki szabadságának útját, — visszamegy börtönébe. — Buzdurgán is népmesei és hitregei szörnyalak.

És mégis e könyv költői olvasmány mindazok előtt, kik gyönyörű magyar nyelven a hitvesi hűségnek egy megható történetében kívánnak gyönyörködni. Ha az életben nincsenek is, de az irodalomban olykor-olykor akadnak „bűbájosok”, kik — hiába mond ellene elménk — uralkodnak rajtunk csodálatos varázsukkal. Ily jelenség a regényes meséket mondó Jókai is.”

Csanádi Sámuel fenti cikkét teljes terjedelemben és változatlan szövegben lekötölte a Kecskeméti Lapok 1883. aug. 26. 35. sz. (1—2.).

A Koszorúban Prém József ismertetése jelent meg (1883. aug. 19. 33. sz. 528.). A szerző számos esetben adja tanújelét annak, hogy sem az erdélyi történelem idézett eseményeivel nincsen tisztában, sem Jókai regényét nem olvasta el figyelmesen. Tévedéseire mindenütt felhívjuk a figyelmet.

„A cspongó fantázia kedvelői, kik a merész túlzásokat a romanticizmus szabadalmával mentegetik: legszívesebben hivatkoznak Shakespeare-re, aki pályája vége felé kifogyhatatlan volt a kalandszerű leleményekben s utolsó műveiben mind jobban távozott a reális élettől, az igaz földről. Íme Jókai is minden újabb művével megmutatja, hogy képzelete semmit se fáradt el, sőt ragyogóbb, szárnyalóbb, mint valaha. Még mindig pazar bőségben rendelkezik kápráztató színekkel, izgató kalandokkal, legendai hősökkel és hősnőkkel, akik iránt csodálatunkat a szeretetünket fölkelti, hogy velök küzdünk, velök örülünk. S mint egy-egy sokoldalú alakja: úgy Jókai is valóságos ezermester. Hatalmát oly csodásan gyakorolja fölöttünk, hogy a hihetlent is valószínű gyanánt fogadgatja el velünk, s mi szívesen hiszünk az általa mutogatott képekben, melyeket mint valami kaleidoszkópot forgat előttünk.

A történet és hagyomány, a való és a rege, a természetes és a lehetetlen ily merész vegyítése csak ő neki sikerülhet. Ebben az irányban egyedül áll, s az ő rendkívüli egyénisége, előadásának varázsa, humorának üdesége akkor is jogosulttá tennék a regényköltés e ma már mindenütt szokatlanná vált módját, ha fantasztikus emberei közt nem volna mindig néhány lélektanilag igaz alak is, s ha a hatásra számító helyzetek és önkényes fordulatok közt olyanok is nem volnának bőven, melyek nemcsak a képzeletünket izgatják, hanem a költői igazság erejével szívünket is megremegettik.

Ebben a „regényes történet”-ben, amint a koszorús költő „A Damokosok”-at elnevezi: különösen két alakot rajzolt nagy előszeretettel. Az egyik Czirjék Balázs [!] székely hadnagy, a másik Damokos Tamásné,

a mikóújvári szép szalmaözvegy. Mindketten a küzdelmek egész sorát vívják, s a szerző épp oly kifogyhatatlan az akadályok fölédzésében, amily nagylelkű a férfi és a nő rendkívüli tulajdonságainak osztogatásában.

Erdély történetében nagy szerepet játsztak a Damokosak, kiknek utódai ma is élnek. A régi hősök közül egy se jutott olyan hírne, mint Damokos Tamás, ki a lengyel koronára vágó II. Rákóczi György katonája volt. Nem ment a fejedelemmel szerencsét próbálni [!], de otthon maradt [!], hogy a hadsereg nélkül hagyott Erdélyt megvédje a betörő tatárok ellen. Küzd is vitézül Kemény János fővezérrel, de hiába [!]; az ellenség sok társával együtt foglyul ejti s Krímiába hurcolja, hol Buzdurgán kán nehéz munkára kárhoztatja őket.

Sorsát már az erdélyi táborban [!] tudja Damokos Tamás."

Ezután kerít sort a tartalom, szintén sok esetben hibás, elmondására, közben ilyen megállapításokat tesz:

„Damokosénak nincs is többje kétezer aranyánál, de szerez még hozzá annyit [!], s akkor útnak bocsátja Czirjék Balázst [!]."

Majd később: „Jön is a tatár, el is pusztítja a szép országot s hozzá Mikóújvárt is. Amint aztán őrizetlenül marad Damokos Tamás a messze Krímiában: Ilka asszony brassói görög kereskedőktől pénzt szerez, s most már maga megy el Buzdurgán udvarába, hogy urát megszabadítsa.

Ennyi érdekes alak, ily sok szövevény, a rendkívüli helyzetek s változó események e rohamosan gyors sorakozása szinte magával ragadja az olvasót, s amire az utolsó lapot is átfutotta, csak azt sajnálja, hogy már vége is van. Jókai előadásának ama régi előnye, hogy sohasem fászesztó, most is egész teljességében megvan. A legszomorúbb dolgokat is könnyed hangon, bánatos humorral csevegi el. A hatás nem is engedi, hogy a regény fogatkozásaira gondoljon az olvasó; s a kritikus is szívesen lemond ítélő tisztéről. De hisz merő ismétlésekbe kellene esnie a bírálóknak, ha fölháyná, hogy Jókai embereiben ritkán vannak igaz emberi érzések [!], egy-egy tettükért nem mindig pszichológiai ok sarkalja őket, kalandjaikra sokszor csak a költő szeszélye s nem benső akarat és szükség készíti, s hogy mind e hiányokat csak azokkal bírja feledtetni, kik extravaganciákra hajló műzsájának minden bizarrsága előtt is kész-örömet meghódolnak, míg a reális irányú költészet híveire az ő fantasztikus művei hatástalanok maradnak.

Mert az univerzális tehetségeknek egyik szerencsétlensége, hogy olvasóiknak nem szabad fölöttébb finnyásoknak lenniök. De a való élet rajzát követelő műbírót is meglepi az olyan szemkápázatú festés, mint Damokos és Kalme első találkozása, az olyan mozgalmas, híven ellesett jelenet-sorozat, mint az asszonyhad pörlekedése és egész szereplése, az olyan mély érzelmű részlet, mint amikor a szép Ilka beismeri, hogy

közös sorsa van a többi özvegyasszonnyal s nem is akar már külön lenni, s végül az olyan kép, amilyen a krímai udvarban táruul föl előttünk, a zsarnokoskodó kánnal, annak hölgyeivel s a magyar foglyokkal. Mind e részletek a mester kezére vallanak, s a legszebbek közé tartoznak, melyeket Jókai valaha írt.

A kompozíció lazasága, adomaszerű menete egyben-másban kifogás alá eshetik, s az alakok rajzát is túlzottnak mondhatja a kritika, de az ilyesmit rég megszoktuk a koszorús költőtől, ki fantáziáját nem fékezheti. A főszemélyek: Czirjék Balázs [!] és Damokos Tamásné azonban mindig jó ismerőseink fognak maradni, egyéniségük minden vonását föltárta előttünk a szerző. A hadnagyban mindazt az ügyességet, furfangot s becsületességet megszemélyesíté, mely a székely fajt jellemzi, s a hű asszonyban a székely menyecske eszményképét rajzolta éspedig rokonszenves vonásokkal. Mellettük a férj s a három [!] hölgy tűnnek ki bánatos és meddő szerelmükkel [!]. Apor István fondorkodását, Buzdurgán operette-hősi henccegését szintoly jellemzetesen ecsetelte a szerző, ki e legújabb művével is kedves meglepetést nyújt hívei nagy seregének.”

És ezzel a bírálattal mintha véget is érne a regény visszhangja. A Magyar Könyvszemle 1883. évf. Bibliográfiai részében (LIII.) közli a mű bibliográfiai adatait „A magyar irodalom 1883-ban” cím alatt — megjegyzés nélkül. A köteles recenziós példányokat ismertették a napilapok, megemlékeztek a kötetről — bizonyos udvarias elnézés hangján: de hiába jelenik meg a regény ezután minden sorozatos kiadásban, külföldi kiadóknál s egy alkalommal önállóan is: a kritikusok és az irodalomtörténészek csak egy-egy bibliográfiai utalással, Jókai műveinek felsorolásában vesznek létezéséről tudomást. Amikor 1893 tavaszán az Athenaeum társulat Jókai regényeinek képes díszkiadását reklámozza a vidéki lapokban, a Debreceni Hírlap (III. évf. 56. sz. 1893. márc. 7.), majd a Pécsi Figyelő (XXI. évf. 26. sz. 1893. ápr. 1.) a felsorolt művek között megemlíti *A Damokosokat* is. A két szöveg teljesen azonos volt. A Jókai-irodalom töménytelen anyagát megközelítőleg átvizsgáltuk. Mégis — gyakran csak áttételes — utalásokat találtunk *A Damokosokra* vonatkozóan.

Versényi György 1904-ben írt *Jókai emlékezete* c. cikkében (Erdélyi Múzeum 1904. okt. 15. XXI. k. 8. füzet 433–46.) arról beszél, hogy Jókai elbeszélései „apróbb mondákkal, regékkel, babonákkal tele szórva...” Rapsonné köves gyűrűjét, Simó Pétert, a Dráku popit és a Munduka Ravaselt említi, majd Jókai nőalakjait elemezve Ilka asszonyról ezeket mondja: „lelkében a gyöngöseségből erő, a szelídségből harag, hitből kételkedés, féltékenységből vakmerő bátorság támad.” A regényről magáról semmit sem szól. (i. m. 439. és 443.)

Ha a hivatalos irodalomtörténet az öreg írónak kijáró kegyelettel nézi is el a regény gyengéit, a hivatalos Magyarország nem kíméli őt. Pár évvel halála után, 1911-ben utasítja gr. Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter dr. Szemák István miniszteri tanácsost, hogy állítsa össze „azon tankönyvek és más, az ifjúsági könyvtárakban található munkáknak jegyzékét, melyekben a tanuló ifjúság erkölcsi érzületét sértő kifejezések, szavak, mondatok és képek vannak, vagy oly vonatkozások, melyek alkalmasak arra, hogy az iskolás gyermekben a sexualis érzést felébresszék, s ezáltal a fiatalkorúak egészségére és testi fejlődésére károsan hatnak”. (Szemák István: *Ifjúsági könyvtárjegyzék a középfokú iskolák könyvtárai számára*. Bp., 1912. 3.) Szemák lelkiismeretesen látta el feladatát, s listájára három Jókai-regény is felkerült, mint amelyekben „veszedelmes az érzékcsik landoztató, érzéki vágyakat ébresztő helyzeteknek, képeknek, alakoknak leírása (Jókai: Rákóczi fia: a titkos társaság ülései; A tengerszemű hölgy; A Damokosok . . .” (i. m. 7.) E lista szigorán még az a megjegyzése sem enyhít, mely szerint az említett műveket semmi körülmények között sem ajánlhatja az ifjúságnak „ha máskülönb mûbecsüket tekintve még oly jelesek, értékesek voltak is”. (uo.)

Erre a támadásra az irodalomtörténészek közül *Király György* válaszolt *Egy megbízott irodalmi szakértő* c. csípős cikkében (It II. évf. 1913. 4. füzet 249–251.). Ezt írja: „Ha pedig e válogatás elvei után érdeklődünk, . . . két dolgot tudunk meg . . . 1) a szerzőnek semmiféle kellően megállapodott elvi álláspontja nincsen, 2) hiányzik a kellő irodalmi és esztétikai érzéke . . . Igaz, hogy szerepelnek benne magas szempontok: vallás, erkölcs, hazafiság, miknek jelentőségéhez szó se fér, de ezek a jegyzékben csak nevük szerint élnek: a *prüdéria* az, ami valójában tollát igazgatja. Mert csak ez ütközhet meg pl. . . Jókai Domokosok [!] c. regényében.”

Gulyás József: *Jókai kacér női* címmel írt tanulmányt a Sárospataki Ifjúsági Közlönybe (1918. jan.–ápr. XXXIV. évf. 5–8. sz.). Ebben, szintézisre törekedve, az egyes regényekről külön nem ejt szót, azonban *A Damokosok* két ellentétes nőalakjáról egy-egy sorban megemlékezik. Szerinte „Kalime [!] odalisk a szerelmes, csábító, majd bosszúálló nő mintaképe”, Macskási Ilona pedig „a nemes érzelmeik miatt tiszteletreméltó női alakok” sorába tartozik. (61. és 117.)

Ugyanebben az évben jelent meg Nagy Rezső alapos tanulmánya *A krlmi tatár rabok történetéről* (Losonc, 1918.). Ebben a Damokos család valamelyik rab tagjáról fennmaradt csonkítási-mondát elemezve kétségesnek véli, hogy a magasrangú Damokos Tamás lett volna az áldozat. Itt jegyzi meg lábjegyzetben, hogy „Báró Orbán Balázs szép históriát, Jókai Mór pedig regényt írt a csonkításról”. (i. h. 51–52.)

Az Ethnographia 1919. évfolyamában jelent meg Szendrey Zsigmond kitűnő tanulmánya (*Népbabonák Jókai műveiben*). A *Damokosokról* ebben semmit sem mond, azonban az abban fellelhető népi hiedelmeket listába veszi. (115.)

Az utókor elfelejtkezett Jókai e regényéről. Zsigmond Ferenc: *Jókai regényhősei* című írásában, a Jókai-hősökről így beszél: „[arcukon] az exaltált szerelem önkívülete, a férfiakén a fölényes — azt is mondhatnánk: a poseelő — hidegség és nyugalom. Éppen ez az, ami a nőket úgy fel tudja izgatni, meggyötörni, eszüket elvenni, extázisba ejteni. Ez az a híres romantikus pose, mellyel először Byron hősei gázoltak keresztül a hölgyvilág szívére, egy emberöltőn át a társadalmi érintkezésben is csakugyan ezt utánozta, ezt gyakorolta minden arszlán s Jókai sem tudott soha egészen leszokni erről kedvenc férfialakjainak rajzában.” S egyetlen szóval sem emlékezik meg Damokos Tamás és Kalme viszonyáról, amely pedig kirívó példája a fentebb megfogalmazott byroni életérzésnek (BpSz 1922. 547. sz. 71.)

Zsigmond Ferenc Jókai-monográfiájában két helyen bukkan elénk A *Damokosok*-emléktése. Először csak egy felsorolás egyik műveként, ahol Jókai 1875 után írt történelmi regényeit veszi lajstromba a szerző. (*Jókai*. Bp., 1924. 247.) Másodszor ott, ahol Jókai mesélőkédvéről, népi humoráról, gyermeki igazságszolgáltatásáról beszél. Itt ezt írja: „... mindnyájan szívesen beállunk a gyerm.ekhallgatóság soraiba s jól mulatunk mi nagy gyerekek is a szultánokon, fejedelmeken s más félelmes hatalmasságokon, mikor ezek lekerülnek a bábszínház deszkájára. Oda kerül pl. az öreg szultán apó ,onnan Sztambulból', aki ha valami neki nem tetsző dolgot tapasztalt Erdélyben, fogott egy korbácsot, mely mindig ott lógott a szegen s úgy végigvert vele rajtunk, hogy csak úgy repedt bele a bőriünk; egyszer azonban Rákóczi Gyurka nagyon megmakacsodott s elindult Lengyelországba, akárhogy kiabált is utána az öreg apó onnan Sztambulból: ,megállj gyerek! mert biz a fenekedre verék!' (*A Damokosok*)” (383.)

A Jókai-centenárium alkalmával megjelenő művekben is csak utalásokban lelhetünk A *Damokosok* nyomára. Kristóf György: *Jókai Mór élete és művei* (Cluj-Kolozsvár, 1925.) részletesen elemzi az író történelmi regényeiben követett meseszöveget, s ennek kapcsán előtérbe helyezi Jókai gazdag fantáziáját, „mert ami történik regényeiben, mégis csak mese a költő látszólagos tiltakozása ellenére. Avagy van-e a valóságban Berend Iván, Czirjék Boldizsár, voltak-e Baradlay-fiúk és Timár Mihályok? Úgy-e bizony ilyen hősök csak a mesében élnek?” (79.)

Buday Dezső tanulmányában mintha Szemák idézett könyvtárjegyzékével vitázná, amikor ezt írja: „Jókai erotikuma a kifinomult és mélyebb érzésű kultúrember mindennapos erotikumának a határán alig

megy túl... csak egyszer gyönyörködik a szadista Sasza cámőben... Elég sokszor szerepel nála a korbács, mint színpadi rekvizitum, de mindannyiszor elég diszkrétén... A korbács inkább csak szerzetesekről szóló regényeinek, aztán meg az oroszokról szóló írásainak elmaradhatatlan rekvizituma. Már a nimfajeleneteket... a török nők fürdőzését élénkebb tollal rajzolja. De hol marad akkor is a franciáktól és micsoda mérföldek választják el a pomográfiától!" (Nyugat, 1925. I. k. 340.)

Hosszabban foglalkozik *A Damokosokkal* Dézsi Lajos: *Magyar történeti tárgyú szépirodalom* című nagy tanulmányában. Ezt írja: „Erdélyi tárgyú ‚Damokosok‘ (1883) című ‚regényes történet‘-e is. Ennek kora a II. Rákóczi György szerencsétlen lengyel kalandját (1657) követő néhány év, amikor Rákóczi serege, Erdély színe-virága, Girai Mohamed tatár kán rabságába esett. Rákóczi eltávoztával a sereg vezérletét Kemény János vette át, az ő alvezérei voltak Sebessi Miklós és Damokos Tamás csiki főkapitány, regényünk főhőse, kik az 1657. július 31-i trembowlai csata után kerültek a krími tatárok fogságába. Ez a Damokos csakugyan történeti alak, a visszamaradt sereg kapitánya, aki csakugyan tatár rabságba került s az újabb adatok szerint előbb Kemény mellett volt ő is, a kőszikla tetején épített Zsidó városban, később pedig Bucsukban (Besszarábiában) raboskodott s rabtársai gyámola volt, s még 1665 szeptemberben is a fogságból ír panasos levelet Apafinak, melyből az is kiviláglik, hogy veje és felnőtt, tékozló fia (Gábor) van. Itt tehát a regényíró képzelete nem egyezik a valósággal, tudniillik a regény szerint Damokosné Macskási Ilka még alig 24 éves, két apró gyermeke van, itt a Damokos kiszabadulása is megelőzte a Keményét, aki pedig 1659. augusztus 10-én már Brassóban volt. Jókai forrásul egy helyen említi a Tört. tár 1882. évfolyamát, s idéz is a krími rabok levéléből, ahol a sanyargatott rabok közt Damokos is említettik. Azon az akadályon, hogy a levélben Damokos Péter neve van, úgy teszi túl magát, hogy azt sajtóhibának mondja Tamás helyett. A történeti háttér is csak körvonalalaiban felel meg a valóságnak.” (i. m. 122.) Ezután felhívja a figyelmet *A kétszarvú ember* c. Jókai-elbeszélésre, mely ugyan néhány évtizeddel később játszódik, de hasonló situációt dolgoz fel benne az író. Rokon egymással a két tatár rabtartó alakja is.

Czunya Miklós alapvető dolgozatát már tárgyaltuk. Műfajából fakadóan ez nem ad értékelést a regényről, viszont értékes, ha nem is teljes forráskritikai adatokkal szolgál.

Közel harminc év múlik el nyomtalanul *A Damokosok* felett, amíg Barta János egyik tanulmányában újra említi a művet: „Számos esetben, különösen hanyatlás-korabeli műveiben, mintha csak akadályversenyt akarna rendezni. Olykor lesüllyed addig, hogy az olvasó elképesztését akarja előidézni. Ezt a ponvához közelítő változatot találjuk a Damoko-

sokban [!]. A hírvivő, akit II. Rákóczi György tatárfogságba esett hadai Erdélybe küldenek, a kalandregények hőseit megszégyenítő bravúrok árán, fantasztikus csapdákból menekülve, jut el hazáig. Technikai szempontból ugyanez a motívum jelenik meg, amikor Baradlay Richárd huszárjaival hazaszökik: az eseménysorozat élet-tükrözés szempontjából ugyanúgy irreális, — de itt az olvasó már nem pusztán kaland szorongató kockázatát érzi, hanem a nagy, országra szóló vállalkozás hősie, szenvedélyes pátoszat is. — Ha úgy vesszük, a Rab Ráby is egyetlen nagy akadályverseny: vajon sikerül-e annyi álnokság és aljasság ellenére az igazságnak a vármegye börtönéből kiszabadulnia — de ezt az akadályversenyt az igazság és a gonoszság, a nép jogának és a népelnyomók sátáni erejének harcává tudja felemelni a költő. (*Jókai és a művészi igazság. It 1954. 4. sz. 48.*)

A meginduló kritikai kiadás nagy lendületet adott a Jókai-kutatásoknak. Ezek során jelent meg Téglás Tivadar tanulmánya (*A százéves Szegény gazdagok néhány kérdéséhez. Itk 1960. 2. sz.*), melyben a következőket olvashatjuk: „A regény hőse Hátszegi-Fátia [!] Negra a sikerült negatív figurák közé tartozik. Alakja és egyénisége rendkívül sokrétű. Semmilyen téren sem közönséges ember. Tolvaj, méregkeverő, pénzhamisító, csempész és gyilkos, emellett a világ közbecsülése övezi, akár Krénffit (*Régi jó táblabrák*) vagy Fertőyt (*Politikai divatok*), kettős életét zseniálisan éli, és tartani tudja ‚alvilági‘ és ‚főúri‘ pozícióját egyaránt, akárcsak másik kollégája, az ugyancsak kétlaki Dimbora Lupuj — polgári nevén Munduka Ravazel [!] (Damokosok) [!].” (236.)

A felszabadulás után Jókai művei reneszánszukat élik. *A Damokosok* is az újjászülető regények sorába került: 1962-ben az Ifjúsági Kiskönyvtár sorozat 73. kiadványaként illusztrált kiadása jelent meg. E kiadás utószavában a névtelen szerző (Elek István?) Jókai életének és írói pályájának kivonatos ismertetése után így ír *A Damokosokról*: „*A Damokosok* egyike Jókai kevésbé ismert regényeinek. Első kiadása 1883-ban jelent meg. A cselekmény történeti háttérét tekintve, időrendi szempontból közvetlenül megelőzi az Apafi Mihály fejedelemsége idején játszódó *Erdély aranykora* és az ahhoz kapcsolódó *Törökvilág Magyarországon* című regényeit. *A Damokosok* történeti háttéréül a nagyralátó II. Rákóczi György erdélyi fejedelem országlása szolgál (1648–1660). Az ő szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjáratából sarjad ki a regény cselekménye. Történelmileg helytálló a hadjárat következményeinek ábrázolása, az erdélyi politika nagy mozgatóerőinek — például a török nagyhatalmi politikának — bemutatása és a II. Rákóczi Györggyel elégedetlen rendek tétovázása (a ‚négy Nap‘-motívum). A mű tehát megfelel a történelmi regény ama műfaji követelményének, hogy a benne ábrázolt történelmi események lényeges vonatkozásaikban hite-

lesek legyenek, s a mű egészében helyesen fejezze ki a korszellemet. Mivel Jókai figyelemmel kísérte a korabeli magyar történelmekutatás eredményeit – erre vallanak lábjegyzetei is – [!], és jól ismerte az erdélyi memoáriródat (például Cserei János [!] és Bethlen Miklós önéletrajzát), regényében a háttérben kívül számos figurájához, illetve cselekményi mozzanatához talált támpontot történelmi forrásaiban. Ezen túlmenően azonban szabadjára engedte képzeletét: nagyszerű leleménnyel szerkesztette meg regényének meséjét. Írói alkatából következően nem fukarkodott a romantikus motívumokkal sem (Czirjék Boldizsár szökése a tatárok elől, a levélcsere, az asszonyok felkelése, a rablókaland, a kétezer arany visszaszerzése, a rabszabadítás, a Damokos-vágás leírása stb.), ezért is nevezte művét 'regényes történet'-nek. De nem csak a mese fordulatossága és az epizódok színessége vall a romantikus regény legnagyobb magyar mesterének tollára, hanem a pompás alakrajz és a jól pergő, csattanós előadásmód is.

Noha a realista műveken nevelődött irodalmi ízlés itt-ott talán meglepődik az ábrázolás romantikus túlzásain, *A Damokosok* méltó arra, hogy több évtizedes szendergésből felébredszük, és gyönyörködésül – de még bizonyos okulásul is – átnyújtuk fiatal olvasóinknak." A kötet propagandisztikus céllal készült hátlati ismertetőjében ezt írja a kiadó: „Jókainak ez a kevésbé ismert regénye fordulatosság, olvasmányosság tekintetében semmivel sem marad el legnépszerűbb művei mögött.” (Móra Ferenc könyvkiadó)

Szövegkiadásunkkor a JKK szerkesztői alapelveknek megfelelően jártunk el, a NK szövegén kívül figyelembe vettük a töredékes kézirat, az első hírlapi közlés (Nemzet 1883. jan. 3 – ápr. 20.) és az első kötetkiadás (1883.) szövegét. Fő szövegül ez utóbbit tekintettük, s egészen nyilvánvaló sajtóhiba kivételével minden esetben csak szövegváltozatként fogadtuk el a másik három közlés szövegét.

Hogy ne növeljük meg többszöröseire jegyzetünk anyagát, minden egyes szövegeltérést nem jelöltünk meg pontos előfordulási helyének feltüntetésével, hanem alább összefoglaljuk az elvszerű javítások módzatait.

A kritikai hitelességű szöveg helyreállításánál figyelembe vettük a *Jókai kritikai kiadás sajtó alá rendezésének új szempontjai* c. szerkesztői utasítást (JKK 24. k. 299–307.).

A magánhangzók írásánál éppen úgy a ma érvényes helyesírási szabályok értelmében jártunk el – a magyar szavak írásakor –, mint a más-salhangzók hosszúságának-rövidségének jelölésekor. Így a *bosszant*, *boszu*, *bölcsesség*, *dzsin*, *épen*, *érd*, *galy*, *köny*, *lejub*, *resteli*, *riyal*, *szélyel* stb. szavak helyett *bosszant*, *bosszú*, *bölcsesség*, *dzsinn*, *éppen*, *érd*, *gally*, *könny*, *lejjebb*, *restelli*, *rivall*, *széjjel* formát írtunk. A hosszú mássalhangzókat pedig rövidekkel cseréltük fel az ilyen esetekben: *béll-el-bélel*, *íjj-lj*, *kollint-kólint*, *lőjjed-lőjed*, *vajjon-vajon* stb.

A hosszú mássalhangzók helyesírásánál a mai szabályokat követtük akkor is, amikor a Jókainál használt kettőzéseket, mint pl. *bizonnyal*, *egygyel*, *iszsza*, *örvénynyé*, *parázsszal*, *porontytyal* stb. megszüntettük, s helyettük *bizonyal*, *eggyel*, *issza*, *örvényyé*, *parázsszal*, *poronttyal* alakot írtunk.

A Jókai helyesírásában még szívesen és gyakran használt nagy kezdőbetűs alakok közül a jelzői értelmű *Nyujtódí*, *Gyergyói*, *Bakcsi-szeráji*, *Akhtiári* stb. alakok helyett a ma használatos *nyujtódí*, *gyergyói*, *bakcsi-szeráji*, *akhtiári* formát írtuk, kis kezdőbetűvel jelöltük az *Attamán*, *Khán*, *Sphinx* szavakat is *attamán*, *kán*, *szfinx* formában. Ennek kapcsán kell megjegyeznünk, hogy a földrajzi neveknek – különösen a Nemzeti

Kiadásban található összevisszaságát rendeztük. A JKK sajtó alá rendezésének szabályai szerint megtartottuk a régies, Jókai által is gyakrabban használt írásformát a *Csik-Szereda*, *csik-szeredai*, *Kézdi-Vásárhely*, *Magyar-Csügöd*, *Mikó-Újvár*, *mikó-újvári*, *Nagy-Enyed* stb. esetében. Az 1883-as kiadásban következetesen használt *Gyulafehérvár*, *gyulafehérvári*, *Illyefalva*, *illyefalvai* és *Mikóvár*, *mikóvári* formákat — Jókai írói szándékának tiszteletben tartásával — változatlanul hagytuk.

A történelmi szereplők családi nevével a történelmileg helyes formát használtuk, így *Barcsai* helyett *Barcsay-t*, *Cserey* helyett *Cserei-t*, *Lordintfy* helyett *Lorántffy-t*, *Rákóczy* helyett *Rákóczi-t*, *Tököly* helyett *Thököly-t* írtunk. *Rédey* nevének *Rhédey* írása Jókai szövegében váltakozva szerepel, azonban a *Rédey*-féle forma jóval gyakrabban. S minthogy a történelmi forrásokban is váltakozva fordul elő a kétféle írásmód, a Jókai szándékát jobban kifejező *Rédey*-alak mellett döntöttünk.

Egységesítettük a regényben felváltva szereplő *chám-khám-khán* formákat, egyként *kán-t* írva, valamint a *diaeta-dieta-diéta* formák helyett a régies *diaeta* formát őrizve meg. Az ugyancsak felváltva előforduló *sanc-sarc* formák esetében a szokottabb *sarc*-ot választottuk. A *Deés-Deézs-Deés* városnévi formák közül — az előfordulás gyakoribbsága miatt a *Deés* használata mellett döntöttünk.

Lap: Sor:

- 5 10 hogy az *aranyzarvakat* nem kapta meg (NK: hogy a *korona aranyzarvait* nem kapta meg)
 16 maga mellékutakon (NK: maga *pedig* mellékutakon)
 17 Kemény János *pedig* (NK: Kemény János *ellenben*)
 24 *ettünk* (N: *essünk* — sh.)
 6 10 egyiránt (NK: *egyaránt*)
 7 17 olyan fegyvert (1883: *olyant* fegyvert — sh. —)
 20 Boldizsár (NK: *Bildizsár* — sh. —)
 31 *nekimenni* (N: *menni*)
 8 18 hátán a *turbát* (N: hátán a *subát*)
 22 futása *e* hegyi (NK: futása *a* hegyi)
 9 14 monda (NK: *Mondá*)
 27 kerülhet *eléje* (NK: kerülhet *elé*)
 29 nem hegyszakadékot (N, NK: nem *egy* hegyszakadékot)
 10 5 lehetne *itt* csinálni (N, NK: mit lehetne csinálni?)
 27 *targallyak* (N: *targaly*)
 11 8 *iramló* (N: *iszamló*)
 23 *egynehány* (NK: *egynéhány*)
 25 *viszonzatlan* (NK: *viszonzatlanul*)
 28 *egy se* (NK: *egy sem*)

Lap: Sor:

- 11 : 30 szegyenlitek (N, NK: szegyelitek)
32 odacélzott (N: odacélozott)
- 12 : 3 nincs (N: nincsen)
4 annak a zavarába (N, NK: annak zavarába)
5 csermátoni (NK: csermatoni — sh. —)
8 menkü (NK: ménkü)
10 testamentumot (N: testamentomot)
17 fehérvári (N: enyedi)
26 a turbát (N: a subát)
27 csörög benne a pénz (N: csörög benne a pénze)
- 13 8 Csetátye (1883: csetátye)
- 14 : 9 a turbát (N: a subát)
10 estében előre: (1883: estében előre?)
- 15 3 hogy *mikor* leért (N, NK: hogy *mire* leért)
6 kiálta (NK: kiáltá)
11 pokolban lakni! (1883: pokolban lakni?)
19 a *Hargita* ormai (N: a *Buces* ormai)
20 megmászni (N: megmászni)
26 felfedezett (NK: fölfedezett)
33 Valle (1883: valle)
34 Drakuluj (NK: Drákuluj)
- 16 5 kockáztatta (NK: kockáztathatta)
6 szakad be (NK: szakad bele)
10 menekülni (NK: menekülnie)
15 *Moldovában* (N: *Bukovinában*)
17 amit a vízkeresztig (N: mit vízkeresztig)
21 aztán (NK: azután)
- 17 : 2 idvességre (NK: üdvösségre)
4 Magátul (NK: Magától)
10 Valle (1883: valle)
Drakulujba (NK: Drákulujba)
33 és a csizmanyom (N: és csizmanyom)
- 18 : 21 visszajönnek (NK: visszajönnek — sh. —)
felyülről (NK: fölülről)
28 monda (NK: mondá)
- 19 15 egy kis hólabdát (N: egy szép kis hólabdát)
16 hordó, még előbbre (N: hordó. *Azután* még előbbre)
30 még simára is separte (1883, NK: még simára separte)
- 20 10 repülésben (NK: röpülésben)
31 hogy az orra (1883: hogy ez orra — sh. —)
- 21 4 már fejszével (NK: már a fejszével)

Lap: Sor:

- 21 : 11 amitől az *egyszerre* olyan (N, NK: amitől az olyan)
13 felveszi, *de* aztán (NK: felveszi, aztán)
22 szükség *van* arra (N, NK: szükség *lesz* arra)
28 jó volna (N: *jól lett* volna)
- 22 : 4 nagyot (N, NK: *nagyokat*)
mint ki (NK: *mint aki*)
- 23 : 4 fegyvert fogtak. Apor (NK: fegyvert fogtak, Apor)
9 kioltá élete (N: *kioltá az élete*)
12 tóvíz (N: *sóvíz*)
17 előzönlötte (N: *özönlötte*)
- 24 : 8 valamire olyanra (NK: valami olyanra)
31 leventéje (N: *leventéjére*)
- 25 : 5 bővölködött (NK: *bővelkedett*)
11 felült (N: *föliült*)
22 pironkodott (1883: *piroskodott*) Megjegyzendő, hogy bár értelem szerint a „pironkodott” látszik a helyes alaknak, lehetséges, hogy Jókai a kötetkiadás javításánál [?] az aláírás „*piros*” tintájára gondolt. Azonban ez a magyarázat kissé erőltetettnek tűnik.
26 meglepetve (N: *meglepve*)
32 *Végig pusztított . . . az egész országon* (N: *Végigpusztította . . . az egész országot*)
- 26 : 3 kellett (NK: *kell*)
16 tölt (NK: *tejt*)
21 mikor (N: *amikor*)
24 váltásádjít (NK: *váltásádjíjat*)
- 27 : 11 visszaverésre (NK: *visszaverésére*)
- 28 : 14 fejüket (N, 1883: *fejeiket*)
19 líkas (NK: *lukas*)
26 kitologassa (N: *kitolyogassa*)
28 elébb (NK: *előbb*)
- 29 : 27 monda (NK: *Mondá*)
30 aztán *már* jó (NK: *aztán jó*)
- 30 : 26 *a székely daliáit* (N: *a székelyek daliáit*, NK: *a székely daliákat*)
- 31 : 9 város megkerülésére (1883: *város megkerülésre* — sh. [?] —)
18 mértföldnyi (NK: *mérföldnyi*)
- 32 : 12 és *a kard* (1883, NK: *és kard* — sh. [?] —)
26 Mikóvárnak tájkára (N, NK: *Mikóvárnak a tájkára*)
jegyzetben: *éjjel utazók* (N, NK: *éjjeli utazók*) *jegyzetben*: (N: *a jegyzet végén ott az író betűjele: „J. M.”* — a NK és

Lap: Sor:

- 1883.-ban nincs. Jelen kiadásunkban kitéttük, mert egyéb jegyzeteinél mindenkor használja az *fró.*)
- 32 : 25 többet (N, NK: többé)
- 34 12 *s* ennél többet nem lehet (NK: ennél többet *pedig* nem lehet)
18 tűzre tétette (1883: tűzte — sh. —, NK: tűzbe)
- 35 4 monda (NK: mondá)
27 fűzfánfüttyölő (NK: fűzfánfüttyülő)
- 36 21 kész *a keze* a kardjához kapkodni (N, NK: kész a kardjához kapkodni)
23 mind (NK: mindig)
- 37 13 szomorú napjaiban igen sokat (N, NK: szomorú napjaiban, *szegény első uram halála után*, igen sokat)
16 ráütött (N: ráütött)
19 Mert azt hitte, hozzámégy. (NK: Mert azt hitte, *hog*y hozzámégy.)
- 38 : 25 beszédéből (NK: beszédéből)
28 *hog*y *az* (NK: *hog*y *ez*)
30 a várkastély legszebb szobáit (1883: berendezték a legszebb szobáit; NK: berendezték a vár legszebb szobáit)
- 39 8 rettenes dolgot (NK: rettenetes dolgokat)
13 legkeservesebb *vala* (NK: legkeservebb *volt*)
16 tudták *azt* (NK: tudták *olyat*)
annak a kikészítéséhez (NK: annak a készítéséhez)
19 akhtiári (*most Szebasztopol*) fejedelmi (NK: akhtiári *tatár* fejedelmi)
- 40 : 27 elfogtak mindenestől. (N, NK: elfogtak mindenestől *a tatárok.*)
34 csávéban (1883: csávába — sh. —)
- 41 1 tatáron (NK: tatárokon)
2 karaita (NK: koraita)
3 — (N: *Majd a krími karaita zsidóról is beszélünk később, aki egészen más valami, mint amilyenről az egyéb ismeretes zsidó népek szerint fogalmakkal bírunk.*) Minthogy erre a beszélgetésre a regény folyamán nem került sort az író, a későbbi kiadásokból törölte ezt a bekezdést.
28 *s a tizenötfontos* (NK: *s tizenötfontos*)
- 42 : 8 kellett már annak (NK: kellett annak)
20 Naprul napra (NK: napról napra)
24 vendégelt (NK: vendégette)
- 43 6 amit *csak* alamizsnának (NK: amit alamizsnának)
9 zsembelni (NK: zsémbelni)

Lap: Sor:

- 43 : II volt a tatárabságban (N: volt tatár rabságában; NK: volt tatárabságban)
14 akarnának (NK: akarnánk – sh. –)
15 azt (NK: ezt)
34 föltételeire (NK: feltételeire)
- 44 : 7 agyonijesztetni (NK: agyonijeszteni)
17 tatár a cserzőcsávába (NK: tatár cserzőcsávába)
- 47 : I meg a timburán (NK: meg timburán)
7 Aki a hitvesi (NK: Aki hitvesi)
8 mikor a világ (1883: mikor világ – sh. –)
18 félted te az uradat (NK: félted az uradat)
21 törle a szemeit (NK: törle szemeit)
22 jól van, nem sír többet, nem gondol (NK: jól van, nem gondol
26 szerethet (N, NK: szeret)
29 megcsonkíttatja szegény (N: megcsonkíttatja a szegény)
- 48 4 szeget ütött ez a fejébe (1883: szeget ütött ez a fejében)
15 nem volt Nyfregyházán? (NK: nem volt bíró előtt.)
18 szultán tihájához (N: a tatár kán tilsájához)
- 49 : I4 mulatozni távolból (NK: mulatozni a távolból)
16 azoknak a vízhez (NK: azoknak vízhez)
20 közbe egy-egy (NK: közben egy-egy)
21 kívül-belül lyukas (NK: mindenütt lyukas)
- 50 4 a lehetőség minden (NK: a fürtelem minden)
18 ámbrája (NK: ambrája)
34 bosztandzsik (N: izoglánok)
- 51 : 33 keringelő (NK: keringelő)
- 52 : 17 az ellen (N: azok ellen)
25 árnyékába (N: árnyékában)
- 54 : 29 válságdíjat (1883: válságdíjat)
- 55 : 32 Kalme a palotából (N: Kalme palotából)
- 56 17 van az végezve (NK: van végezve)
- 57 11 mind kadina (NK: mind ikbál)
16 közöttük a legelső (NK: közöttük a kadina, a legelső)
28 míg az a (NK: míg a)
- 58 : 27 felrúgott (N: felrúg a lova; NK: felugrott)
- 59 : 24 cuppogást (NK: cuppogását)
- 60 14 nehéz az (NK: nehéz ez)
28 jobban (1883: jobb)
- 61 6 ide ötet (NK: ide öt)
- 62 3 tőlt (NK: telt)
füstölőbe (N: füstölő medencébe)

Lap: Sor:

- 62 : 9 koporsófödelet (NK: koporsófedelet)
23 idegét (NK: idegeit)
- 63 : 24 igaz (N, NK: igazi)
28 ez a *merész* (NK: ez a *délceg*)
33 vágja el *vele* a nyakát (NK: vágja el a nyakát)
- 65 13 lányokat (N: leányokat)
24 *másolni* (N: *rajzolni*)
- 66 : 28 rejtsd el magadat (NK: rejtsd el magad)
- 67 7 kapargatta a *pálmafák* (NK: kapargatta a *körtefák*)
9 széles, hosszú és lapos (N, NK: széles és lapos)
23 ordítá Buzdurgán (N: ordítá *a* Buzdurgán)
33 élje *a* hosszú (NK: élje hosszú)
34 közelebb (NK: közelebb)
- 68 16 *hegyével* (1883: *kegyével* — sh. —)
18 mēhdruli (N, NK: mēhdrul)
31 kiálta (NK: kiáltá)
- 69 1 édeském, *fiacskám* (N: édeském, *kedveském*)
6 monda (NK: mondá)
18 szolgáltam *légyen* én rá (N, NK: szolgáltam én rá)
20 füledet s csukd be (NK: füledet és csukd be)
- 70 1 öveket (1883, NK: övöket)
10 az olvasás meg az írás, tudod jól, olyan nagy távolság (NK: az olvasás meg az írás *közt*, tudod jól, olyan nagy *a* távolság)
17 *közülők* harcban (NK: *közülük a* harcban)
19 láncot *a* kezére (NK: láncot kezére)
25 *fehérvári* (N: *nagyenyedi*)
- 71 4 hozzanak *Tamás* számára (N, NK: hozzanak *a* számára)
12 este kijöhessek megint (NK: este megint kijöhessek)
15 kívánságáért (NK: kívánságért)
20 betűket ír szakmányban (NK: betűket ír *a* szakmányban — sh. —)
25 *gondolom* (NK: *gondoltam*)
27 felvezette maga a (NK: felvezette a maga)
- 72 4 Ezt a tudományt őrizni kell (N: Ezt a tudományt *ugyan* őrizni kell)
18 cikornyákat *s* azután (NK: cikornyákat, aztán)
21 vásárol (1883: vásárl)
30 mēhdruli *alkorán* mondást (NK: mēhdruli mondást)
- 73 15 egynehány (NK: egy néhány)
22 *fehérvári* (N: *nagyenyedi*)
26 *fehérvári* (N: *nagyenyedi*)

Lap: Sor:

- 75 : 1 *fehérvári* (N: *nagyenyedi*)
5 *kábat* (NK: *kaábát*)
fehérvári (N: *nagyenyedi*)
- 77 : 2 *bakával* (1883: *bakkával* — sh. —)
26 *számunkra* (NK: *számomra*)
28 *örömnapja sem volt* (NK: *örömnapja nem volt*)
30 *elfogta a tatár* (1883: *elfogta az tatár*)
- 78 : 8 *törvények* (N: *törvény*)
14 *gyenge* (NK: *genge* — sh. —)
az bolond (NK: *a bolond*)
21 *az tihájával* (NK: *a tihájával*)
26 *lemásolva, a pennáját* (NK: *lemásolva, pennáját*)
- 79 : 20 *akkor egészen szépen* (N: *akkor szépen*)
- 80 : 10 *ilyen keszeg* (N: *ilyen keszegnek?*)
30 *azt az* (NK: *ezt az*)
- 82 : 3 *nekem most furulyázol?* (NK: *nekem furulyázol?*)
5 *„boricát” akarja* (N: *„boricát” el akarja*)
19 *tedd bele az egyiket* (N: *tedd bele ezt az egyiket*)
- 83 : 34 *Apor István uram* (NK: *Apor István*)
- 85 : 18 *annyi vérsírásba került.* (NK: *annyi sírásba került*)
- 86 : 2 *Mikó-Újvárra* (N: *Mikó-Újvárára*)
13 *gerjedve, amint* (NK: *gerjedve, a amint* — sh. —)
20 *monda* (NK: *mondá*)
22 *kísértetbe jött* (K: *kíséretbe*)
- 87 : 1 *monda Czirjék* (NK: *mondá Czirjék*)
17 *hol pedig veszedelmes* (K: *veszedelmesebb*; N: *ahol pedig veszedelmes*)
22 *idején, jobban* (N: *idején. Jobban*)
- 88 : 4 *monda* (NK: *mondá*)
27 *a farkast is, a kecskét is, meg a káposztát is* (NK: *a farkast is, meg a káposztát is*)
31 *magától vétetni* (N: *magától vetetni*)
- 89 : 6 *kacsának* (NK: *kácsának*)
8 *nem volna* (N: *nem is volna*)
22 *szakálszárítóra* (K: *szakál szárítóra*)
25 *monda Czirjék* (NK: *mondá Czirjék*)
* *alatt jegyzetben: hogy mi?* (N: *hogy mi ez?*)
- 90 : 4 *már az megvan* (N: *már ez megvan*)
14 *álarcot* (K, N: *álorcát*)
26 *monda Apor* (NK: *mondá Apor*)
29 *köpenyege* (NK: *köpenyege*)

Lap: Sor:

- 91 7 képes *legyen* (K: képes *lehessen*)
oly árulást (K: olyan árulást)
- 92 2 *tán* (NK: *talán*)
11 hárságyra (N: hárságyára)
15 lovának a hátára (1883, NK: lovának hátára)
17 az a furcsa *bogara* (K: Így. Előszőr: "az a furcsa *ötlete*". Áth.)
28 lakodalomhoz (N: lakodalomhoz — sh. —)
- 93 5 köpönyegem (NK: köpenyegem)
9 ügysem (NK: ügyse)
13 búcsút vegyen az útrakelóktól (K: Így. Előszőr: "búcsút vegyen tőlük". Áth.)
16 üzenetet (N: izenetet)
24 *midőn* (K: *mikor*)
29 *megvasaltatni* (K: *vasaltatni*)
30 valamely (N: valamelyik)
31 Havasalföldre (K: Így. Előszőr: "az oláh földre". — Áth.)
el kell magát látni (K: el kell látni magát)
- 34 rabszolgaságra (K: rabságra)
- 94 1 *kelmed* (K, N: *kegyelmed*)
monda (NK: *mondá*)
15 *úgy elhaladni* (K: Így. Előszőr: "elmenni,, — Áth. —)
17 Rákóczi-várat (K: Így. Előszőr: „Rákóczi-várat” — Áth.)
22 meg kellett *mutatni* (K: Így. Előszőr: „állapodni”. — Áth. —)
mutatni az igaz járatbeli voltuknak (N: *mutatni igaz járatbeli voltának*)
25 *plájászt* (NK: *plájást*)
31 *kallóé, ványló malmok* (K, N: *kalló, ványló malmok*)
- 95 1 az *ösvény martjáig* (K: Így. Előszőr: „az út martjáig” — Áth. —)
4 *terebélyes fa* (K: *terepélyfa*; N: *terebély fa*)
12 *karéjt* (K: *félkaréjt*. „fél”: áth. —)
15 *munka, amikből* (N: *munka: ezek az elődök csináltak ilyen elzárt vízmederéseket*)
23 *plájászok* (NK: *plájások*)
29 *plájászok* (NK: *plájások*)
- 96 : 27 *utat nyitó rablókkal* (NK: *utat nyitott rablókkal*)
31 *köszönheti* (N, NK: *köszönhető*)
- 97 5 *gondolkodni* (K: *gondolkozni*)
14 *Hallotta jól* (K: *hallhatta jól*)
hogyan biztatták (N: *hogyan biztaták*)
17 *jó nagy darab* (K: *jó szál*)
19 *felemelkedő* (NK: *emelkedő*)

Lap: Sor:

- 98 11 *fővénybokrok* (K: *füzéres bokrok*, N: *füzény bokrok*)
22 Volt neki egy vitézkötéses süvege nyestből: azt nem vesztette el (K: Volt neki *egy öve, szép tarka török skárlátból, azt lebonította a derekáról* . . . — Áth. —)
- 99 : 21 evőeszközeit a csizmaszárába (NK: evőeszközeit is a csizmaszárába)
24 fölvevé (NK: *felvevé*)
25 nyakába *vevé* (N: *nyakába vette*)
27 mert alig *volt* (K: *alig telt bele* — áth. —)
- 100 2 s ahol (K: *és ahol*)
7 Talált (K, N: *Talála*)
11 kerestek. Ruhája (K, N: *kerestek. Itt van van a nagy uraság, székeltek hadnagyja. Ruhája*)
15 hangját (K: *viszhangját* [!] — áth. —)
17 csakugyan nincs (K: *nincsen*)
- 101 3 *feljönnek* (K: *feljönnek*)
5 *estén* (K: *esten*)
- 102 17 *a rendes* (K: *rendes*)
33 *mikor* (K: *s mikor*)
- 103 : 21 *felnyitotta* (K: *felnyitogatta*)
27 *átbicegphetett* (K: *lebicegphetett* — áth. —)
- 104 4 *sem vettem* (K: *nem vettem*)
9 *vezetett a fészükbe* (K, N: *vezetett bennünket a fészükbe*)
14 *Úgyis hozzá vagyok* (NK: *Úgy hozzá is vagyok*)
16 *Szegény Boldizsár* (K: *Így. Először: „Szegény Czirjék Boldizsár”* — áth. —)
34 *Ilka asszony megszánta* (K: *Ilka asszony utoljára megszánta*)
- 105 1 *a tányért* (K: *a tányérát*)
4 *csuklik* (K: *Így. Először: „horkant”* — áth. —)
- 106 6 *meghökkenéséből* (K, N: *meghökkenéséből*)
26 *egészséges fogait* (K: *Így. Először: „fehér fogait”* — áth. —)
- 107 12 *visszatartja* (K: *vissza is tartja*)
13 *maradtam élve* (K: *maradtam én élve*)
szabadultam meg a halálos (K: *szabadultam meg halálos*)
20 *megérintem a szörnyűséges* (K: *megérintem azt a szörnyűséges*)
29 *bolondságot* (K: *bolondságokat*)
- 108 6 *kötéléket* (K: *Így. Először: „sebtakarót”* — áth.; 1883: *kötéléket* — sh. —)
- 109 A fejezet címe eredetileg a kéziratban: A négyezer özvegy ostroma.

Lap: Sor:

- 109 : 15 fészülni (K: Így. Először: „fészülök” — áth. —)
20 kell hozzá. (K: Így. Először: „kell hozzá. Más” — áth. —
23 oly kevély (NK: olyan kevély)
- 110 : 1 módóm van (K: Így. Először: „kincsem van” — áth. —)
13 adta férjeinket (K: adta a mi férjeinket)
14 váltsa is ki (K: váltsa ki)
- 111 : 10 meg tanácsom (NK: meg a tanácsom)
15 Ezért tartsad eszedben (K: Ezt tartsd eszedben)
19 Lorántffy (K, N: Lorándffy)
20 asszonyomnál (NK: asszonynál)
- 112 : 11 összedőlt (K, N: összedűlt)
17 trombitásával (K, N: trombitásaival)
26 biz az (K: biz ez)
32 hatalmas dikciót (K: hatalmas nagy dikciót)
- 113 : 7 Jámbor öregek (K: A jámbor öregek)
- 114 : 10 monda (NK: mondá)
16 Szamos-Újváron (K, N: Szamos-Újvárrott)
19 sáncai is voltak, a Szamossal (K: voltak, felvonó híddal. —
Áth. —)
30 szekerek által (K: Így. Először: „szekerek keresztül” — áth. —)
- 115 : 1 vigyáznia (K, N: vigyázni)
meg ne egyék (K: ki ne egyék)
11 Reineckius (K, N: Reineckius)
14 egykori (K: egykorú)
24 erre bizonynal (NK: erre bizony)
27 láncából (K: láncából; NK: láncából)
- 117 : 28 Ebéni (N: Ebéri — sh. —)
- 118 : 1 hatása alatt (K, N: behatása alatt)
- 119 : 1 levén (NK: lévén)
19 kirántva kardját (K: kirántva a kardját)
34 dugja hüvelybe (NK: dugja hüvelyébe)
- 120 : 3 fogságból (K: rabságból)
21 Itt végződik a Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-kézirata.
23 monda (NK: mondá)
- 122 : 12 mióta a világ áll, még ilyen (NK: mióta a világ áll, ilyen)
18 lassanként (N: lassankint)
- 124 : 15 a ház (N: e ház)
30 dörmögé az elnök a protonotáriushoz (N: dörmögé a proto-
notáriushoz Rédey Ferenc uram)
- 125 : 13 áttörhetlen (NK: áttörhetetlen)
21 beleszúrtni (NK: beleszúrni)

Lap: Sor:

- 125 : 24 nyélbe ütötték (1883: nyélbe sütötték — sh. —)
126 : 6 odakinn (NK: odakünn)
10 ma még egy határozatot (NK: még ma egy határozatot)
127 : 31 kapitányához (NK: kapitányhoz)
128 : 25 fület-fejét elereszté (N: fület-farkát elereszté)
26 szégyenkedik (NK: szégyenkendjék — sh. —)
129 : 17 én pedig az uradat (NK: én pedig uradat)
23 porba keverem (N: porban keverem)
130 : 12 szájuknak éles (NK: szájuk éles)
16 kukorítsatok (N: kukurítsatok)
131 : 21 éppen ugyanabban (NK: éppen abban)
133 : 13 azokon (NK: azokan — sh. —)
28 megvédni (NK: megvédeni)
134 : 12 elárulák (NK: elárulták)
34 Ki legyen a fejedelem? (NK: Ki legyen a fejedelem.)
135 : 20 kosevói (NK: Kosevoi)
21 üstökeit (NK: üstökét)
137 : 13 fenyőfadorongokkal (NK: fenyőfadorongokból)
139 : 3 a diplomát (NK: az athnamét)
4 felséges (NK: fölséges)
140 : 12 torkába (NK: torkára)
141 : 7 monda (NK: monda)
144 : 6 lakattal (1883: a lakattal)
145 : 2 a murzának szeme, szája (NK: a murzának a szeme, szája)
5 letörölgetve pofájáról (N: letörölgetve a pofájáról)
9 lesz ám még (NK: lesz még majd)
10 piláf (NK: pilaf)
28 fintábul (NK: fintából)
34 mint a só (N: mint a kősó)
146 : 10 monda (N: Mondta, NK: Mondá)
18 akit szerettek? (NK: akit szeretek.)
28 született a számomra (NK: született számomra)
30 az is a másé (N: az a másé)
33 lesütötte a szemeit (NK: lesütötte szemeit)
148 : 9 (N: * alatt megjegyezve: „Nagyenyed tollhibából volt említve a megelőző fejezetek egyikében. J. M.”)
31 mégis az (NK: még az is)
33 kezdi a szabadításod (NK: kezdi szabadításod)
149 : 13 megérkezik (NK: megérkeznek — sh. —)
20 amit a szájából (NK: amit szájából)
22 csak Isten (NK: csak az Isten)

Lap: Sor:

- 149 : 26 *rengett* (NK: *reszketett*)
150 6 *gondolá* magában (N: *mondá* magában)
11 *nylva* (NK: *nyitva*)
151 5 *étkeket* (NK: *ételeket*)
13 *az* ajkaival (NK: *ajkaival*)
19 *talpaira* (NK: *talpára*)
23 *csiklandozzák* (N: *csiklándozzák*)
152 : 29 *bosszúból* (NK: *bosszújából*)
31 *tisztít*. Tamás (N: *tisztít*. *A felesége sem ismerne rá többet*. Tamás)
153 1 *Az* a megcsúfolt (NK: *A megcsúfolt*)
4 *vigye el* onnan (NK: *vigye onnan*)
10 *beharapdáló* (NK: *beleharapdáló*)
11 *alkonyégtől* (NK: *alkonyégtől*)
19 *belemártva* (1883: *beleártva* — sh. —; N: *beleértetve*)
piros nyelve (NK: *pirosnyelve* — sh. —)
34 *szájáru* (NK: *szájáról*)
154 : 18 *gondja* asszonyokra (NK: *gondja az asszonyokra*)
157 : 13 *nem úgy raboltak-e el?* vagy *kérdezték* (N: *Nem úgy raboltak-e el? áron vettek meg benneteket a másik gazdáitoktól?* vagy *kérdezték*)
159 15 „*Úr imája*” (N: „*Úr Imája*”)
17 *lehetetlenség* (1883: *lehetetlen*)
28 *szeretek*. Kivel (NK: *szeretek, a kivel*)
30 *zálogban van* (NK: *zálogba van*)
160 : 3 *akarsz engemet* magaddal vinni (NK: *akarsz magaddal vinni*)
28 *sarcoltatásáról* (NK: *sancoltatásáról*) — A továbbiakban az összes kiadás felváltva használja a „*sarcoltatás*”, „*sarc*” és a „*sancoltatás*”, „*sanc*” kifejezéseket. Ezért a következőkben egységesen „*sarc*”-ot írunk.
161 10 *kiálta* (NK: *kiáltá*)
14 *tihájája* (NK: *tihájája* — sh. —)
27 *ordítá* (N: *ordított*)
162 : 20 *Damokos* (NK: *Damákos* — sh. —)
164 : 6 *rettentőn* (NK: *rettentően*)
11 *senkit se mást*. (NK: *senki mást*)
166 : 2 *aki* (NK: *ki*)
7 *ily* (NK: *ilyen*)
8 *aztán* (NK: *azután*)
11 *ennek nem volt* (1883: *ennek sem volt*)
168 18 *dominiumostul* (NK: *dominiumostól*)
169 : 12 *ő is nagyon* nyájás (N, NK: *ő is igen* nyájás)

Lap: Sor:

- 170 : 2 Ór-Kapuba (N, NK: Ór-Kapuba) Ez az írásmód a továbbiakban is megmarad
5 baromrabszolgáságba (NK: baromszolgáságba)
11 vallá (NK: vall — sh. —)
25 bizony (NK: bizon — sh. —)
27 fogták (NK: fogtá — sh. —)
30 ébresztgesd (NK: ébresztgesd)
32 amíg a Damokos (NK: amíg Damokos)
- 172 : 12 addsza (NK: adsza)
- 173 : 6 jövendőbeli férje (NK: jövendőbeli férj)
11 székely meg nem (NK: székely *soha* meg nem)
34 az ágyban, gyermekek módjára (1883: az ágyban, a gyermekek módjára)
- 175 : 7 bevezető (NK: levezető)
8 ő ezt az egész (1883: ő azt ez egész — sh. —)
- 178 : 34 Ha én mondom (1883: Ha mondom)
- 179 : 16 hogy Mundukától (N: hogy a Mundukától)
- 181 : 23 Miért nem szóltatok nekem? (1883: Mert nem szóltatok nekem?)
- 182 : 5 Bagdadig (NK: Bagdádig — sh. —)
- 183 : 30 darabantja (NK: drabantja)
- 184 : 5 szarvasbőrt (NK: szarvasfejbőrt)
- 185 : 17 térdén (NK: térden)
- 187 : 17 monda (NK: mondá)
- 189 : 7 meghallhatott (NK: meghallott)
9 alul (NK: alól)
23 zúgolódék (NK: zúgolódik)
27 kimondá (NK: kimondta)
32 hálákat adni nagy áhítatosan (NK: hálákat adni áhítatosan)
- 190 : 3 eldugva lennie (NK: eldugva lenni)
14 roppan (NK: roppant)
26 magyarázatja (NK: magyarázata)
- 191 : 9 várszobában (N: várszobákban)
14 felnyiták (1883: felnyitják — sh. —)
- 192 : 2 visszatérnek (NK: visszatértek)
- 193 : 2 se a bajadérek táncában, se az almék dalaiban (N: se a bajadérek táncában, se az odaliszkok meséiben, se az almék dalaiban)
- 195 : 5 szól a levél (NK: szólt a levél)
9 egy kissé európai (NK: egy kis európai)
28 rabságba (N: rabságban)

Lap: Sor:

197 : 11 *tél-túl* (NK: *tíl-túl*)

198 : 23 *kiáltá* (NK: *ki ltá* — sh. —)

199 : 7 *az asszonyi versenyben* (NK: *az asszonyversenyben*)

202 : 31 *Volt ott ember is* (NK: *Volt ember is*)

203 : 20 *kirántva a pallosát* (NK: *kirántva hatalmas pallosát*)

205 : 3 *pallosa* (NK: *palosa* — sh. —)

206 : 7 *elbocsátá e világról* (NK: *elbocsátá a világról*)

Motívumrokonság

A török harcok századait mindenkor szívesen választotta írásai tárgyául Jókai, mégis tulajdonképpen három nagyobb „történelmi” periódust állapíthatunk meg munkásságában. Az első — erdélyi utazásai nyomán — az 1850-es évek első harmada, a második pedig a 80-as évek első fele. Bár az 1891—95 közötti harmadik periódusban, a többi közt egy nevezetes történelmi regényt is írt (a *Fráter Györgyöt*), *A Damokosok* motívumrokonságát csak az első két korszak éveiben írt elbeszélésekben és regényekben kereshetjük.

A Pesti Napló 1851-ben közölte folytatásokban, majd a Nemzeti Kiadás 3. kötetében jelent meg *A kétszarvú ember* című „historiái beszély”-e. Illyefalvi Boór Ádám keserű tatár rabságáról szól ez a felzaklatott fantáziájú elbeszélés, arról, hogyan csalatott meg a rabságba hurcolt magyar nemes rabtársa által, akinek árulása következtében rettenetes büntetést kellett elviselnie: a rabtartó seraskier felhasítva a magyar nemes bőrére a homlokán, egy eleven kecskebak fejéről leszakított szarvakat dugatott az élő húsba, hogy az belenőtt, elválaszthatatlanul; lábaira pedig egy tulok frissen lenyúzott bőrét húzatta, úgy hogy az hozzánőtt bőréhez. Az alapmotívum halvány egyezése mellett más rokonságot is lelhetünk az elbeszélés és *A Damokosok* között: a magyar lányból török asszonnyá vált Katalin fürdőzése, udvarhölgyeinek játéka nagyban emlékeztet Kalme pompás színekkel leírt délutáni játékára. Az elbeszélés alapjául ugyanúgy II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, illetve az azt követő szomorú tatár fogság szolgál, mint *A Damokosok*énál. A váltáságdíjat hiába váró rabtartó épp olyan embertelen bosszút áll Boór Ádámon, mint Buzdurgán Damokos Tamáson. Alakja is emlékeztet a murzára: „Csúnya nagy potrohos ember volt a seraskier, hájjal volt bélelve minden porcikája, az ujjait ökölre nem bírta volna fogni, mert még a tenyerén is szalonna volt, tripla tokája volt s lelógott nagy lomhán, s hasának nagy terjedelme miatt sohasem látta lábait” (150.). Forrásául — a magyar—török viszonyt, a basák lekenyerezésének szokását említve — Bethlen Jánost jelöli meg, akinek művét *A Damokosok* írásakor is forgatta. A Munduka Ravaseltől való félelem miatt

Czirjék Boldizsár uram habozik, hogy az ojtózi vagy a gyimesi szoroson menjenek-e ki Damokos Tamásért. A szorosokkal való „játék” *A két-szarvú emberben* is szerencsés fordulatot jelent Jókainak, csakhogy itt a tömösi és a bozzai szorost szerepelteti. Az erdélyi havasokon átkelőők ebben az elbeszélésben is rettegnék egy híres rablótól, akit az író itt Drágu Lupujnak (Dimbora Lupuj őse!) nevez (i. m. 136.).

Ugyanebben az évben jelent meg a Nagyenyedi Albumban a *Koronát szerelemért* c. elbeszélése, melyet azután az *Erdélyi képek* c. kötetébe is felvett (23. k.). Ennek záró fejezete a végső és győztes párviadalt mondja el a kegyetlen tatár murza és a szerelméért vívó Apafi Mihály között (i. m. 140–1). Bár e motívum valóban nem ritka a törökkort ábrázoló írásokban, *A Damokosok*-beli végső párba írásra és a murza alakja ezt a novellát idézi. De ezen elkeseredett párviadalt rokon azzal az élet-halál harccal, melyet Bánfi Dénes folytat az *Erdély aranykora* (JKK 3. k.) óriás termetű szerecsenjével, Karassziárral (XIII. fejezet).

Az 1853-ban írt *Törökvilág Magyarországon* c. regénye (JKK 3–4. k.) mutat fel sok olyan mozzanatot, melynek megfelelőjét *A Damokosok*-ban is megtalálhatjuk. Kalme alakja sokban emlékeztet Azraële: Kalmét ugyanolyan viszony fűzi Buzdurgánhoz, mint Azraële-t Hasszán basához; ugyanolyan viszonzatlan — és áldozatra is kész — szerelmet érez Damokos Tamás iránt, mint Azraële Feriz bég irányában. A gyermektelen Kalme (*A Damokosok, Asszonyok versenye* c. fejezetében) ugyanolyan fájdalmas irigységgel tekint a gyermekei társaságában megjelenő Damokosnéra, mint Azraële Ghyka hercegnére (JKK 4. k. 231–234.). Az országgyűlést ostrom alá fogó asszonyok fellépése a *Török világ Magyarországon* XVI. fejezetét idézi fel, ahol Apafiné és Erdély több előkelő asszonya próbál nyomást gyakorolni az üldözött Ghyka hercegnő érdekében a fejedelmi tanácsra.

1853-ban írta, s a Délibábnak jelentette meg Jókai azt az elbeszélését, amelyet azután szintén felvesz az *Erdélyi képek*-be: a *Petki Farkas leányai* címűt. Ennek egyik szereplője, Bárczay Simon szintén részt vett II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratában (23. k. 12.), s a fiatal, de szakálltalan Béli Pál külsejét magyarázva idézi fel szörnyű tatár rabságának kinszenvedéseit (i. m. 28.).

A tatárok kegyetlenségét több művében emlegeti Jókai, különösen a *Véres könyv* (19. k.) egyes elbeszéléseiben, bár itt — a krími háború időszakát idézve fel — inkább a tatár nép hősiességét hangsúlyozza a cári hódítók ellen. A Buzdurgán murza ábrázolásánál feltűnő ríktó színek azonban már korábbi írásaiban is jellemzők a tatárok rajzánál. *A Hargita* című „székely népmondá”-ban pl. így jellemzi a XIII. századi tatárokat: „A tatárok! Félördögök, félemberek, vastag, szegletes fejeik, lapos orruk, kiálló csontos pofáik, kegyetlen, villogó, apró fekete sze-

meik, széles szájuk, szétálló hegyes fogakkal; bajuszuk, szakálluk, mint a hiúz sertéi; apró kifáradhatatlan lovaik keresztül hágnak a legmeredekebb bérceken, átúsztatnak a megáradt folyón, ha erdőn találnak maguk előtt, azt levágják s mennek odább . . ." (23. k. 149.)

A szamosújvári országgyűlés leírásakor drámai jelenetet robbant ki Jókai a magyar urak és a tatár rabságban levő Kemény fiai között. Ennek előzménye, hogy Rédey Ferenc így számol be a lengyelországi hadjáratot megelőző tanácsülésről: „Hát énnékem Kemény János, a fővezér azt mondotta, hogy igen fontos okok parancsolják a lengyelországi hadjárat; de azok annyira titokban tartandók, hogy ha az ő saját inge tudna felőlük valamit, még azt is a tűzbe dobná.” (119. l.) Jókai: *Dzsem herceg* c. elbeszélésében (Divatcsarnok, 1854.; *A magyar nemzet története*, 1854.) Mohamedről, a legvitézebb török szultánról írja, hogy amikor kettős lénye felől érdeklődtek nála, az így válaszolt: „. . . ha szakállamnak egy szála tudna arról, amit szílvemben gondolok, kitépném azt és a tűzbe vetném.” (302. l.) Egy változatát Dembinszky szájába adja: „És ha a spikádm tudná a haditervemet, azt is a tűzbe dobnám!” (Emlékek a szabadságharcból. HhM 5. k. 73.)

A magyar nemzet története (1854) regényes meséiben egyébként sort kerít Jókai arra, hogy a XVII. századi Erdély „apró fejedelmei”-ről is írjon. *A Damokoszok* történeti magva már e munkájában is megtalálható. II. Rákóczi György rossz szellemeként „a nagyravágás démonát” említi, s így számol be a lengyel hadjáratról: „. . . megmondták neki előre a németek is, a törökök is, hogy ne menjen Lengyelországra; fenyegették, tiltották; nem hallgatott rájuk. Hát hogy nem hallgatott se németre, se törökre, az szép volt tőle, de elég hiba volt, hogy a saját nemzetére sem hallgatott. Itthon sem kellett a lengyelországi hódító hadjárat senkinek. De hisz ő a saját országos rendjeit nem is kérdezte eziránt . . . ő maga nagy okosan a serege egy részével kiugrott a Kárpátokon keresztül Magyarországra: a hadai zömét otthagya Kemény János vezérlete alatt a maguk sorsára. Azokat mindenestől elfogta a tatár kán, s gyalog hajtá el valamennyit Krímiába, s ott használta őket a legalsabb rabszolgamunkára, etetve moslékkal, traktálva korbáccsal, s iszonyú váltságdíjat követelve értük. A tatárok csak váltságdíjat, de a török nagyvezér még azt is követelte, hogy az erdélyiek az engedetlen fejedelmet azonnal tegyék le s válasszanak helyébe más, *emberséges ember* maguk közül. A szamosújvári diactán erről volt szó. Felgyülekeztek erre még az asszonyok is, egész sereggel, akiknek az urai tatár rabszolgaságban sínylődtek, s követelték ostromolva, hogy a fejedelem váltsa ki a saját pénzén férjeiket, sőt még a Bethlen Gábor hagyományát is, amit rendkívüli esetekre tett le Fogarasban a nemzet számára, 80 ezer aranyat, az anyjával elvitette Patakra. Ekkor aztán a rendek letették

szól rabszolgaságra adott Ezt a György nem dte, 263

a fejedelemségből, s megválasztották helyébe a jó Rédey Ferencet.” (i. m. 148–151.)

A *Damokosok* megírása után állított össze Jókai egy népiskolák részére szolgáló történelemkönyvet (*Magyarország története*, 1888.). A XVII. századi erdélyi eseményeket ebben rövidre fogva így mesélte el: „Amidőn Magyarországon I. Lipót király lépett a trónra, ugyanekkor Erdélyben II. Rákóczy [!] György a lengyel királyság elnyerése végett hadsereget vitt Lengyelországba. Ezért a török szultán megharagudott rá s kétszázezer krímiai tatárt küldött ellene, akik a lengyelekkel egyesülten Rákóczy [!] egész seregét fogságba ejtették s Krímiába elhurcolták; ő maga kevesed magával tudott Magyarországra kimene-külni. A tatárok ezután tűzzel-vassal végig pusztították Erdélyt, s száz-
ezernyi lakosát rabságra hajtották a török szultán parancsolatjára. II. Rákóczy [!] György ugyan új hadsereget gyűjtött s az ellene küldött budai basát Nagyszőlősnél keményen megverte, de egy második ütkö-zetben a törökök ellen megöletett” (i. m. 60–1.).

A IV. Béla alatt az Erdélyre törő tatár seregek pusztításával foglalko-zik Jókai *Az istenhegyi székely leány* című történetében, melyet a Vasár-napi Újság közölt 1857-ben, s a *Dekameron* második kötetében jelent meg. Az Istenhegyre árontó tatár seregek vezérét így jellemzi: „Vala pedig a mongol csordának egy kegyetlen és telhetetlen vezére; aki egy-formán szomjazta a vért, a bort és a szép asszony csókját; ami kegyetlen embereknél rendesen együtt jár. Hogy hívták? — nem tudom... hanem a szépségeért elnevezték őt a székelyek három orrú kánnak. Nem mintha három orra lett volna, de mivel az az egy, ami volt, a nagy kegyetlenségtől vagy talán egyébtől, úgy meg talált nőni, mintha három tisztességes ember orra volna egymás mellé téve, ami a pisze orrú mongolok előtt már magában is elég szép kitüntetés volt rá nézve.” (12. k. 174.) Ugyanitt a tatárok iskolázatlanságáról is említést tesz (182. l.). Hisszala alakjában pedig egyikét látjuk azon női szereplőinek, kikben Kalme egyik elődjét fedezhetjük fel.

Ugyancsak a Dekameronban jelent meg az *Egy haramiabanda a hava-son* c. novellája. Ez a pozsonyi Magyar Hírmondó 1784. évfolyamában megjelent közleményen alapuló elbeszélése *A Damokosok* szempontjából két érdekességet is tartogat. Két haramia szereplőjét ugyanis Bundukának és Ravaselnek nevezik, nem nehéz felismerni bennük *A Damokosok* Munduka Ravaselének őseit. De a csemátunyi ezermester tatárok előli menekülésének egyik epizódját is ekkor (1858-ban) írta meg először az író, amikor így beszél a mencküül Gligór-ról: „addig kergették Gligórt, míg egy meredek szikla párkányára jutott, ahol vagy meg kellett neki magát adni, vagy leugrani az éktelen mélységbe; ekkor a rabló kicsavart egy fiatal fenyőfát, s két kezével odanyomva azt a szikla falához, azon

a sima kövön sebesen alácsúszott több mint harminc ölnyi magasságból s odább futott, az üldözők csak úgy bámultak utána.” (NK 11. k. 132.) Erről a Munduka Ravasról még meg kell jegyeznünk, hogy a zernyesti Dimbora Lupuj, aki második énjeként húzza fel magára a rablóvezér álarcát, az 1860-ban megjelent *Szegény gazdagok* Fatia Negra – Hátszegi báró halványabb mása.

A *Damokosok*ban jelentős szerepük van a szamosújvári országgyűlésre összeseregglő asszonyoknak. Mint tudjuk, ezek Damokos Tamásné riadójáró, a „háromszáz özvegy tánc”-ára vonulnak a zászlók alá. Jókai ezt a históriát a *Magyar Simplicissimus*ból ismerte, a *Szép Mihál*ban is szerepelteti (JKK 85.), ahol Simplex a hóhérház udvarán ezt a nótát fújja. A regényhez fűzött saját jegyzeteiben Jókai el is meséli ennek történetét (JKK 309.).

A *Szép Mihál* mutatja egyébként a legnagyobb motívumegyekezést *A Damokosok*kal. Ennek *A szerelem bosszúja* c. fejezete ugyanis Dzsigerdila és Kalondai Bálint epizódját dolgozza fel, mely már a Damokos Tamás–Kalmé kapcsolat közvetlen elődje a Jókai-életműben. E részlet azt meséli el, hogy Kalondai Bálint török rabságba kerülve gazdájának szőlőskertjében dolgozott. Ugyanekkor „volt pedig a töröknek egy igen szép rabszolgálója vagy felesége, mi nem nagy különbség a muzulmánoknál. Dzsigerdilának hitták: ami annyit jelent, hogy „szívetszűrő”. Cserkesz leány volt; úgy vette Budán rabszolgakereskedőtül, ki egész hajóval hozott fel rablányokat Sztambulból. Az egész különbség az asszony és rabszolgáló között az, hogy a rabszolgáló dolgozik, az asszony pedig nem dolgozik. — A Dzsigerdila nem dolgozott. A török menyecske mindjárt eleve szemet vetett a szép, deli magyar legényre, akit az ura rabul hozott a házhoz . . .” — Bálintnak munka közben dalolnia kellett, hogy ne eessen a gyümölcsökből. Amikor ebéd után az álom elnyomta Ibrahim Kermeszt, a leány is belekapcsolódott az énekbe. Bálint hirtelen abbahagyta a nótát, s a lány kérdésére így felelt: „Félek, hogy felébreszted az Ibrahimot, s engem ver meg érted. — Ne félj semmit. Alszik az Ibrahim mélyen. Mákonyt tettem a dohánya közé. Ilyenkor úgy alszik, hogy akár puskát sütögethetnének el fölötte, mégsem ébredne fel; akár csókolódhatnának fölötte, mégsem ébredne fel. Bálint csak nem akart belőle érteni semmit.”

A lány ezután különböző módon igyekszik kimutatni szerelmét Bálint iránt. Amikor a fiú szomjában a török legféltettebb gyümölcséből lop, s ezt felfedezi Ibrahim, Dzsigerdila magára vállalja Bálint tettét. Megkorbácsolja érte a gazda, s a műkor sebes vállát mutatja a legénynek, a következő beszélgetés zajlik le közöttük: „ — Hamarább megenyhülénének — monda Dzsigerdila —, ha megcsókolnád őket. — Bálint visszaborzadt e szótól. — Hogyan csókolnám én meg egy idegen asszony-

nak a vállát, aki a gazdámnak a felesége? — A gazdád alszik, nem látja meg. — De meglátja az Isten. — A török asszony széjjelnézett bámulva. — Én egyet sem látok itten . . .”

Majd később: „ . . . Hát mért ne lehetnék egészen a tied? — Azért, mert az övé vagy. — Igaz, megvett. Adott értem ötszáz aranyat. De ha te adnál neki értem ezer aranyat, hát bizony neked adna; mert kapzsi és fősvény. — Bálint józút nevetett ezen. — Ugyan hol vennék én gyöngé ezer aranyat az én nyomorúságomban?” — Dzsigerdila elárulja, hogy a kösk kemencéjében befalazott pénzre lelt. Azt tanácsolja, hogy Bálint ezzel a pénzzel váltsa ki magát és őt is. Bálint azonban — éppen úgy, mint Damokos Tamás Kalme unszolása ellenére — nem áll kötélnek. Vallási tilalomra hivatkozik. Dzsigerdila így válaszol erre: . . . Én elszököm veled; megismerem a te Istenedet, elmegyek a te templomodba, s hagyom magamat annak keresztettni, amit te választasz számomra.” Bálint hű marad szerelméhez, nem enged Dzsigerdila csábításának. Erre a cserkesz nő „lerántotta a papucsát a lábáról, pofon csapta a talpával Bálintot jobbról-balról, s a szeme közé köpött neki: — Coki rabszolga! Takarodj a kapához! Földtúrás a dolgod!” (JKK 139—148.)

Apróbb motívumegyezés mutatkozik az olyan népi hiedelem leírásánál, mint a „csodatevő kígyókő” (*A Damokosok*, 106.). A *Bálványosvárban* (1882) ezt mondja erről a csodálatos hatású kőről: „A lépésre szétoszló harasztból egész kígyófészek gomolyog szerteszét: azok ott fútták a 'kígyókövet' a királynak fejére (JKK 57.). Később, *A három márványfejen* (1886) is szerepelteti, s hatásáról így beszélgetnek szereplői: „Nem tudom, van-e ezek között kígyókő? — Kígyókő? Mi az? — Mikor a kígyók nagy sokaságban összegyűlnek királynőt választani, égynek maguk közül valamennyien a fejére fújnak mindaddig, amíg a sok méreglehelletből egy fényes kő támad, mely ott ragyog a királynő fején, mint egy diadém. — S mi creje van ennek a kígyókőnek, ha ember kezébe jut? — Az, hogy megvédelmez a kígyók és minden mérges csúszómászók és férgek marása ellen” (73. k. 50.). Ugyanez a motívum szerepel még a *Levente* c. drámájában is (95. k. 67.).

★

A kisebb motívumrokonságokat — a lap- és sorszám megjelölésével — a tárgyi és nyelvi magyarázatok között közöljük. E jegyzeteknél figyelembe vettük és esetenként felhasználtuk a JKK eddig megjelent *Erdély aranykora*, *Török világ Magyarországon* c. kötetek, illetve a *Szép Mikhál* és a *Bálványosvár* c. kötetek jegyzetanyagát (Oltványi Ambrus, illetve Téglás Tivadar munkái), és haszonnal forgattuk a Magyar Századok sorozatában megjelent két önéletírás jegyzetanyagát is

(*Kemény János önéletrása és válogatott levelei*. Bp., 1959. és *Bethlen Miklós önéletrása*, Bp., 1955. Mindkettőt V. Windisch Éva gondozta). Egyéb hivatkozásainkra a jegyzetknél utalunk.

★

Lap; Sor;

- 5 : cím *Csernáton* — (Alsócsernáton) Ma: Cernatul de jos (RSZK). Régen Háromszék megyei kisközség.
- 1 *Küprili nagyvezér* — (Köprili) Mohamed (szül.: 1581 körül, megh. 1661-ben), 1656-tól haláláig volt a szultán nagyvezére. *Rákóczi György nagyfejedelem* — II. Rákóczi György (1621—1660) I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna fia volt, akit már apja életében megválasztottak Erdély fejedelmének, 1642-ben. Szerencsétlen kimenetelű lengyel hadjárata lett bukásának elindítója.
- 2 „*ne menj te Lengyelországba . . .*” „[Varsó és Krakkó elfoglalása után a nagyvezér] figyelmeztette, hogy . . . békességes országa, nagy gazdagsága, senkitől semmi bántódása; üljön veszteg, ne mozogjon: megárt” (1657. jan. 24.). (Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. II. Pest, 1866. 264.) — Enyedi István ugyanígy írja le a levelet *Occasio suscepti itineris et belli Principis G. Rákóczi II. in Poloniam c.* krónikájában. (Közl.: Mikó Imre: *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. Kolozsvár, 1862. 229.)
- 3 *úgy jársz, mint a teve* — utalás egy közismert Ezópus-mesére, amelyben azonban Zeusz nem a fület vágja le a tevének, hanem a hátából vesz el egy darabot. A mesét Jókai már a *Török világ Magyarországonban* felhasználja; ott főtisztelendő Magyar uram mondja ezt prédikációjában: „Bizony mondom néktek, hogy úgy fogtok jární, mint a teve, mely elment Jupiterhez, hogy adjon neki szarvakat, s ott még a füleit is levágták.” (i. m. 353.)
- 14 *A székelly csapatok vezére nyújtódi Damokos Tamás* — Jókai a Damokos-család genealógiáját két műből is meríthette. Megadja azt Kővári László (*Erdély nevezetes családai*. Kolozsvár, 1854. 75—77.) és Nagy Iván összefoglaló műve is (*Magyarország családai címerekkel*. Pest, 1858. III. 358.), de a regény alapját képező históriát Orbán Balázs meséli el. Egyszer részletesen (II. 25.), egyszer pedig csak utalva a főbb eseményekre (III. 97.).
- 17 *a fővezér Kemény János* — Kemény János (1607—1662) valóban fővezére volt II. Rákóczi György lengyelországi hadainak. Két

- évet töltött tatár fogságban, majd röviddel kiszabadulása után Erdély fejedelmévé választották.
- 5 20 *hadnagyának, Czirjék Boldizsárnak* — Nagy Iván két Czirjék családról tud (III. 202.); Orbán is két helyen említi a Czirjékeket. Először Csermáton falu kapcsán beszél a „Tzirjék-Bernárd” családról, de megjegyzi, hogy a „Tzirjék teljes mellőzé- sével azután egyszerűen Bernárd néven találjuk azokat, kik történelmünkben szerepelnek” (III. 98.). Később a Tatárhalom melletti Damokosfalva romjairól mondja, hogy az „már 1635-ben is oly kicsinke falu, hogy csak két nemes, Czirik Márton és János . . . lakik itt”. (III. 145.)
- édes játom* — „A székely legjobb barátját, ki vele bajt s veszélyt megoszt, Já, más kiejtéssel Jádnak nevezi” (Orbán, III. 155. lapalji jegyzet 3.) Jókai 12. sz. jegyzetfüzetében a 45. lap verzó- ján szerepel a feljegyzés: „Ját — barát”, aláhúzva két fekete vonallal.
- 24 „*ettünk sültet-főttet, föld alatt, fa tetejébe’ mi az?’* — a bujdosó, menekülő székelyek csak krumplin éltek. Erre céloz a kis talá- lós kérdés. Írott forrását nem ismerjük. Lehet, hogy Jókai erdélyi útján hallotta. Úgy látszik, itt az 1242-i tatárjárásra történik célzás, ekkor azonban a krumpli még ismeretlen volt hazánkban.
- 6 : 5 *a fejedelem ám elfuthatott: neki kötelessége a személyét menteni* — Erről így ír Bethlen Imre: „Nem lőn mit tenni a Fejedelem- nek, engedni kelle tetszésünknek s elmenni, s engemet elhagy- ni, kitől elbúcsúzván, az hadakat megcsendesítém, szegények látván köztök maradásomat, nagy jó reménységgel megmara- dának, és az fő rendek is nagy sokan; azok között a becsületes úr Kornis Ferenc, Béldi Pál, Huszár Péter, Domokos Tamás és többek is.” — E szavakat Kemény János szájába adja Bethlen. (II. Rákóczi György ideje. Pest, 1803. 62.)
- 8 *lófő* — öröklődő nemesi cím, amelyet családi címként János Zsigmond adományozott először 1569-ben. Latinul: *primi- pilus v. eques*.
- 21 „*ellopták a turbát, de nálam a kulcsa!*” — A mondás, mely a hiábavaló munkát jelzi — megvan Erdélyi János művében (*Magyar közmondások könyve*. Pest, 1851. 396.) Erdélyi 7980. sz. alatt közli, s Szenczi Molnár Albert szótárát jelöli meg for- rásként.
- 28 *mert tél van* — nyilvánvaló tévedés, mert Kemény serege 1657 júliusában esett Tremblownál tatár fogságba (Szilágyi: (i. m. II. 265.).

Lap: Sor:

- 7 : 8 azért volna nekem ezermester a nevem már Péterfy Jenő megállapítja, hogy „Jókai hősciben van valami a garabonciás diákból” (*Összegyűjtött munkái* I. Bp., 1901. 65.). Versényi György dolgozatában (*Jókai emlékezete*. Erdélyi Múzeum, 1904. 21. k. 8. f. 437.) azt írja, hogy Czirjék Boldizsár „ezermester. Találékony eszű, furfangos, agyafúrt, de hű, igaz, becsültes.” Hasonló ezermester hőse Simplex is a *Szép Mihályban*.
- 12 Csinált ő egyszer olyan szövőszéket, amit a patak hajt — a víz hajtotta szövőszék Orbán adata (I. 222.). Jókai a Bálványosvárból ezt írja a „Fergettyűvár”-ról: „A Fergettyűvár egészen székely találmány. Ennek a népfajnak a víz hajtotta szövőszék-től a zengedező kútig mindenhez van esze” (JKK 8.). A „zengedező kút” említése nyilvánvalóan utal Bodor Péterre! (L. *Regény és történelem* c. fejezetünket.)
- 13 abaposztó — házifonású, gyapjúból v. kecskeszőrszálakból készült durva szövésű, erős posztó
- 14 gyalogszékér — emberi erővel hajtott, ill. tolt két- vagy négykerekű jármű
- 17 Nagy-Enyed — a régi Alsó-Fehér vármegye jeles városa. Híres bortermő vidék, ezért is vásári, kereskedelmi központ. II. Rákóczi György nemesi jogokkal ruházta fel törzslakóit, a gyulafehérvári híres Bethlen-kollégium, elpusztulása után, itt született újjá 1662-ben. Ma: Aiud (RSZK).
- 8 8 bundáját belemertette a vízbe — Jókai 12. sz. jegyzetfüzetében (48. recto) ezt találjuk: „-Lakatos tatárok elől menekül bundáját vízbemártja, jegeszi 165.” — A szám Orbánra utal (I. 165.), aki Lakatos János hőstetteit elbeszélve megemlíti, hogy egyszer az őt üldöző tatárok nyilai elől „hirtelen az Oltba mártá lombos szűrét, s roppant hideg lévén, csakhamar oly jégpáncél fagyott rá, hogy a tatárok nyilai visszapattantak arról”.
- 33 csúnya, kitanított vérebeteket hordtak magukkal — erre is hivatkozik Orbán (III. 35.), mert az Illyefalva feldúlásakor menekülő egyik kisfiúról azt írja, hogy annak „sikerült megszökni, elbújt tehát egy patak padmalyába, . . . hogy a tatárok emberkereső kutyáitól menekülhessen, négy napig hallotta e rémes állatok ugatását”.
- 9 2 csorgó — apró, vízesést alkotó vékony ér
4 sinkorán — véreb
- 28 mokányló — apró termetű, zömök, de edzett, szívós lófajta. Az erdélyi mokányló különösen alkalmas a hegyi utakra.

Lap: Sor:

- 9 : 31 *döbör* — kráter; sziklamélyedés jelentéssel szerepel a *Bálványosvárban* (162.) és a *Leventében* (5.)
- 10 : 2 „*marrhal marrhal!*” ami az ő szokott csatakiáltásuk — a források nem tudnak ilyen vagy ehhez hasonló tatár—török harci kiáltásról. Bizonyára Jókai tréfája, a következő szójáték végett alkalmazza.
- 11 *dobogó hídnak* — deszkából készült híd, várárok feletti bejárás biztosítására is szolgálhatott
- 11 : 5 *nekiiszánkodott* — csúszkálni kezdett (iszánkodik: csúszkál)
- 12 : 6 *mielőtt a hollandiak rájöttek volna* — a kováspuskát ugyan a fellejegyzések szerint Franciaországban alkalmazták először, valóban azonban csak a XVII. század végén
- 9 *ki is likasztotta éppen egy murzának az oldalát* — Orbán említ egy Csomortányi István nevű vitézt, aki az 1694-es tatárbetörésnél cselekedett hasonló hősiességgel (II. 23.)
murza — tatár katonai méltóság, fejedelmi cím
- 17 *Ilyen a buta ember* — a tatárok műveletlenségéről másutt ezt írja Jókai: „... azt én magam sem tagadom, hogy [a tatárok] otrombák voltak, s bizonyosan nem tanították nekik az iskolában sem az anatómiát, sem az antropológiát, sőt tán még szégyenlették volna is, ha valami tudomány támadt volna köztük.” (*Az istenhegyi székely leány*. 12. k. 182.)
a fehérvári kollégiumba — a híres kollégiumot, amelynek Bisterfeld Henrik és Apáczai Cseri János is tanára volt, Bethlen Gábor 1629-ben alapította. Az 1658-ban Erdélybe betört tatár seregek pusztították el.
- 20 *fél diaméter* — fél átmérő, azaz sugárnyi távolság
fél circulus — azaz: félkör
- 23 *primi anni philosophia* — itt: a felsőbb iskola
- 34 *kőcsompó* — kőszirt
- 13 8 *Csetátye Drakuluj* — a. m.: az ördög vára. Orbán nem említi így, de Torockó környékének leírásakor beszél Kolczu deakuluj [?]-ről és a Csetátye-ről. Lehet, hogy Jókai e két névből (melyben a „deakuluj” sajtóhiba lehet a „drakuluj” helyett) vonta össze ezt a fogalmat. Ez annál inkább valószínű, mert hasonló természeti-földrajzi képződményt leír a *Szegény gazdagokban* is (JKK 167.) és *Az arany emberben* is. Ez utóbbi helyen ezt mondja a Csetátye Máre (a. m. nagy vár)-ról: „Képzeljük magunkat egyikébe azoknak az óriási hegyüregeknek, amiket a hold felszíne mutat elénk, miknek nagy távcsöveken keresztül mély, éles árnyakkal körülgyűrűzött aknáiba letekinthe-

Lap: Sor:

tünk . . . A Csetátye Máre egy ilyen óriási üres hegy. Egy rettenetes dóm, melynek csak kupolája hiányzik. A sziklák, mik körfalait képezik, titáni tömegekben egymásnak támogatva, mintha tornyok volnának keresztül-kasul döntve egymásra. Az iszonytató kráter egész fel a száz meg száz ölnyi párkányáig, s le az ezer öles kerületű fenekéig egyetlen fűnek vagy bokornak nem ad helyet; nincs ott egyéb, mint kő.” (JKK 1. k. 150–1.) — A Csetátye-t leírja Orbán is (V. 241.)

14 : 4 *Mongolfier* — (helyesen: *Montgolfier*) a melegített levegővel töltött léghajót feltaláló testvérek egyike. Joseph Michel 1740-ben, Jacques Étienne 1745-ben született.

8 *sing* — régi hossz mérték: rőf, kb. 62 cm

17 *ráült a levágott fára* — Czunya hívta fel a figyelmet *Simplicissimus* hasonló kalandjára (i. m. 21.). Magyar fordításban: „Elvezetett a rombadőlt kastélyhoz s megmutatta a csúsztatót, ahol a parasztok a fával le szoktak siklani. Én ugyan ijesztőnek találtam egy ilyen meredeken, a tükörsima jégen lerobogni, de mivel a kényszerűség ezt itt szokássá tette, csak annyit kérdeztem tőle: min fogunk lecsúszni? Azt véltem, szánkóra van szükségünk. „Testvér — felelte — nem is gondolod, milyen simán és gyorsan jutunk le.” Kinézett egy fiatal fenyőt, a nála levő pallossal levágta, s oda cipeltük a várromhoz. Ő előre a vastagabb végére ült, én mögötte foglaltam helyet, a gallyakba pedig megfogódtunk. Aztán egy kicsit előre csúsztatunk, s a fenyőszál iszonyatosan, mint valami háztetőről, nagy hirtelenséggel lebukott. Mint a kilőtt nyíl, úgy utaztunk lefelé. Csak arra intett jó előre, vigyázzak a lábamra, nehogy valami oldalt álló bokorba akadjon. Ügyeltem is magamra, s így nem volt baj. Negyedóra fele sem telt belé, már lejutottunk, egyenesen be a falu közepébe.” (*Magyar Simplicissimus*. Szerk. és a bev. tanulmányt írta Turóczi-Trostler József. Bp. 1956. 116., Varjú Elemér fordítása.) Ezt a kalandos fordulatot Jókai máskor is beiktatta írásaiba. Juon Táré is így utazott a *Szegény gazdagok*-ban, amikor „ . . . a kitépelt bokrot, mint egy paripát maga alá véve, s fél kézzel a sziklákhöz nyomva, hátát a falnak vetette, s hirtelen két lábát szétterpesztve, alá hagyta magát csúszni a meredek falon.” (JKK 153–4.) — Ugyanezen regény jegyzeteiben Téglás Tivadar hívja fel a figyelmet arra, hogy „Juon Táré szánkázásának ezt a módját 1836-ban Gaál József a *Szirmai Ilonában* már Jókai előtt megírta, és a két leírás meglepően egyezik”. (uo. 522.) — A *Szép Mihálban* pedig

Lap: Sor:

- Simplex vezet át egy szakadékon ilyen módon Henriket és Mihált (JKK 45–6.)
- 15 : 19 *Hargita* — a Keleti Kárpátok hegyvonulata, kb. 60 km hosszú és mintegy 30 km széles hegység. Legmagasabb csúcsai 1300–1800 m magasak.
- 22 *lármafa* — a falvak határában felállított pózna, amelyet az ellenesség közeledésének, rablócsapatok megjelenésének hírére megújítanak vagy megütögetnek
- 33 *Valle Drakuluj* — magyarul: Ördög völgy. A források nem említik, a Csetátye Drakuluj mintájára képezhetette Jókai.
- 16 14 *vége az erkölcsnek Moldovában* — Moldova (Moldva) régi román fejedelemség Erdély, Bukovina és Besszarábia között, mely nevét az azonos nevű folyóról kapta. Helyzete a XVII. században hasonló volt Erdélyéhez, Jókai Czirjék szájába azért adta ezt a célzást.
- 18 14 *Ezeket pedig vérmedvéknek híják* — „Tetszik tudni, mi az a vérmedve? A medve igen szelíd, ártatlan állat különben, beéri mézzel, bogyóval és gyökerekkel, de ha egyszer belekóstolt a vérbe, akkor aztán pusztít, mint az oroszlán, s különös elsőbbséget ad minden vér fölött az emberi vérnek” — írja Jókai a *Szegény gazdagokban*. (JKK 91.) Találkozunk vele az *Eppur si muoveban* is (JKK I. k. 343.) és a *Szép Miháltban* is (JKK 40.).
- 22 *a barlang száda* — a barlang bejárata, nyílása, szája
- 23 *ciher* — száraz fű, haraszt
- 19 4 *a pogányok danolni szoktak éjjel a táborban* — az adat forrását maga Jókai nevezi meg a *Bálványosvár*hoz fűzött saját jegyzeteiben. A regényben ugyanis ezt írja: „Éjjel a tuhudunok mindig énekelni szoktak a bástyákon, annak jeléül, hogy ébren vannak, imette őrködnek, nem lehet őket álmukban meglopni. Ez régi szittya szokás volt.” (JKK 112.) — Jegyzetben: „Cantu Caesar. Középkor tört.” (uo. 226.) Cantu Caesar olasz történetíró (1804–1895) *Storia Universale* című művében nem találtuk meg az idézett részt.
- 20 : 5 *csapinós* — ferdén, rézsútosan fekvő, vonuló, lejtős
- 14 *lófarkas mundzuk* — lófarkas zászló, török hadijelvény. Jókai 12. sz. jegyzetfüzetében (37. verzó) ezt jegyezte fel: „– Mundzuk, zászlófej.”
- 21 2 *torjai vásárcor* — „Híresek voltak abban az időben a torjai vásárok. Maga Torja város is nevezetes egy hely: öt faluból alakult át egy várossá; egy egész mérföld a hossza; a Torja

Lap: Sor:

- paták jobb oldalán való része Háromszékhez, a bal oldalán levő Csíkszékhez tartozik . . . Szent Mihály napján volt Torjának a vására, amikorkorra messze földről idesereglettek árusok és vásárosok” — Jókai a *Bálványosvárban* írja (JKK 76–7.). — Ma: Turla, RSZK.
- 21 19 *nogajka* — bőrből font korbács
- 24 *gyergyói havasok* — a Keleti Kárpátok vonulatának tagjai. Az ún. Tatárhágó és a Tölgyesi-szoros vezet át 1200–1400 méter magas hegyei között (RSZK).
- 28 *a medve toppancsa* — a medve lány talprése, melyet a vadászok sültként szoktak elkészíteni
- 30 *pakulár* — havasi pástor, juhpásztor
- 33 *vendely* — (vendely, vindely változatban is:) túrós, zsíros v. vajas bödön
- 22 : 3 *megettömte a horpaszait* — tréfás tájnyelvi alakként: megettömte a gyomrát
- 23 3 *megettünk egy másik könyvben* — Jókai verses elbeszélést írt *Puskás Kalári* címen (Pest, 1883.), melyben a székely asszonyok hősi harcát örökítette meg. A történet forrása Orbán (II. 116.).
- 4 *Apor Andrásné, Cserey Györgyné* — Orbán így írja le a betört tatár seregek fölött aratott győzelmet: „Lehet-e csudálnunk, ha ezen hihetetlen győzelmet [1658. aug. 8.] . . . isteni segítségnek, angyalok közbejöttének tulajdoníták? valójában voltak is ott angyalok, egy sereg hős székely amazon, kik a férfiak előtt példaadólag küzdöttek. Ezek közül kiválóbban *Apor Andrásné* (szárhegyi Lázár Borbála) és *Cserey Györgyné* (Baróthi Kata) [* alatt megjegyzi: ,Cserey Mihálynak nagyatyja volt György és az udvari karabélyos hadak főkapitánya’], kik ezen templomrablók és országdúlók elébe fegyverrel állottak s azokat visszaverni segíték, sőt egy harmadik ditrói asszony is, ki bár terübe [teherben] volt, mégis elment a haza oltalmára, s nyárssal hetet szúrt át az ellenség közül. A győzelem után pedig vígan haza menve, gyermeket szült, még pedig hármat, a néphit szerint. Ezen hős nő nevét elfeledte feljegyezni a történet műzsája, de a hagyomány megvédte emlékét a feledékenységtől, mert a nép jól tudja, hogy azt *Puskás Kalárinak* (Klára) hívták, mert az anyák ma is büszke önérzettel beszélnek el gyermekeiknek e hősnő történetét.” (II. 116.)
- 7 *Puskás Kalára* — említett verses elbeszélésében ezt írja Jókai: „. . . Hát az asszonysereg? Másutt ez, ha baj van, csak sír, csak kesereg.

Lap: Sor:

- De ezek ám tudnak fegyverrel is bálni,
S ha nyílzápor hull is, nem kell őket szánni!
Valamennyi előtt áll Puskás Kalári!" (*Puskás Kalári*, 5.)
- 23 : 10 *tatárhalom* — Tatárhalom történetét megírta Orbán (III. 145.).
12 *akiket a tűz, vas, asszonykéz és lezúdlott tólvíz...* — Vö.:
„Maga a természet: hegy, völgy, patak, szikla,
Hatalmasan részt vett vitéz harcaikba.
Szármány völgy szorosa, Szárhegy várkastélya,
Meg egy halastónak furfangos fortélya;
Gábor diák mindezt számba tudta venni:
Csak jöjjön a tatár, ő bánja meg, nem mi!” — írja Jókai
a *Puskás Kalári*-ban (5.).
- 13 *Szárhegy* — a Gyilkos-tó közelében levő kis falu az azonos
nevű hegy tövében, mely a Lázár család ősi fészke. Ma: Lázarea (RSZK).
- 16 *Ojtuz* — ma: Oituz, a Háromszéki-medencéből Moldvába
vezető szoros (RSZK).
- 17 *Csík* — régi vármegye. Ma: Ciuc (RSZK).
Háromszék — régi vármegye, ma Maros Magyar Autonóm
Tartomány része Erdélyben (RSZK)
- 24 : 20 *Mikó-Újvár ott feküdt* — a mikóújvári vár történetéről már
Kemény József beszél *Mikóújvár emléke* c. cikkében (Új Magyar
Múzeum 1854. 44–61 és 146–157.). Történetét Kővári László
egészíti ki, aki *Erdély építészeti emlékei* c. könyvében (Kolozs-
vár, 1866.) így ír: „Csíkszereda vára. Csíkszéknek szintén
keletkezett vára, mely éppen Fel- és Alcsík összetalálkozásánál
épült, s mellé egy kis város kerekedett. Mint a székely krónika
írja, ide legelőbb várat egy Mikó nevű ismeretlen lovag épít-
tetett a XI. század közepén: ki 200 fegyveressel megjelenvén,
a székelyeket a csángók ellen megsegítette, miért megenged-
tetett neki, hogy hadnagyságot állítson, várat építsen...
Később a vár elpusztult, helye a fiskusra szállt. Később Mikó
Ferenc 1611-ben Csíkszéknek egyelőre al-, később főkapitány-
nyává lévén, minthogy Csíkban birtoka nem vala, s a székely
törvény a tisztviselőtől birtokot kívánt — úgy nyerhette
e helyet, s építtette újra e várat, mit most már Mikóújvárnak
neveztek, mint gyanítják, 1620 körül. Mikó Ferenc 1635-ben
meghalván, e vár fiára, Mikó József-re szállt; ki 1636. márc.
20-án szintén elhalálozván, e vár özvegye, Macskási Ilona bir-
tokába ment át, ki csernátoni Domokos Tamáshoz férjhez
menvén, e várat is magával vitte, s úgy lakott benne Domokos

Lap: Sor:

Tamás, mint Csíkszék főkapitánya 1647-ben; ki Rákóczi lengyel expedíciójában tatár rabságra jutott, s a vár fiára, Gáborra, s leányaira, Erzsébetre Abafi Jánosnéra, Ilonára Fekete Ferencnére szállott." (100.) Majd később: „Romlása, úgy látszik, a II. Rákóczira jött tatárok által következett be, 1661-ben." (101.) Orbán lényegében ugyanezt mondja el, csak kitér a — Jókai által is elfogadott — históriára Apor István tútorságáról (II. 25.).

- 24 : 31 *előkelő* „primor” — székely főnemesi cím, a székely nemesség első rendje. Családi címként oklevélben először 1569-ben szerepelt.
- 32 *ex genere Nyujtód* — (lat.: Nyujtód nemzetségből) nemesi előnév, a. m. „nyujtódi”.
- 25 3 *Rövid idő múlva* — II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratahoz, emberi-fejedelmi vonásainak megrajzolásához főbb vonalakban forrásul Bethlen Imre idézett műve szolgált. Mint-hogy Bethlen nem önálló krónikát írt, hanem korabeli feljegyzésekből, krónikákból kompilálta művét, nagyon nehéz megállapítani, hogy a történelmi tényeket csak nagyjából követő Jókai használta-e ezeket a Bethlen által pontosan nem idézett forrásokat. Használhatta, hiszen valamennyi akkor már (1882—3-ban) hozzáférhető volt. Így Benkő *Transsylvaniaiánján* kívül (1778) számba jöhet forrásként Petrichевич Horváth Kozma *Önéletírása* (közölte Thaly Kálmán: *Történelmi kalászkok* 1603—1711. Pest 1862. 1—83.), Enyedi István fent idézett műve (1862), Kemény János és Bethlen Miklós *Önéletírásai*, s talán Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* is (Pest 1853). Hogy Kraus György krónikáját bizonyosan ismerte, már fentebb kimutattuk. — Bethlen Imre ezt írja II. Rákóczi Györgyről: „... vagy nem adott senki a fejedelemnek jó tanácsot, sem pedig ha adtak is, a fejedelem azt bé nem vette” (55.).
- 14 *Az öreg apó onnan Sztambulból* — ti. a szultán
- 24 *körös-körül fogva a lengyel király, a tatár kán meg a szepesi sztarosza hadseregeitől* — a lengyel király Kázmér János volt, a tatár kán Girai, a sztarosza pedig Lubomirski György (Szilágyi, i. m. II. 263—4.)
- 26 : 6 *még akkor senki sem tudott semmit* — erről Bethlen Imre így beszél: „[II. Rákóczi György] visszatérvén Ecsedre, érkezék Bihar vármegyei alispán Károlyi Mihálynak egy szolgája, ki csaknem egyedül szaladhatott el a tatár veszedelem elől, és legelőbb hozta meg Rákóczi fejedelemnek a rettenetes hírt,

Lap: Sor:

- hogy az erdélyi sereg egészen tatár rabságba esett.” (74.) Jókai ezt a szerepet Czirjékre ruházza.
- 27 : 16 *Immár a szegény illyefalvi székelyek is így jártak* — az illyefalvi veszedelemről így ír Orbán: „A vidék lakói Illyefalva két várába vonulva, 5 napig hősileg védték magukat a pogányok ellen, csak látva, hogy az elszánt küzdőkkel nem boldogulhatnak, hirtelen cselhez folyamodtak, s békét ajánlván, alkudozás színe alatt a várhoz közeledtek, hogy azt készületlenül megrohanják.” (III. 31–32.)
- 19 *nem maradt meg . . . több egy gyermeknél* — Orbán III. 35.
- 30 *pixidárius* — a székely nemesek harmadik rendje, ált.: gyalogos katona, darabont
- 28 2 *Csik-Szereda* — ma: Mercurea-Ciuc (RSZK)
- 6 *az a négy réztarack* — Orbán említi, hogy „még a csikszeredai tarackokat is eladták, hogy váltságdíját [ti. Damokosét] kicsinálják” (II. 25.)
- 11 *veresfenő* — (Larix europaea) a fenyőfélék családjába tartozó növénynemzettség
- 29 : 2 *cindnádel-fegyver* — gyújtószegecs fegyver
- 8 *Puskaport is fábrikált ő; mégpedig nem feketét, hanem fehérét* — a fekete lőpor a lőporok ősi alakja, a modern fegyverek követelményeinek nem felelt meg. A fehér lőport — melyet Augendre 1849-ben alkalmazott először — klórsavas káliumból, sárga vérlúgsóból és fehér cukorból készítik. Erősebb hatású, de drágább és veszélyesebb az előállításában, mint a fekete lőporé.
- 32 *faágyú* — a forrásoknál említettük már a Gábor Áron-émlék valószínű hatását. A vitéz székely ágyúkészítőről Jókai többször megemlékezik. A *Csataképek* egyik elbeszélése (*Az ércleány*) mítoszivá növeli „Áron apó” alakját, aki leánya sír-émlékművéből készíti ágyút a székelyeknek (10. k. 51). „Áron bátya sziklába fúrt mozsarai”-t említi Zenóbia az *Egy az Istenben* (I. k. 134.) és a regény egyik jegyzetében Jókai megjegyzi: „A sziklába fúrt ágyúkat magam is láttam.” (i. h. 234.) Az Igazmondóban cikket szentel a legendás szabadsághősnek Jókai (*A székelység első ágyúja 1848-ban*, 1873. jún. 29., 26. sz. 203.), illyefalvi beszédében pedig így emlékezik: „Dicső gondolat, nagy eszme volt a múltban Gábor Áronnak itt a Székelyföldön ágyúival harcolni a szabadság mellett.” (*Háromszéki beszédek*, 7.)
- 30 : 15 *Az illyefalvai siralmas krónika is így éneklé* — Orbán, III. (32–34.). Címe: A sepsi-illyefalvi várnak és abban szorult lakosok-

Lap: Sor:

- nak a tatárok miatt lett elpusztulásának s szörnyű veszedelmeknek — mely esett in Anno Domini 1658. — régi rongyos írásból való transumptuma. Orbán a kérdéses két sort így adja: „Kozák kurtán kőfalt vágja — Tatár tüzet ránk bocsáta.” *kurtán* — (kurtány) havasalföldi és morvai sorkatona (Vö.: 181 : 23.)
- 30 : 9 *számszerlj* — nyílpuska; a kézfjnak puskára emlékeztető, legfejlettebb formája
- 32 : 2 „*Te Deum laudamus*” — Téged Isten dicsérünk! — középkori latin egyházi hálaadó himnusz
- 28 (jegyzetben:) *Az akkoriban élő néphit* — „a várdomb a nép előtt félelmes hely, mert ott egy Simo Péter nevű roppant fekete (oly nagy mint egy bivaly) kísértet ijesztgeti az embereket, azokat földhöz veri, szekereikre felül sat. Egy öreg ember pedig úgy fejté meg e regét, hogy az a Simo Péter vérengző rossz ember volt, ki sokakat s azok közt saját testvéreit is megölte, s azért lelke nyugtot nem lelve, háborog.” (Orbán, II. 23.)
- 34 : 12 *tútor* — gyám, gondviselő
- 35 : 21 *Apor István* — (1638—1706), régi erdélyi család sarja. (Nagy Iván, i. m. I. 55—6.) Orbán is említi, éppen tótorsága kapcsán (II. 25.). Jókai a *Török világ Magyarországonban* felvillantja alakját, s egy ötvösmesterné szájába adva — nem éppen dicsérrően — így nyilatkozik: „Hát biz ezt Apor István uram számára készítette az uram, aki udvari ötves . . . de a jó úr megrágtá a szíjat, s mikor készen volt, le akart vonni a kialakodott díjból;”. (JKK 15.) Családjának, őseinek történetét többen feldolgozták: Jókai a *Bálványosvárbán*, Thaly pedig a *Székelykürtben* (Pest, 1861. 105—119.). Hogy azonban a Damokos-vár tútora Apor István lett volna, arról a hiteles iratok hallgatnak. Kemény idézett tanulmányában egy 1715. évi birtokper oklevélét ismerteti, amelyben ez áll: „Damokos Tamás rabságba esvén, akkor a Macskási Ilona, Damokos Tamásné asszonyom gyermekeit, ú. m. . . Erzsébetet és . . . Ilonát, vevé tótorsága alá a csiki várral együtt néhai Petki István uram ökegyelme . . . Azt is tudom, hogy . . . Damokos Tamás uramat, mikor kiválták a rabságból pogány kezéből, az anyjok, Macskási Ilona ezüstmű portékájával és várbeli tarackok árával válták ki.” (Kemény, i. m. 152.) Kemény itt lap alján megjegyzi, hogy a vallomás téved a névben: nem Petki, hanem Lázár István volt a tútor. Ennek bizonyítására idézi is Lázár István 1663. márc. 16-án kelt levelét.

Lap: Sor:

- 36 : 5 azoktól a hatalmas Apoketól származik — l. a fenti jegyzetet
17 ha feltette az Orbán süvegét — ha megrészegedett. Petőfi részeges, rezes orrú hősét is Orbánnak hívja Orbán c. versében.
26 tácsóság — bámézkodás, maflaság
- 37 : 10 mint Ábelnek Káin — utalás az ismert bibliai történetre, a testvérgyilkosságra (Mózes I. könyve, IV. rész)
24 olyan szerencsétlenül végezte életét — Mikó József kocsija a menyegzős menetben felborult és az ifjú férj szörnyethalt. (Orbán, II. 25.; Kemény: i. h.)
26 a fejedelem, akire a magtalanul elhunyt Mikó József minden birtoka visszazállt — Kemény idézi Haller Gábor naplójának vonatkozó részét: „1636. die 20. martii halt meg Baczában Mikó József. Nejétől Macskási Ilonától nem maradván gyermeke, I. Rákóczi György parancsára Mikó Józsefnek magbaszakadása [!] a fejedelmi fiskus által kihirdettetett.” (Kemény, i. m. 149.)
- 34 Kecskére bízták a káposztát — vö. Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles közmondások*. Szeged 1820. (II. 124.) és Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve*. Pest 1851. 4249. sz.
- 38 4 a szultán tihája — titkár, udvarmester, felügyelő. Kraus (i. m. 295.): „Fővezér tihaijai oder Hopmester.”
16 climatericus esztendeje — a változás ideje. Általában nőkről mondják, de Jókai itt férfira alkalmazza.
- 39 : cím *Buzdurgán* — a név ilyen változatban Jókai leleménye. Később (41 12) megjegyzi, hogy „egy híres krímiai körtefaj” őrizte meg a nevét. Ez ebben a formában nem áll. Van viszont egy „buzdovány” vagy „buzogánykörte”, amely nyakas, torzsátlan körte. Krímiái eredetéről nem tudunk, azonban kétségtelen, hogy a körtefajták Krím földjét szeretik.
6 záptenger — mocsár, elmocsarasodott folyótorkolat. A perekopi földszoros roppant egészségtelen vidék: a mintegy tíz km széles földszáv a Krím félszigetet az ún. Holt tengertől választja el. *morotva* — a folyó holt ága
- 13 állatbőrök kallózása — a bőr kikészítése során a nyers bőrt a csávázókádban lábbal tiporják. Ezt nevezik kallózásnak. csávázás — a bőr puhítása az ún. csávalében
- 14 cserzés — az a művelet, melynek során a cserfa kérgéből főzött cserleében tartóztatják és teszik ipari célra alkalmassá a bőrt vagy a csávázott szőrmét
- 15 marokin — (helyesen: maroquin v. marocain) francia szó, jelentése: marokkói. Az arabok által cserzett kecske v. birka-

Lap: Sor:

- bőrből készült, finom bőripari munkákra alkalmassá tett bőr; szattyánbőr.
- 39 : 19 *bakcsi-szeráji* — Bahcsiszeráj a Krím félsziget városa, mely 1783-ig a krími tatár kánok székvárosa volt
- akhtiári* — Akhtiár: a mai Szevasztopol helyén állott tatár városka. *Az akhtiári fogoly* c. elbeszélésében így említi Jókai: „A nagy Katalin cárnő idejében még Akhtiár csak egy rongyos tatár falu volt a Fekete-tenger partján . . . A hatalmasan hangzó név ‚Szebasztopol‘, mely ‚uralkodó várost‘ jelent, csak a múlt história emléklapjain élt még . . . Most e jelentéktelen Akhtiár helyét nagy népes város foglalja el.” (19. k. 288—9.) Majd később: „A szegény rongyos Akhtiár helyén egy roppant város emelkedett: Szebasztopol.” (uo. 301.)
- 40 : 3 *marótrágya* — marólúg, marónátron. Igen erősen maróhatású anyag, melyet szappangyártáshoz és bőrcserzéshez használnak.
- 15 *szumachgubicspor* — cserzőanyag előállítására alkalmas növényből készített por. Szumach: szömörce (*Cotinus coggygria*)
- 25 *Dewlet Ghirai kán* — Kuun Géza beszél könyvében (*Adalékok Krím történetéhez*. Bp., 1873.) — s ezt feltehetően olvasta Jókai — a Ghirai-Girai kánokról, kiknek nevéből később cím lett (i. m. 20—1.). Jókai is emlegeti a Giráj-családot *A khámok utóda* c. elbeszélésében (19. k. 35.). Decsy Sámuelnél ezt olvashatjuk: „A Perekopi és Nogai Tatárok . . . noha sok ideig a *Gueraj* házból származott kánoknak szolgáltak, de csakugyan a fényes udvartól is függöttek.” (*Osmanografia*, Bécs, 1788—89. 2. k. 164.)
- 41 2 *karaita zsidó* — Mint egyéb krími értesüléseit, a karaita zsidókról szólót is feltehetően Freiherr von Max Thielmann útirajzából szerezte Jókai (*Streifzüge im Kaukasus, in Persien und in der asiatischen Türkei*. Leipzig, 1875. 8.). A könyv megvolt Jókai könyvtárában, ma a Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-hagyatékában őrzik (C. 995. sz. alatt). Thielmann azonban nem beszél részletesen a karaitákról, s talán Jókai is utána akart még nézni a kérdésnek más könyvben, ezért jegyezte meg, hogy visszatér reá. De nem említi többet *A Damokosokban* a karaitákat. — A karaita zsidók szektája egyébként elveti a Talmudot, és hangsúlyozza a mózesi könyvek, az ószövetségi biblia tanulmányozásának fontosságát.
- 12 *egy híres krími körtefaj* — l. a 39 : cím alatti jegyzetet

Lap: Sor:

- 41 : 17 *a bibliai Góliát* — hatalmas erejű és termetű filiszteus hős, akit a kis termetű zsidó Dávid — a későbbi király — parittyájával legyőzött. (Sámuel I. könyve. 17. rész)
- 31 *árticsóka* — földközi-tengeri bogáncsszerű, tövises növény (*Cynara scolymus*), mely megfőzve élvezhető ételt ad
- 43 18 *Szentlázár vitézei* — Az Újszövetség említi a gógós gazdaggal szembeállított szegény bélpoklos Lázárt; a „lázárak” alatt átvitt értelemben a nyomorultakat, betegeket, koldusokat értik. (Lukács ev. 16. rész) Szilamér is így nevezi bélpoklosait (*Bálványosvár*). Itt gúnyos értelemben használja Jókai.
- 29 *Brassóba vándorolt a göröghöz* — Brassó: a régi Brassó vármegye székhelye, ma Brasov (RSZK). Bolgárszeg nevű városrészében hajdan görögkeleti vallású kereskedők laktak, részben bolgár származásúak. Ezeket nevezték ebben a korban görögöknek. (Orbán, VI. 342–4.)
- 32 *a két kisfiadat* — Kemény három Domokos-gyermeket említi: Gábort, Erzsébetet és Ilonát (i. m. 151.), az ő nyomán Kővári is (*Erdélyi építészeti emlékei*, 100.). A „két kisfiú” szerepeltetése — a történelmi adatokkal szemben — Jókai ötlete.
- 44 : 6 *beéri a tatár a kétezer arany váltásdíjjal* — Jókai ugyan nem ismerhette *A Damokosok* megírásakor Deák már idézett Századok-beli tanulmányát, de annak összecszerű kimutatását érdemes feljegyeznünk. Eszerint Kemény Jánosért 400 000, Sebessi Miklósért 10 000 tallért kértek a tatárok, a többiek váltásdíja 70–150–200–600 tallér között mozgott (i. m. 582–3.).
- 31 *belül fölséges szép birodalom ez* — Jókai könyvtárában találtuk meg a Karl Koch által összeállított útleírást (*Die kaukasischen Länder und Armenien in Reiseschilderungen*. Leipzig, 1874. — Petőfi Irodalmi Múzeum, B. 4745.) Szöveg szerinti egyezéseket nem lehet ugyan kimutatni, de az útleírás gyakran tesz említést e vidék vad szépségéről, kisebb-nagyobb városairól, népeiről. (Vö. még Kuun i. m. 10.)
- 45 : 30 *sok-fábul-faragott-ember* — ravasz, képmutató. Erdélyi is említi a képmutatásra: „sok féle fábul farag” (i. m. 126., 2491. sz.)
- 34 *megszottyán* — szétmállik, megpuhul
- 46 : 34 *kalamajka* — gyors ütemű, szilaj lengyel, ill. ukrán tánc, a galíciái Kolomea városról elnevezve (kolonnejka)
- 47 : 1 *timbura* — Jókai 12. sz. jegyzetfüzetében (48. lap recto) feljegyezte: „Timbora hangszer.” — Orbánból vette, aki így ír róla: „Étédén van egy sehohsem-láttam ősi hangszer, a *timbora*, ez egy hosszú lant négy húrral és gitárszerű hangosztállyal,

Lap: Sor:

mellyel igen szép, remegve panaszos hangokat lehet kihozni; a húrokat tollal pengetik. E lehetett régi harci dalnokaink hangszere s a most tökéletesített citerának ősatya." (I. 145.) *A Damokosokban* többször említi, de szerepeltette már a *Bálványosvárban* is (116).

- 47 : 30 *agság* — panasz, kesergés, aggodalom
- 48 I *somodorint* — suhint, sodorint tréfás, népies alakja talán a „som, somvessző”-re való utalással
- 11 *az a történet Potifárné és József között* — utalás az erkölcsös József és az egyiptomi tisztartó kacér feleségének történetére, mely a Bibliában szerepel. (Mózes, I. könyve, 39. rész.) L. még a *Rákóczi fia* (76—8.) és *A fekete gyémántok* (JKK 2. k. 9.).
- 14 *excellenciás asszony-e vagy a zsidó-gyerek* — a kegyelmes asszony itt Putifárné, a zsidó-gyerek: József. Jókai gúnyos hivatkozása a történetre.
- 15 *ez a kérdés még nem volt Nyíregyházán* — nyilvánvalóan az 1883 tavaszán éppen Nyíregyházán elkezdődött tiszzaeszlári perre való utalás. Ezt bizonyítja az is, hogy a Nemzeti Kiadás idején (1896), az utalás elvesztette aktualitását, s ezért meg is változtatták a szöveget: „nem volt bíró előtt.”
- 16 *óggta-mógta* — dörmögte, dohogta
- 18 *Gyulafehérvár* — Ma: Alba-Julia (RSZK). Történelmi jelentőségű város a Maros mentén. 1658-ban a tatár hadak Jépusztították, híres könyvtárával és akadémiájával együtt. Jókai részletesen leírja a *Magyarhon szépségeiben* (Bp., 1956. 196—7.)
- 49 : 2 *Karaszú és Salgir folyamok* — a Krím-félsziget déli részén eredő folyók, melyek egyesülve Salgir néven ömlenek az Azov-tengerbe
- 17 *posajtó medence* — a bőrök megmunkálásához használt medence. *posajt* — savanyít, erjeszt
igazi tatárépitmény — a tatárok építési módszereiről, a városok-ról, különösen a bahcsiszeráji palota szépségéről — meglehetősen szűkszavú — forrásként szolgálhatott Thielmann (i. m. 6—8.). Koch idézett könyve is nyújthatott némi támpontokat (25.), azonban inkább Jókai fantáziája lobogott ezeknél a részeknél.
- 24 *szárltó esztrenta* — vagy esztrena: vesszővel, náddal, deszkával elkerített hely, juhok pihentetésére, esetleg gyümölcs vagy dohány, széna szárítására
- 50 : 4 *pestilentia* — ragály
- 9 *bagaria* — puha tapintású, erős marhabőr, főleg lábbelik készítésére alkalmas

Lap: Sor:

- 50 : 18 *balzsamfa* — (Balsamodendron, Commiphora) az orvosi mirhát szolgáltató, illatos fajta
ámbrá — illatos, viaszszerű anyag; átvitt értelemben: jó illat
- 20 *babérfá* — illatos levelű örökzöld cserje (Laurus nobilis)
- 21 *gránátalma* — déli növény, alma nagyságú termése van, melynek fás héján belül sok húsos, bogyószerű mag helyezkedik el (Punica granatum)
- 24 *A gyümölcsök elterjedéséről* a múlt században Hehn Viktor német filológus és nyelvész főként nyelvészeti és kultúrtörténeti alapon mutatta ki, „hogyan régi természetű növényeink, természetű gyümölcsöinket is beleértve, főként Nyugat-Ázsiában honosak, ott lettek természetű növények, s onnan vándoroltak az emberrel Görögországon és Itálián át Közép-Európába” (Rapaics Raymund: *A magyar gyümölcs*. Bp. 1940. 31.). De ugyanezt az elméletet ismerhette meg Jókai a saját könyvtárában is meglevő Wagner Hermann: *Malerische Botanik* c. művéből (Leipzig, 1872. 223–4.).
- 33 *Göke Sü* — kék víz: általában folyóvíz, különösképpen pedig a konstantinápolyi, a Boszporusz kisázsiai partján levő édesvizek. Jókai említi a *Janicsárok végnapjaiban* is (JKK 208.).
- 34 *bosztandzsi* — kertész, a császári kert őre
- 51 4 *izoglán-basi* — udvarmester
- 7 *az öreg Nemere* — hideg, viharos keleti szél a Kárpátok délkeleti medencéjében. Ipolyi ezt írja róla: „északi szél, mely még az embert is megöli” (*Magyar Mythológia*, Bp. 1929. II. 115.). — Jókai a *Bálványosvárban* „öreg ördög”-nek nevezi (7.).
- 10 *Tsatir-Dagh* — az Örmény-felföld legvadabb része, közel 4000 méter magasságot is elér. — Jókai némi adatot találtott Koch könyvének Örményországot ismertető részében (i. m. 221.).
- 13 *Burána* — (Burán) hideg, sokszor napokig tartó hóviharral (nyáron pedig porviharral) járó északkeleti szél Közép-Ázsiában
- 52 : 2 *a XXIII-ik szúra* — a Korán 114 fejezetre (szúrára) oszlik. A XXIII. szúra „A hívek” címet viseli és az Isten akaratában való feltétlen megnyugvást hirdeti, miközben feleleveníti az özönvíz és Noé legendáját. Jókai befejező soraira célozhatott: „Ó uram bocsáss meg s légy irgalmas, mert te vagy a legjobb könyörülő!” (*A Korán*. Kiadta Szokolay István. Pest, 1854.)
- 29 *mosé* — mohamedán templom. A mosékat említi Koch is (i. m. 201.).

Lap: Sor:

- 53 : 10 *iszalag* — felkapaszkodó, szívós szárú cserje (*Clematis vitalba*)
rekettye — sárga virágú félcserje a *Genista-félék*hez tartozik
- 24 *la illah il Allah* — egy az isten, Allah! — mohamedán imádság szövege
- 54 : 15 *Büdös volt, de jó* — népies ízű fordulat a bizalmas nyelvhasználatban; vö. *Móricz Légy jó mindhalálig*.
- 55 : 13 *orta* — tatár katonai egység; század
- 24 *Úgy volt vele, mint a kutya a szénával* — nem tudtuk kideríteni a szólás v. hasonlat eredetét
- 26 *kadina* — török asszony: fő feleség, fő asszony
cserkesznő, a csecsenc fajból — Koch idézett műve sokszor említi a cserkeszeket, különösen a cserkesz nők szépségét méltatva. (i. m. 25–7.). Decsy a grúz asszonyok szépségét dicséri (*Osmanografia*, I. k. 127.).
- 29 *murtizigátor* — cserkesz katona
- 56 : 5 *terebélyfa* — széles lombú, terebélyes fa
- 10 *tubarózsa* — a nárcisszal rokon, jó illatú virágot hozó, kedvelt hagymás növény (*Polyanthes tuberosa*)
- 24 *kösk* — díszes nyári lak
- 57 : 1 *exuvia* — fegyver- és ruhazsákmány
- 2 *A várának tornyai megaranyozódtak* — Orbán a mikóújvári romok kapcsán említi, hogy annak állítólag egy „aranyas bástyája” volt (II. 26.).
- 9 *tereráj* — a keleti nagyurak (szultán, kán) díszes palotája, ill. ennek belső lakosztályai. Később mindenfajta pihenőhelyet is szerájnak neveztek (karavánszeráj). Szokás volt a palota háremrészét is szerájnak nevezni.
- 10 *gádor* — egyik oldalán nyitott folyosó, tornác
- 14 *csengős nakara* — (naquâra, arab szó, a. m. dob) arab ütőhangszer, rézből vagy fából készült dob. Rendszerint párosan használták. Volt olyan változata is, amelyet csengőkkel aggattak körül, ez volt az ún. csengős nakara. (Vö.: 50 : 36: csörgős dob) Említi *A fehér rózsában* is (JKK 119.).
- 58 : 1 *A Sionnak hegyén, Úristen, Tiéd a dicséret* — a 65. zsoltár kezdő sorai, Senczi Molnár Albert fordításában
- 5 *szultánkenyér* — kocsonyaszerű, illatos keleti édesség
- 59 : 4 *Anadyomene* — (görög, a. m.: felmerülő) Aphrodité egyik mellékneve, mely arra utal, hogy Aphrodité, a szerelem istennője, a tengerből született
- 5 *nereida* — a tenger hullámain megszemélyesítő nimfa, Nereus tengeri isten leánya

Lap: Sor:

- Dioné* — I. Anadyomene
- 14 *bizbariba* — néger törzs, bővebbet nem tudunk rólok
- 60 10 *sáfránveres* — az ősszel virító keleti credetű növény (*Crocus sativus*) szín
- 29 *asszeiki szultána* — a szultán kegyencnöje, legkedvesebb felesége; az első fiút v. csak fiút szülő kegyencnö. (L. még: a *Janicsárok végnapjaiban*: JKK 329.)
- 62 : 27 *sámsoni ökle* — Sámson bibliai hős, ki pusztá kézzel győzött le egy oroszánt (Bírák könyve, 14. rész.); jelzőként használva: rendkívül erős
- 63 5 *mint Lót felesége, sóbálvány korában* — utalás a Biblia egyik híres történetére: Isten elpusztítja a bűnös Szodoma és Gomorra városokat, s amikor a menekülő Lót felesége — Isten parancsát megszegve — kíváncsiságból visszatekint, s megpillantja az égő városokat, szoborrá — sóbálvánnyá — változik. (Mózes I. könyve, 19. rész.)
- 8 *maenadsereg* — bacchánsnők hada; *maenade* — bacchánsnő. A Dionysost kísérő, illetve az ő napját extatikus szertartások közt ünnepelő, őrző, szenvedélyes asszonyok.
- 18 *cséphadaró* — régen cséplésre használt eszköz
- 24 *cenk* — hitvány, semmirekellő ember
- 65 : 14 *mehdruli írás* — a Jókai könyvtárában megtalálható és már idézett Thielmann-féle útleírás beszél a Krímben lakó grúzok két-féle írásmódjáról. Az egyszerűbb írás az egyházi jellegű *hutsuri*, a tetszetősebb, díszesebb, cikornyás írás pedig a *mchedruli*: „Zur Schriftsprache ist allgemein der grusinische Dialect erhoben; das Alphabet, vom heiligen Mesrop im 6. Jahrhundert zusammengestellt, zeigt zwei Phasen: das alte Kirchenalphabet, Chutsuri genannt, hat lapidare, die altarmenischen ähnliche Buchstaben, ist aber jetzt nur noch für kirchliche Zwecke im Gebrauch, die jetzige Schrift dagegen, das Mchedruli, ist zierlich und verschnörkelt.” (36.) (Irodalmi nyelvként általában a grúz dialektust használják; a Szent Mesrop által a 6. században összeállított abc két szakaszt mutat: az ősi egyházi abc-nek, amelyet *hutsuri*-nak neveznek, tömör, az ősi örményhez hasonló betűi vannak, azonban ezeket már csak egyházi célokra használják. A jelenlegi írás ezzel szemben, a *mchedruli* kecses és cikornyás.) Néhány sorral később látni fogjuk, hogy Jókai is utal ezen írás „kacsaringóira”! Igaz, Jókai e grúz írást a *cserkesz* rabnó írásaként tünteti fel; bizonyára vonzotta az írás nevének egzotikus hangzása. Hogy egy árnyalat-

Lap: Sor:

- tal eltér tőle, annak oka valószínűleg az, hogy félreolvasa a szót vagy rosszul emlékezett rá.
- 33 *cserkeszek* — kaukázusi nép, mely ma főleg Észak-Kaukázusban, a Kubán folyó környékén lakik. Ma a Szovjetunió Cserkesz Autonóm Területe. (Vö. Koch művével, számos helyen, főleg 1—65.)
- 66 6 *talik írás* — vékony szálú, elnyújtott betűkből álló perzsa írás
- 13 *múza-pálma* — (*Musa paradisiaca*) paradicsomfüge, mely pálmára emlékeztető növény. Gyümölcse édes, zamatos; nyersen, főzve egyaránt eszik.
- 18 *abdesztán mosakodás* — a mohamedán vallásokban az imádkozást megelőző rituális mosdás
- 34 *izoglán* — (icsoglán) keresztény szülöktől elragadott ifjak, akik közül a tehetségesebbek főtisztviselőkké lettek, betegesebbjéből pedig „minden udvari cselédek, p. o. szakácsok, kukták, lovászok, kertészek, testőröz vitézek vétettetnek” (Decsy: *Osmanografia*, Bécs 1788—89. II. k. 71.).
- 67 : 1 *bosztandsi basi* — főkertész (Vö. Decsy, i. m. II. 78.)
7 *tarjag* — a fa kérgének betegsége
- 20 *finta* — félrevezető, tettető
- 69 1 *salavári* — török viselet, bugyogóhoz hasonló, térdig érő férfi, ill. női nadrág
25 *frank* — francia
28 *a Jeges-tengertől . . . a Veres-tengerig* — azaz: északról délre, át az egész földön
30 *moszkó* — az oroszok neve a törököknél
31 *szattyán* — finom, festett kecskebőr
kordovány — kikészített juh- v. kecskebőr
- 70 2 *erzerumi vásár* — Erzerum: (Erzurum) hajdan örmény, ma török város, mely fejlett bőriparáról és vásáraitól volt nevezetes
3 *osszetek* — kaukázusi nép, a szarmaták leszármazottai
- 23 *medresz* — arab szó. Jelentése: papnevelő iskola
- 30 *Aleppó* — szíriai város, az európai, levantei, indiai és perzsiai kereskedelem közvetítő állomása. Ma: Haleb.
- 71 7 *berberbasi* — fűborbély
- 72 : 4 *tínárbasi* — a bőrkikészítő munkások főnöke, főtímár
27 *feleszelte* — itt: felbízta
- 74 : 25 *agavelevel* — hosszú, húsos levelű délszaki növény (*Agave americana*) levele
34 *meghókonyódtában* — Szinnyei József *Magyar tájszótára* (Bp., 1897—1901.) nem ismeri ezt a kifejezést. A „hókony”-t kis-

Lap: Sor:

- balta jelentésben közli, a Dunántúlról. Említi viszont a székelyföldi „hókádzik” (bóbiskol, szunyókál jelentésben) szólást. (i. m. 878.) Lehet, hogy Jókai emlékezetében ez a székely táj-szó élt, esetleg maga hallotta e szóhasználatot. Itt jelentése „ámulatában, döbbenetében” lehet.
- 75 5 *mekkai kába* — A *kába* a mohamedánok kegyeletének tárgya, melyhez életében egyszer minden igazhívőnek el kell záródkolnia. Tulajdonképpen egy nagy, fekete színű meteorit.
- 76 : 13 *Akmet bég* — a szamosújvári országgyűlés során még találkozzunk alakjával. Jókai Bethlen Imréből vette nevét (i. m. 155.).
- 19 *Perekop* — a Krím-félsziget északi részén fekvő város régebben Ór-kapu vagy Ór-kapu. A *Damokosok*ban is felváltva szerepel e három néven.
mihelyt Damokos Tamást oda kihozzák — Nagy Rezső: *A krími tatár rabok történetéhez* c. könyvében (Losonc, 1918) erről ezt írja: „A rabok kiváltásának gyakorlati eljárása... az volt, hogy a moldvai vagy havasalföldi vajdák védnöksége alatt Jászvásárhelyt [Jasi] vagy Galacon [Galați] cserélték ki őket. Ide küldték az összegyűjtött váltságot hozzátartozóik és innen üzenték meg Tatárországba, hogy a rabtartó hozza vagy küldje ki oda foglyát. Úgy a pénz, mint a fogoly a kijelölt időre a legtöbbször meg is érkezett s akadálytalanul köthették meg az üzletet” (51.).
- 77 : 2 *batka* — igen csekély értékű régi aprópénz
- 17 *gálickeő* — a kék-, zöld-, ill. fehér gálic (réz-, vas-, ill. cink-szulfát) közös neve. A rézgálicből készített oldat erős mérég, a szőlők permetezésére használják. Jókai kertész-tapasztalatai szólalnak meg ebben.
calamus — eredetileg a rómaiak nádból metszett íróeszköze. Itt: frótoll
- 78 6 *ha esztendő egy nap elmúlik* — a magyar jogtudomány nem tud ilyen törvényről. Kétségtelen azonban, hogy *tárgyak* esetében fennállt az „egy esztendei s egy napi” törvényszabta múltási idő. (Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. Kolozsvár, 1861. II. 350.) A „hűtlen elhagyás” esetében azonban az elválasztáshoz öt esztendő várakozási idő volt szükséges (i. m. II. 54.). Később Jókai is cáfolja (vö. 148 : 8).
- 14 *körmöci arany* — a Károly Róbert óta (1328) firenzei mintára vert, 3,52 g súlyú magyar aranypénz, mely nevét Körmöcbányáról (Kremnica, Csehszlovákia) kapta
- 18 *kamukabársony* — damaszkuszi szövet teveszőrből

Lap: Sor:

- 78 : 19 *skófiium* — hímzésre használt arany, ezüst v. aranyozott ezüst fémszál
tokaji négy puttanyos aszúval — az utalás az aszúborok előállításának ismeretében született. Az aszúborokat ugyanis a tőkén megtöppedt (aszott) szőlőszemekből készítik: először e szemekből darált masszát (ún. aszútészta) készítenek, majd erjesztés után jobb mustot öntenek hozzá. Hogy hány puttany aszú tészta keverték a musthoz, annak alapján nevezték a bort egy, két, három — jelen esetben: négy puttanyosnak.
- 27 *ha a miatyánkot . . . visszajáról kellett volna elmondanom, (ahogy a gonosz boszorkányok cselekszik) — azaz: ha meg kellett volna esküdnie az ördögnek. Ipolyinál: „hogy az ördög azt is parancsolta, hogy mikor templomban is vadnak, vissza mondták az imádságot . . .” (i. m. II. 175.).*
- 79 13 *felhajtom ezt az egész kalamáris tintát, s úgy ölöm el magamat* — nem üres fenyegetés: akkor a tintát a cserfa gubójából főzték házilag, s az erős csersavtartalma folytán mérgező hatású volt
- 27 *zeke, harisnya* — székely népviseleti darabok. A *zeke* házilag szőtt durva gyapjuszövetből készült, rendszerint rövid, zsinóros, egyszerű szabású férfi vagy női kabát. A *harisnya* abaposztóból, halinából készült szűk nadrág. A székely népviseletre l. Orbán: II. 28.
- 28 *szeredás* — kecskeszörből szőtt, majdnem négyszögletes, tarka, kemény anyagú fedeles tarisznya
- 80 : 19 *vetegy* — kószál, ögyeleg, kóborol. Ilyen értelemben használta Jókai már a *Bálványosvárban* és a *Leventében* is. 12. sz. jegyzetfüzetének 46. lap rectóján már feltűnik: „— vegyegni: eltéved a ködben.” Ezt az ismeretét is Orbántól szerezte, aki ezt írja (III. 135.): „vegyegni oly állapotot jelent, midőn valaki ködben annyira elveszti tájékozottságát, miszerint nem tudja, merre van kelet, nyugat, tehát ködös időben való diszorientációt jelent.”
- 20 *goromba* — durva paraszt
Herkópáter — népi szólásban (szitkokban, átkozódásban — olykor tréfában is) szereplő személy. Talán valóságban is élt papot takar, kit a hagyomány nem sok jótulajdonsággal ruház fel. Jókai nem ír rosszindulattal róla. Egy meséjében is szerepeltette alakját (*A Guta, Herkó Páter meg a kis borbély.* 92. k. 89.), és itt azt írja, hogy „derék ember volt”. Szerepel egy utalásban még a *Bálványosvárban* is (55.).

Lap: Sor:

- 80 : 21 *vörös gárgyán* — gárgyán: gvárdián. A „vörös gárgyán” talán a pokol házfőnökét, Lucifert jelenti; — egyéb műveiben minden esetben „ördögi” szerepet szán neki. Így az *Egy hírhedt kalandor a XVII. században* c. művének *A vörös barátoknál* című fejezetében (A Baphomet alcím alatt) leírt orgiák élesen vallásellenes tendenciájúak (65.). Veres barátokat szerepeltet a *Rdkóczy fia* c. regényében, hasonló tendenciával (80. k. 34.). *tarka Jeezus* — feltehetően az ördög
- 31 *külüfejű* — nehézfejű, tökfejű. Itt jegyezzük meg, hogy bár szó szerinti egyezés nem mutatható ki, a helyzetben magában rokon e jelenettel az a mód, ahogyan Biró Gergely adja át Béli Aranka levelét Feriz bégnak (*Törökvilág Magyarországon*, JKK XIX. fejezet).
- 81 : 19 *talán prófétaepret evett?* — azaz: előre tud mindent? A „prófétaeper” vaskos trágárság: a próféta ürülékét jelenti. A hozzá kapcsolódó tréfa Eulenspiegel-től ered, magyarul először Kónyi János mesélte el (*A mindenkor nevető Democritus*. Buda, 1782. I. 42. sz.). Jókai is említi (*Herkó Páter* I. 1893. 35. sz. 10.): „isten uce próféta epret evett kelmed.” Szólás formájában is emlegeti (*A magyar nép élce*, 1907. 55.). A tréfa történetét feldolgozta György Lajos: *Eulenspiegel magyar nyomai* c. tanulmányában (Cluj-Kolozsvár, 1932. 17.).
- 28 *menmeg* — ismét
- 32 *cserszine* — sárga, sápadt
- 33 *delectáció* — gyönyörűség, élvezet
- 82 : 5 *borica* — régi csüdüngülőforma székely tánc, a csángóknál nagyon elterjedt. Orbán azt írja róla, hogy egyes táncolói, a „kukák... törekedtek... a nézők közt a férfiak fejéről a süveget elcsenni, minek visszaváltása egy váltó krajcárba került” (VI. 149.). Talán erre utal Akmet bég riasztása is (75 : 24), hogy elveszi Czirjék kalapját. A boricát emlegeti Jókai még a *Bálványosvárban* is (101.).
- 11 *zsrosabb* — itt: kövérebb
- 18 *Ebesfalva* — később: Erzsébetváros, a régi Kisküküllő vármegyében, az Apaffiak uradalmához tartozó falu. Ma Ibasfaláu (RSZK). Jókai 1878–81.-ben itt volt képviselő. A helynév szerepel az *Erdély aranykora* 2. fejezetének címében is.
- 25 *macskaméz* — némely gyümölcsfa (barack, cseresznye, meggy) kérgének repedésein kiszivárgó anyag; mézga
- 83 : 2 *piaszter* — eredetileg spanyol (piastra), majd török pénz, a kurus (magyar: garas) megjelölésére. Igen kis értékű volt.

Lap: Sor:

- 83 : 20 *csausz* — török katonai, rendőri, olykor bírósági személy, altiszt, aki gyakran követi, futári feladatokat is elvégzett
- 26 „*Aluszol-e te juhász . . .*” — A Kriza gyűjteményében 485. sz. alatt szereplő (*Vadrózsák*, Bp., 1943. II. 56.) székely népdalt Jókai a *Névtelen várban* is szerepelteti (JKK 199.).
- 28 *cigányutcára szaladt levéllel* — rossz helyre jutott, eltévedt
- 84 : 5 *joldás* — Szinyeyi nem említi, Kriza *Erdélyi tájszótára* sem ismeri. El kell fogadnunk Jókai magyarázatát, mely szerint: joldás = pajtás
- 13 *magam is megiszom* — a mohamedán vallás ui. tiltja a borivást
- 17 „*aszúszőlős átalag . . .*” — e népdal eredetére nem találtunk rá. Gulyás sem említi részletes — bár korántsem teljes — felsorolásában és tanulmányában (Gulyás József: *Jókai és a népdalok* Ethn. 39. évf. 1925. 1–6. füzet 133–148.).
átalag — régi bormérték Tokaj vidékén. Egy átalag kb. 75 liter (ürtartalmú hordó)
- 86 : cím *Munduka Ravasel* — A motívumok között már említettük az *Egy haramiabanda a havason* c. elbeszélést, mint e név első előfordulási helyét (NK II. k. 132–3.)
5 *setva* — rendelkezés, rendelet, ítélet
- 18 *Tomasius Damokos de Newtood* — nyujtódi Damokos Tamás
- 87 1 *rák a levélben* — azaz: elbújva a vízmosás alatt; még nincs meg az, amit keresünk
- 15 *hoszpodár* — a szláv goszpodár-ból. Jelentése: fejedelem, kényúr
- 18 *hajdemák* haramia, bandita. Az utasokat megrohanó hajdemákokat leírja Jókai a *Szép Mihálban* is (XIV. fejezet).
- 19 *fegyveres pláíász* — fegyveres gyalogos
- 21 *ficsór* — a Nyelvtörténeti Szótár szerint „román fiú”, a Tájszótár szerint azonban székelyföldi jelentése csak „legény” (588.)
- 23 *hóka ló* — olyan ló, amelynek a homlokán fehér folt (úgynevezett: csillag v. hold) van
- 88 7 *az a mese a révészről* — a kecske és káposzta klasszikus eredetű meséjét számos magyar anekdotás könyv és közmondás-gyűjtemény említi. György Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* c. alapos tanulmányában (Bp., 1934. 146–7.) — hivatkozva *A Damokosok*-beli előfordulására is — a következő helyeket említi: Andrád Sámuel: *Elmés és mulatóságos rövid anekdoták* (Bécs, 1789–90. II. 364.), Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles mondások* (Szeged, 1820.

Lap: Sor:

- II. 124.), Márton József: *Sokféle* (Pest, 1833. 327.), Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve* (Pest, 1851. 461.).
- 89 : 4 *lúdgégés leves* — csigatészta leves
5 *szerecsendió* — egy bizonyos trópusi növény (*Myristica fragrans*) dióhoz hasonló terméséből készült fűszer, ízesítő; muskát-dió
15 *lengyel meggyvíz* — másképpen: meggylelke. Meggylikőr, melyet meggyből főznek, de a meggy összezúzott magjától kesernyés mellékízt kap.
22 *szakállszáritó* — a bástyán padokkal ellátott hely, ahol a pihenő örök szoktak üldögélni
pépányozni — pipázni
24 *Ojtoz* — a Keleti Kárpátok hegyszorosa, a hasonló nevű patak völgye. Románul: Oituz (RSZK)
26 *Gijmes* — vagy másképpen: Gyimes. A Tatros-patak völgyét képező hegyszoros a Keleti Kárpátokban, Csíkszereda közelében. Románul: Ghimes (RSZK).
29 *Jászvásár* — vagy Jászváros, a moldvai román fejedelemség egykori fővárosa. Ma: Jasi (RSZK).
31 *a híres Rákóczi vár* — Kővári ezt írja róla: „Ojtoz szorosa Kézdivásárhelytől megy ki Moldvának. Ezen szorosút egy napi járóföldet tart az Ojtoz-víze völgyületén. A vámháztól óranegyedre volt erőssége. Állott egy várból, mit Rákóczi várának hínak, s egy előőrsi sáncozatból, a Gyilkos nevű hegyfokon. Az útszoros egyenes irányban megy keletnek: de hol e két erődítvény van, ott a déli hegy mintegy benyúlik az út elébe, s kavarodást ad az útnak és Ojtoz vizének; ezeken emelkedtek az erősségek. A vár igen kedvezően feküdt, 30 öl magasan. Két felől a hegy meredek oldalai vonulnak; alatta az Ojtoz vize csörgedez; a hegyeken a földdel egykorú erdők: az utat kényelmesen dominálják.” (*Erdély régiségei*, 177.)
- 90 : 1 *mert nem kellett volna a várórségnek . . .* — a vár elestének tragikus történetét Jókai Orbántól vette (III. 127–8.).
7 *Baku* — város a Káspi-tenger partján, ma az Azerbajdzsán SZSZK fővárosa. Jókai itt feltűnő módon téved a város nevében, hiszen ahhoz, hogy a Krím-félszigetre vagy Perekopba eljussanak, nem is érintheték a Krímtől messze fekvő várost!
18 *kóricál* — cél nélküli csatangol, csavarog, kószál
21 *Mert a gijmesi határon két falu . . .* — Orbánnál: „Az oláh vámon belül levő első falu Oláh Csügés, ellentétben az erdélyi Magyar Csügéssel, mely a Tatros folyóval jobbról páruza-

- mosan futó s Moldovába kifolyó Csüvés vize mellett fekszik; pedig ezen megkülönböztető elnevezésben anomália van, mert midőn Magyar Csüvés lakói mind oláhok, Oláh Csüvés lakói mind csángók, kik bár közel laknak, mégis el vannak zárva az édes anyahontól." (II. 84.)
- 91 : 21 *egy siketfajdot megettem* — a tyúkfélék egyik alcsaládjá; a hegyes vidékek lakója (Tetrao urogallus)
- 22 *mézesmáli* — Mál (Mal) krassószörényi község édes ízű bora (RSZK)
- 23 *tálbansült* — Szinnycinél (i. m. 639) „tálban sült kalács” összetételben találtuk, de azt hisszük, hogy inkább Orbán „zsírban pecsenye” kifejezése maradt meg Jókai emlékeztetésében, „mi zsírban úszó rántott hús. Az ily kövér eledelre természetesen jó bort kell inni” (V. 219.).
- 92 20 *biüdü* — áristom, börtön
- 21 *ungorkodni* — kötekedni
- 25 *karassia posztóköpönyeg* (karaszia v. karasia) francia eredetű szó, mely közönséges durva posztófajtát jelez
- 31 *crapulája volt* — részegsége, mámor
- 93 11 *dóka* — rövid, rendszerint fekete posztóból készült férfi vagy női dolmányforma
- 25 *fias ménkü* — többágú villám
- 27 *Kézdi-Vásárhely* — háromszéki város, ma: Târgu-Secușc (RSZK)
- 32 *paksus* — itt: útlevél, írásbeli engedély
- 33 *királybírák* — királybíróknak nevezték az erdélyi szász-székek közigazgatási méltóságát, mely lényegében a főispánnak felelt meg. (*Magyar Simplicissimus*, 227. Vö.: Hóman—Szekfü: *Magyar történet*, 2. k. Bp. 1939. 137.)
- 94 3 *szindikus* — a városi tanács jogi ügyeket intéző tagja
- 7 *eltarisznyáz* — tarisznýából falatozva eltölt, elidőz
- 11 *barátságos fogadtatás* — Orbán éppen a Nyujtóról Ojtozba vezető út leírásakor beszél meleg szavakkal az itt lakók szíves vendéglátásáról (III. 129.). Jókai is hasonló tapasztalatokat gyűjthetett erdélyi utazásaikor.
- a hosszú Nyujtód* — „Szászfaluval össze van épülve Nyujtód, mely Nagy- és Kis-Nyujtódra oszolva hosszan nyúlik el... honnan neve is származott” (Orbán, III. 117.).
- 12 *a Damokosok eredethelyén* — „Nyujtódi volt a híres Nyujtódi család... Nyujtódi Pál... testvére Nyujtódi Domokos... fiai nevet cserélnek, az egyik Domokos Pál... nevet bevén

Lap: Sor:

- fel.” (Orbán, III. 117–8.) Vö.: Apor Péter: *Lusus mundi* (1727, Magyar Történelmi Emlékek. Pest, 1856–1865. II. k. 83.)
- 94 : 16 *Bereck* — háromszéki mezőváros az Ojtozi-szoros közelében. Mellette állott az a vár, melyet a nép Veneturné váraként emlegetett (Orbán, III. 12.). Ma: Brețcu (RSZK).
- 24 *szarácsi* — főleg postaügyeket intéző török hivatalnok vagy lovaskatona
- 27 *Okna* — ma: Ocna (RSZK), moldvai város a Tatros folyó mellett
- 31 *ványló malmok* — vízi erővel működő üzemek, melyek arra szolgálnak, hogy a szövetet tömörítsék és hajlékonyá tegyék
- 33 *az oldh határon . . .* — a Tatros völgyéről így ír Orbán: „Az oláh határon megszűnik az Erdély felől eddig jövő csinált út.” (II. 84.)
- 95 1 *mart* — emelkedő, part
- 7 *gazdag bojárt vertek agyon* — ilyen jelekkel valóban találkozhatott Jókai Erdélyben, meg is írta a *Szegény gazdagok*ban: „Az utakon minden mérföldnyi vonalban jön elő négy-öt durván faragott kereszt, teleróva ügyetlenül faragott betűkkel, amik szinte nem hasonlítanak a nálunk ismertekhez. Azon a helyeken valami szerencsétlen utazót ütöttek valamikor agyon.” (JKK 117.)
- 10 *sziklapadmalý* — víz alatt kivájt üreg
- 14 *ciklopszi kőrakás* — a falazásnak olyan módja, melyben a kisebb-nagyobb köveket kötőanyag nélkül rakják össze, s a hézagokat kisebb kövekkel tömik be
- 15 *agathyrz munka* — az agatirszek Erdély legrégebb lakói, már Hérodotosz említi őket. Az agatirszek hagyományáról Jókai már a *Bálványosvárban* is említést tesz, ahol azt mondja el, hogy azok ellenségeikre „ráeresztették a mesterséges tavak vizeit, amiket gátakkal felszorítva tartottak a hegyeik közt” (6.)
- 19 *a tavak zöld „úszszakállá”* — az állóvizek felszínén lebegő élő növények sűrű szövedéke, többnyire a *Carex lasiocarpa* nevű sás alkotja
- 20 *vízi tők* — nagy fehér virágú állóvízi növény (*Nymphaea* vagy *Castalia*)
- békakorsóscka* — ernyős növény, mocsarak, állóvizek, láperdők virága (*Sium*)
- 96 : 2 *arnót* — az albánok régi török elnevezése. (Az albánok a XVII. században török uralom alatt éltek!)
- harámbasa* — rablóvezér

Lap: Sor:

- 97 : 7 *A „quis?” – „quid?” – „ubi?” – A „ki?”, „mit?”, „hol?”*
a latin nyelvtanok szokásos kérdőszavai
8 *quibus auxiliis?* – milyen segítséggel?
- 10 *nimféabokrok* – Nymphaea: vizezők
- 26 *Itt van a hosszú törökmeggyfa pipaszár* – Pusztafiék menekülése a lakások előtt sok rokon vonást mutat e jelenettel. Ott is vízparton folyik az üldözés, Pusztafi és Róbert a víz alá bukva menekül meg tőlük. „Végy egy nádszálat a szádba, azon keresztül lélegzhetel; s azután fogózzál a nád tövébe, s húzd le magadat a vízfenékre – monda Pusztafi Róbertnek; maga is úgy tett.” (*Politikai divatok*. JKK 161.)
- 32 *Zernyest* – Fogaras megyei község. Ma: Zarnești (RSZK). Leírását megadja Kővári: *Erdély földje ritkaságai*. 222. és Orbán (VI. 390–2.).
- 98 : 26 *göbecs* – golyócska, sörét
- 100 : 6 *Nem úgy verik a cigányt!* – Nem úgy van az! (népi mondás)
- 17 *hallotta rigyetni* – hallatszott az őzbak üzekedésének jellegzetes hangja
- 19 *a vén Nemere* – románul: Muntele Nemira, 1653 m magas hegycsúcs a Csíki-havasokban (RSZK)
- 101 : cím *A csodatevő kígyókő* – a motívumrokonságok összefoglaló taglalásakor már írtunk róla. Forrása: Ipolyi (II. 348.), aki egy félegyházi mondát idéz erről: „ezelőtt koronás kígyókirályok is voltak láthatók, kik ú. m. [úgy mond] magukból fújják ki koronájuk drága köveit, melyet olykor letesznek, és ekkor el lehet ragadni.” – Ipolyi b. Mednyánszky Dénesre hivatkozva úgy véli, hogy az ún. kígyókő nem egyéb kifejletlen macskafognál, amelyiknek gyökerei között még nem töltötte ki a zománcanyag, s így koronaszzerű rovátkái vannak. Megemlíti, hogy állítólag Bethlen Gábornak is volt ilyen „kígyókő” birtokában. Bethlen Gábor végrendeletében valóban találkozhatunk a „fejedelemasszonynak, őfelségének” hagyományozott „arany pohárszéki eszközök” között egy tétellel, amely „egy kígyókő csésze, tokban”. (Koncz József: *Bethlen Gábor fejedelem végrendelete*. Marosvásárhely 1878. 37.)
- 102 : 19 *tílógus* – felcser, a kirurgus népnyelvi változata
- 20 *mithridatok és theriakok* – gyógyító keverékek és csodaszerek *Ebben járatos is volt Ilka asszony* – Tiszáné is büszke arra, hogy „Soha az én házamba doktor be nem tette a lábát az életben, nem is teszi. Van nekem magamnak patikám: deákonyha kőferyáját, kuruzsló medicináját az én familiám ugyan nem

Lap: Sor:

- vette be soha". (*Szeretve mind a vérpadig*. JKK I. k. 24.) —
A Szép Mikhálban is így ír: „Azt is meg kellett tanulni a jó
gazdasszonynak, hogy minő gyógyszereket tartson készen a
a háznál. . .” (JKK 8.)
- 102 : 25 *julep* — üdítő ital
- 103 32 *lázár létére* — gycngce, beteg létére
- 104 6 *mamaliga* — puliszka, kukoricalisztból készült étel
- 31 *sáfrány* — keleti eredetű növény, melyet ételek ízesítésére,
gyógyszerek készítésére használnak (*Crocus sativus*)
- 105 13 *Minden jó lélek dicséri az urat!* — ördögűző fohász
- 106 7 *parasztikus* — tréfás latinosság; annyit tesz: parasztos, parasz-
tokra jellemző
- 31 a *híres Rapsonné*től — az erdélyi tündérrege a légbenjáró tün-
dérek között első helyen említi Rapsonné (Ipolyi I. 165.).
A monda szerint várát az ördögök építették fel. Történetét
emlegeti Kővári (*Erd. régiségei* 178.) és Orbán (I. 137—138.),
népregeként dolgozta fel Thaly Kálmán (*Székely-kürt*. Pest
1861. 84—91.). Jókai már *Úti leveleiben* beszámol róla (*Magyar-
hon szépségei*. Bp. 1956. 191.) és a *Bálványosvárban* is említi (16.).
- 34 *Bethlen Gábor . . . a testamentumában különösen felemleget* — l.
101 : cím-hez írott jegyzetünket
- 107 3 a *nagy Theophrastus* — Theophrasztoz görög tudós (370 körül—
270 körül) Arisztotelész tanítványa volt, a peripatetikus iskola
híve, a botanika megalapítója
- 108 2 *Hatvani professzort, a nagy asztrológust* — Hatvani István pro-
fesszor emlegetése *A Damokoszokban* nyilvánvaló anakroniz-
mus, hiszen a híres debreceni tanár 1718—1786 között élt. Az
ő ördögökkel való cimborálásáról szóló mondák halála után
keletkeztek, s tették alakját a „magyar Faust”-tá. Csillagászi
munkásságából kiemelkedik Debrecen földrajzi helyzetének
pontos meghatározása. A tudós alakját egyébként egy ragyogó
Jókai-novella örzi: *A magyar Faust* (A Kisfaludy Társaság Év-
lapjai, 1871. majd NK 50. k. 44—66). Itt már helyesen adja
meg Hatvani működésének időpontját, l. még az *Eppur si
muove* JKK I. k. 540—42. jegyzetét.
- 109 3 *forrna a torkán* — azaz: lakoljon meg érte. Így magyarázza
Ballagi Mór is (*Magyar példabeszédek, közmondások és szójárá-
sok gyűjteménye*. Szarvas, 1850. 422.). Közli Erdélyi is (i. m.
7851. sz. alatt).
mint Júdáznak a mártott falat — a szólásnak nem találtuk meg
forrását. Talán homályos utalás ez az Újszövetség ismert „áru-

Lap: Sor:

- lasi” történetére (mind a négy evangélista megírta), amely szerint Jézus az utolsó vacsorán azt mondta, hogy az lesz árulója, aki vele „kezét a tábla mártja”. Júdás, a magát ártatlannak tettető apostol nyúlt a falatért („mártott falat”?), Jézus halála után azonban felakasztotta magát.
- 110 24 *tökekolop* — tökfilkó, ostoba, buta
32 *azt ne mondják rá: „deliberatum”* — azaz: elhatározottat, érvényes
- 111 4 *fúvasd el vele a „háromszáz özvegy táncát”* — Jókai ezt a történetet *Simplicissimus*-ból vette. Vö.: 112 : 10 alatti jegyzetünket.
- 12 *Kutya ugat, pénz beszél* — a szólás eredetét nem találtuk meg, jöllehet O. Nagy Gábor: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. c. műve (Bp., 1957.) terjedelmes részt szentel a „kutya-mondásoknak” (219—223). Egyéb gyűjteményekben sem szerepel.
- 13 *dekrétum, deliberatum, artikus* — rendelet, határozat, törvény
7 *legátum* — adományozás, végrendeleti kikötés
Erdélyországnak, rendkívüli szükségekre, nyolcvanezer aranyat hagyományozott — az idézett végrendelet végén valóban ez áll: „Ami ezen kívül megmarad, abból költsenek az országnak közönséges szükségére” (Koncz, i. m. 79.). Jókai vagy innen vette, vagy pedig megelégedett Kemény János *Önéletírásának* utalásával (146.) „Testamentumot is tőn halála előtt fél esztendőnél . . . az ország számára is bizonyos számú ezer forintokat repositumul . . .”
- 19 *Lorántffy Zsuzsánna* — I. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége volt (1600—1660)
- 112 : 10 *Híres nóta volt ez akkoriban* — Hogy Jókai forrása a *Simplicissimus* volt, arra már Czunya idézett dolgozata felhívta a figyelmet, de utalása — talán csak sajtóhiba miatt — téves: a *Simplicissimus*-nak nem ismerjük 1894-es kiadását, s ha bújáklna is valahol, nem lehetett volna az 1883-ban megjelent regény forrása. Az idézett *Simplicissimus* kiadás helyes dátuma: 1854. A történetet *Simplicissimus* így meséli el: „Egy ízben a Nagybánya nevű, aranyban is gazdag erdélyi határváros közelében fekvő bányában számos tárná összeomlott s több száz embert ütött agyon a föld alatt, akik után háromszáz özvegy maradt. Erre a bánya tulajdonosa, egy erdélyi fejedelem, aki épp akkor ott helyben időzött, összehívatta a megözvegyült asszonyokat, összes megmaradt bányabeli szolgálóival egyetemben lakomára, s be is rúgatta őket, de chhallgatta, hogy férjük meghalt. Végül mind a háromszázan

Lap: Sor:

egyidejűleg táncra kerekedtek. Erre megmutatta a mulatókat főúri vendégeinek ezekkel a szavakkal: 'Urak, ez ritka tánc! Bizonyosan életetekben sem láttátok, hogy egyszerre háromszáz özvegyszony ilyen jókedvű legyen és táncoljon, mint ahogy itt láthatjátok.' Lett erre nagy sírás, rívás, amint megértették, hogy férjük az összeomlott bányában elpusztult. Hanem megvigasztalta őket, hogy rövid időn belül valamennyit egyszerre férjhez adta és ajándékokkal bocsátotta széjjel a társaságot. Ez a dolog egész Felső-Magyarországon köztudomású és korántsem mese." (Varjú Elemér fordítása) (*Magyar Simplicissimus*, 247–248.)

- 112 : 32 *hatalmas dikciót fundált ki* — hatalmas beszédet eszelt ki
- 113 : 17 *Deés* — v. Dés: város a Szamos bal partján, régen Szolnok-Doboka vármegyében. Románul: Dej. (RSzK)
- 114 : 3 *Szamos-Újvár* — járási székhely volt az egykori Szolnok-Doboka vármegyében. Korábban Erdély legnagyobb örmény települése. Ma: Gherla (RSzK).
- 16 *Ezalatt a fejedelem és a diaeta legalább időt nyert Szamos-Újváron elhelyezkedni* — Bethlen Imre történeti munkája a dési országgyűlés időpontját [1657] szeptember 17-re, a szamosújváriét pedig november 3-ra teszi.
- 18 *beült a várba, aminek akkoriban még védhető sáncai is voltak, a Szamossal összekötve* — Szamosújvár várának legrészletesebb leírását Kővári adja (*Erdély régiségei*, 125–6.).
- 19 *Most ez az állami börtön* — Jókai 1876-os erdélyi útja alkalmával járt Szamosújvárott is, ahol meglátogatta a börtönt, a hajdani várat. Erről a *Szamosújvári fegyenctelep* c. írásában számol be (61. k. 326.).
- 24 *volt ott egy igen nagy uradalmi pajta* — a források mind megegyeznek abban, hogy megfelelő terem híján egy csűrben rendezték be a gyűléstermet („a statusokkal a csűrben, az özsze-gyülekezésnek helyén” találkoztak — írja P. Horváth Kozma: i. m. 42.).
- 115 : 6 *Rédey Ferenc* — (1611–1667) nagybirtokos, II. Rákóczi György tanácsosa volt. 1657-ben fejedelemmé választották.
- 8 *A Rákoson még ennyi sem volt. Mégis milyen jól ment minden* — célzás arra, hogy 1286-tól 1540-ig Rákos mezején tartották az országgyűléseket.
- 10 *a fejedelem betegnek jelenté magát* — a források (mint ezt már a források kérdésénél idéztük) megegyeznek ebben, s abban is, hogy ez a betegség csak színlelt volt

Lap: Sor:

- 115 : 11 *doktor Reineckius* — nevével nem találkoztunk a forrásokban. Reinecke Fuchs, Reinhard a róka neve, a *Roman du renard* tréfás középkori regény hőse, ahol a róka mindenféle társadalmi szerepben: mint pap, doktor stb. megjelenik.
- 15 *febris scholaris* — iskolaláz, iskolabetegség
- 20 *Az első kérdés mindjárt az volt* — az országgyűlésről Bethlen János tömören ezt írja: „Összegyűltek azoknak életbenmaradt maradékai, hogy irgalmazzanak azon a sok szerencsétlenen, akik a szükségtelen háború miatt fogságba kerültek; és hogy az Erdélyben gyűjtött kincset ne habozzanak kifizetni azokért, akiknek vagyonából azt összegyűjtötték; és ezen felül azt kérték, hogy a továbbra is ellenük dühöngeni készülő török Portának haragját semmi költséget sem kfmélve enyhíteni törekedjenek.” (*Rerum Transylvanicarum libri quatuor . . . ab a. 1629. ad a. 1663.* Nagyszében, 1663. 42–43.) Szinte szó szerint ugyanezt mondja Benkő is (*Transsilvania . . . Bécs, 1778.* 282.) és Bethlen Imre már többször idézett munkájában; Enyedi István emlékirata is ezt bizonyítja.
- 26 *A második kérdés meg az volt* — erről Szilágyi Sándor ezt írja: „A rendek méltányosnak találták volna, hogy az ügyet Rákóczi vállalja magára, s azon pénzt kezdték emlegetni, mit az országnak Bethlen Gábor hagyományozott. De a végrendelet nem volt kéznél, s a fejedelem roppant kiadásaival, kiürült kincstárával mentegeté magát, különben minden jót ígért. Nem ígérte, tette volt itt szükség, az a jajveszékű özvegyeket, árvákat nem vigasztalá.” (i. m. 267.) — Később látni fogjuk, hogy Jókainál a rendek a végrendeletről csak az özvegyek szavából értesülnek. A legolvasottabb XIX. századi történeti művek — szűkszavúbban ugyan — szintén így mondják el az országgyűlés történetét. (Szalay László: *Magyarország története*, 5. k. Pest, 1857. 20. és Horváth Mihály: *Magyarország történelme*, 5. k. Pest, 1872. 479.)
- 31 *ott ült a nyakukon a szultán tihájja, Akmet bég s a tatár kán követe* — Bethlen Imrénél: „[A szultán követelte Rákóczi lemondását], sőt a budai vezértől, tatár kámtól hasonlólt adtak elő a rendek gyűlésiben.” (i. m. 84.)
- 32 *Dája-Lot-Ali bég* — a források nem említik. A név Jókai leleménye.
- 116 : 12 *Megérkezék azonban Damokos Tamásné az özvegyek táborával* — A források egybevégtében tudnak erről az asszonyi manőverről. Kraus (i. m. 305.), Szalárdi (i. m. 336. hasáb), Enyedi (i. m.

Lap: Sor:

- 253.) és mások. Bethlen Imre — mintegy summázva — így írja e szívfájdító jelenetet: „Megjelentek vala ezen gyűlésre a rabságra esteknek feleségeik és gyermekeik közül sokan gyászruhákba öltöztvén, a fejedelmi udvart zokogó sírással körülveték, az utcákon közönséges gyász látszatot, a fejedelem megkéményítette szívét ezen szerencsétlenek iránt. — Semmi segedelmet valósággal nem adott.” (i. m. 82.)
- 116 : 17 *Azon a reggelen pedig különös csodatünetemény . . .* — forrását fentebb idéztük már: Kraus (I. 318.).
- 117 5 *Kemény Simon* — (1633–1675), Kemény János nagyobbik fia, később Udvarhelyszék főkapitánya. Szerepel az *Erdély aranykorában* is (JKK 82.).
- 28 *Az öregebbik Ebéni* — a források tudnak egy Ebéni vagy Ébenicsaládról. Egyikük, Ébeni István Kolozsvár parancsnoka volt. Ebéni László néven a *Törökvilág Magyarországon*-ban is szerepelteti Jókai (JKK 64. és 106.).
- 34 *az özvegyek hangos zokogása mellett* — Vö.: P. Horváth Kozma leírásával: „Ha láttál valaha szomorú gyülekezetet, a volt ez, mivel ott láthattad volna, hogy a sírás és zokogás miatt a rendszerént folyni szokott szók félben hagyattattanak, és jó ideig hallgatásban volt az egész gyülekezet. Ki apját, ki fiát, ki bátyját, ki öccsét, ki barátját, ki rokonát, ki felebarátját, ki szolgáját, ki hazáját, ki nemzetét, ki a magyarnak éig felhatott hírének, nevének eltapodtatását, ki a szegény hazára s abban megmaradott kicsin nemzetre következhető veszedelmet emlegetvén. Úgy, hogy nem volt senki abban a gyülekezetben, akinek a sírásra elegendő matériája nem lett volna.” (i. m. 42.)
- 118 3 *categoriae* — határozottan
- 4 *Barcsay Ákos* — (1619–1661) 1657-ben Erdély helytartója volt, majd Rédey Ferenc lemondása után — rövid időre — Erdély fejedelme. Ezen az országgyűlésen vitt szerepéről Bethlen Imre tudósít (i. m. 88–89.).
- 20 *Nagy sokára szóhoz tudott végre jutni . . .* — E jelenet legrészletesebb leírása P. Horváth Kozmáé: „. . . a tanácsi rend pedig akkoron jelen ez volt: Rédei Ferenc, Barcsai Ákos, Haller Gábor, Basa Tamás, Petki István, kik közül némelyike azzal mentette magát, hogy őtöle vox sem kérdetett arra a dologra [a lengyel hadjáratra], ki azt, hogy ő úgy javallotta, hogy a portának hírével legyen az az hadi expedició, mivel a szegény hazának veszedelme és megmaradása Isten után attól függene; némelyik — aki pópista volt — azt mondotta, hogy ő nem

Lap: Sor:

javallotta, hogy hitin lévő emberek ellen haddal menjenek. Haller Gábor azt mondá, hogy ő nem hites az országnak, hanem a fejedelemnek, s ő a fejedelemnek tartozott tanácsot adni, nem az országnak. Ennek a Haller Gábornak az apja is tanácsúr vala, s még pedig legöregebb és elsőbb tanács, ez egyedül disvadeálta mindenképp Rákóczi fejedelemnek ezt a hadakozást, de nem volt semmi foganatja, mivel az ifjú tanács, aki látván, hogy azzal talál kedvet a fejedelem előtt, ha annak kedve szerént való tanácsot ad: azt hitette el a fejedelemmel, hogy Haller Istvánnak már az öregség miatt elveszett az esze. . . (i. m. 43.)

- 119 : 3 *Kemény János . . . azt mondotta* — a mondás motívumrokonságát már kimutattuk.
- 10 *meg kell notázni* — hűtlenségi vád alapján perbe fogni, elítélni, pénzbírsággal vagy vagyonek Kobzással sújtani
- 18 *berohantak a terembe Kemény János két legény fiai* — „A tanácsurak . . . elfordíták ugyan az ingerültséget maguk fejről, de annak egész áradatát a távol levő, rabságban sinylődő Keményre zúdították. Csak nehezen sikerült azt Kemény fiainak, Simonnak és Ferencnek atyjok fejről elfordítani, kik arra kérték a rendeket, hogy atyjukat kihallgatatlanul ne ítéljék el.” (*Erdélyi országgyűlési emlékek*, 11. k. Bp., 1886. 263–4.) Forrásuk Kraus idézett műve (I. 305.).
- 27 *az asszonyok is mind pártjára keltek* — „Láttad volna a gyűlésen az elrablott uraknak, fő és nemes renden lévőeknek feleségeket, akik nem voltak üresek — asszonyi ember szokások szerint — a Rákóczi fejedelem ellen való átkozódástól, zúgolódástól, akitől noha biztatást eleget vettek, de valóságot semmit sem, sem akkor, sem annakutána.” (P. Horváth Kozma, i. m. 44–5.)
- 34 *megruminálva* — meggondolva
- 120 : 19 *quasi re optime gesta* — mint akik jól végezték dolgukat
- 121 : 3 *Mulier taceat in ecclesia* — Az asszony hallgasson a gyülekezeten. (Bibliai idézet, Szent Pál Korinthusiakhoz írt I. leveléből, 14, 34.)
- 6 *az özvegyasszonynak hazánk törvényei szót és szavazatot adnak mindenha* — az emlékek nem tanúskodnak ilyen törvényről. Az azonban igaz, hogy a katonai szolgálatot teljesítő, vagy fogságba esett, esetleg meghalt nemes képviselhet valaki az országgyűlésen. De hogy ez a képviselő a felesége (ill. özvegye) lett volna, alig van rá eset.

Lap: Sor:

- 121 : 12 *Levata est sessio* — Vége az ülésnek!
31 *nekvételkedék* — ebben a formájában nem említi Szinnyei a Magyar Tájszótárban, de a „vetélkedik”-nek van „huzalkodik, veszekszik” jelentése.
- 122 : 34 *Füge egy menyecske!* — Talpraesett, helyre egy menyecske!
- 124 : 1 *in optima forma* — a legjobb módon; úgy, ahogy kell
25 *Fogaras vára* — Apor László építette, erdélyi vajdasága alatt, 1310 körül. 1538-ban Majlád István, majd Báthory István építtette át, Bethlen Gábor renaissance részletekkel egészítette ki. I. Rákóczi György halála után özvegye ide költözött. Ma: Fügőras (RSzK).
33 *Határozzák el a rendek egyúttal az öreg fejedelemszöny elfogadását is* — Kraus már idézett híradása szerint (i. m. I. 309.).
- 125 : 4 *Hoc non pergit!* — Ez nem megy!
16 *consentiál* — egyetért
22 *mentális rezerváta* — értelmi fenntartás
- 126 : 8 *ipeacuana* — gyógyanyag, melyet a Cephaelis ippecacuanha nevű növény gyökeréből vonnak ki. A légtak hurutos megbetegedésekor használják köptetőszerként.
15 *per apices* — röviden
27 *Soncha barlangja* — nem találtuk meg. Figyelemre méltó azonban, hogy *A fegyvertelen c. krími tárgyú elbeszélésében Szuncsa* (később: Szuntsa) folyót említ, mint amely az icsekéri erdőben van. (NK 19. k. 254. és 260.) Szerepel még a *Rab Ráby* és a *Szeretve mind... c. regényekben*.
31 *modus procedendi* — elintézési mód
- 127 : 10 *ebek harmincadja* — a kifejezésnek több magyarázata is van a szakirodalomban. Csefkó Gyula szerint (*Szállóigék, szólás-módok*. Bp. 1930. 83.) a szólás „szerencsétlenség, baj, rossz sors, esetleg: verés” jelentéssel bír. Kialakulásának módjáról vö.: Kertész Manó *Szokásmondások*. Bp. 1922. 179.
- 128 : 10 *Mikola* — Szatmár megyei kisközség. Ma: Micula (RSzK).
Boncs — Boncz, ill. Bonczhida. Szolnok-Doboka vármegyei kisközség volt. Ma: Bonçida (RSzK).
Hesdát — kisközség a volt Torda-Aranyos vármegyében. Ma: Haşdat (RSzK)
Ördögös-Füzes — kisközség az egykori Szolnok-Doboka vármegyében. Ma: Fizeşu Gherlii (RSzK)
- 12 *Gaudé András kapitány* — állítólag skót származású katona, aki hadi érdemei révén nyerte el a kapitányi címet. Rákóczit már

Lap: Sor:

- a lengyel hadjárat idején hűségesen szolgálta, később Várad kapitánya lett. Enyedi is, Bethlen is emlegeti.
- 128 : 14 *Bethlen János* — (1613–1678) Rákóczi híve volt, aki Lengyelországot is megjárta vele. Éppen az országgyűlés idejére érkezett haza seregével. Fia, Bethlen Miklós így emlékezik erről *Önéletrésésében*: „A fejedelem . . . Szamosújvárott csinálta országgyűlést, oda az én atyám is, de csak a véle Krakkóban lévő haddal tisztességesen elérkezék.” (i. m. I. 160.)
- Barcsay András* — Barcsay Ákos erdélyi fejedelem testvére, kit Kemény 1661-ben Fogaras várában felakasztatott. (Vö.: Nagy Iván i. m. I. 184.)
- 16 *pacificando* — a békeesség kedvéért
- 21 *becafatol* — kényelmesen, tempósan bevonul
hopp hírével — a. m.: ördög hírével. Kedvelt mondása ez Babura Pirkának is (*Szép Mikhál*).
- 23 *sárospataki várában* — Sárospatak Lorántffy Zsuzsanna hozományaként lett a hatalmas Rákóczi-uradalom központja. Vára, kollégiuma sokat köszönhet a fejedelmesszónynak.
- 130 : 8 *elcsizel* — elcsen, elemel
- 10 *mameluk* — a mohamedán fejedelem testőre
- 11 *dzsirid* — (az arab dzseridből) a. m.: dzsida, dárda. Szerepel Jókai más török tárgyú regényében is (*A fehér rózsza*, JKK 33. és *Janicsárok végnapjai*, JKK 208.).
- 22 *athnamé* — szultáni hitlevél, mellyel a szultán más fejedelmeknek jogot adott
- 132 : 3 *Bánffy Dénes* — († 1674) Kolozsvár főkapitánya és Kolozs megye főispánja volt, akit később — 1674-ben — Teleki Mihály árulás vádjá miatt kivégeztetett. Az *Erdély aranykora* főszereplője, tragédiáját az *Egy csókért egy halál* c. fejezetében mondja el Jókai.
- 6 *felvivé a rendek kérelmét* — Szilágyi megírja (i. m. II. k. 268.), hogy ez az egyezkedés a nov. 1-re összehívott gyulafehérvári gyűlésen zajlott le. Jókai azonban egy országgyűlésbe tömöríti az eseményeket.
- 13 „*eb ura a fakó!*” — O. Nagy Gábor idézett művében azt írja, hogy az 1707-i ónódi országgyűlésen „állítólag ezekkel a szavakkal fosztották meg trónjától I. Józsefet: „*Eb ura fakó!* Mai napságtól fogvást József nem királyunk, abrenunciálván mindenekben ellene; inkább egy óra alatt elveszünk, semmint örökös jobbágyságban éljünk!” Az először egy 1678-ban kelet-

Lap: Sor:

- kezett drámában előforduló *eb ura fakó* tehát a. m. „azt teszünk, amit akarunk, nekünk ugyan nem parancsolnak.” (71.)
- 133 6 *A fejedelem katonaságot hoz az országgyűlés ellen* — ez már a medgyesi gyűlés (1658. jan.—febr.) idején történt. Részletesen leírja ezt Bethlen (i. m. 89.).
- 18 *Armeniopolis* — (annyi mint: örmény főváros): Szamosújvár. Nagyszámú örmény lakossága miatt nevezi így Jókai a várost.
- 135 10 *Rédey Ferenc, Erdély fejedelme* — Rédeyt az 1657. nov. 3-i gyulafehérvári országgyűlésen választották meg fejedelemmé, s 1667-ben halt meg.
- 20 *kosevói attamán* — Jókai másutt is ír róla: „'Attamán' annyit jelent, mint 'vezér' a kozákok között. 'Kosevói attamán' pedig annyit tesz, hogy fejedelem a vezérek között. Olyanforma, mint egy király; vagy még helyesebben, mint egy képviselőházi elnök.” (*Észak hondból.* 34. k. 354.)
- 137 16 *a szász universitas* — a szász közösség
17 *jertek zöld angyalok* — célzás a szász darabontok zöld ruhájára
24 *cuca* — lándzsa
27 *scrutinium-bizottság* — vizsgálóbizottság. Itt: szavazatszedő bizottság
- 138 : 1 *boncsok* — zászló
2 *szarácsi* — török puskás, lovas katona
20 *Így szólt Akmet bég* — a levél teljes szövegét közli Bethlen Imre műve függelékében (II. sz. alatt): „A Messiás nemzetségének Erdélyben lakó tekintetesi, három nemzetből álló főrendei! Császári méltóságos levelem megadatván, értéstekre légyen, hogy Erdélyországa a mi nagy dicsőségű boldog eleinknek, paradicsomban dicsőült szultán Szulimán boldog idejében fényes kardjával megvöjt saját örökös birodalmunk lévén, annak lakosait kicsinytől fogva nagyig árnyékunkban megoltalmazzuk, hogy a mi boldog időnkben csendes nyugalalmunkban légyenek, a fejedelemtől is, hogy személyekben bántódások légyen, arra akaratumk nincsen. Fejedelmetek lévén Rákóczi György ennek pártolása, árultatása nyilván lévén, az ő háborúságos indulása kitetszvéen, Erdély országának, lakosinak — méltóságos parancsolatumk ellen — sokféle búsulást tett. Azonkívül ennekelőtte is császári méltóságos parancsolatumk ellen havasalföldi országomnak ment haddal, és sok pusztítástokat s károkat tévén, most újabban Lengyelországon kapdosván, odament némely hízelkedőknek tanácsán járván, noha

egynehány uttal való parancsolatom származott, hogy Erdélyből csak egy talpalatnyi földre is ki ne lépjék; de mégis, császári parancsolatom ellen, egy néhány ezer haddal Lengyelországra ment; ott is sok gonoszszágot cselekedett: azért a felséges kánnak, a méltóságos Mehemet hívének, parancsoltunk, hogy megbüntesse e cselekedetéért, aki bizonyos számú tatárra réa menvén, hadaiban — kiket kardélivel levágott, kiket rabságra vitt, — maga tíz s tizenöt kóborlókka elszaladván elfutott. Azért ennekutána az az áruló, hogy fényes és dicsőséges birodalmunk ellen erdélyi fejedelem légyen, nem akarom. Néktek is sok károtokra eféle pártost Erdély bírásában nem kell kedvelnetek, hanem a régi szokás szerint az erdélyi három nemzet közül Erdélyországának hasznára öhelyében mást válasszatok, aki arra méltó és illendő, s méltóságos vallásomnak javára légyen. Azért az erdélyi urak közül olyat keressetek, aki fényes portámnak igazsággal szolgáljon, és az erdélyi szegénységet, rendiben és állapotjában megtartsa s oltalmazza. Amelyet budai birodalmunkban helyeztetett tekintetes Kénán pasának értésére adjatok, hogy a fényes portámat tudósítván, onnan neki zászló és athnamé-levél adattassék, mely felől méltóságos parancsolatom ellen azt a gonosztévőt, erdélynek bírására — portámhoz tartozó alázatos hűségtek szerint — ne kedveljétek, hanem mást válasszatok és a budai vezért tudósítván, az ő tudósítása szerint, császári zászló, bot és athnamé megadatik, hogy tudjatok méltóságos jelemnek hitelt adni. Íratott Konstantinápolyban, Szehradi Havának közepében, 1070dik esztendőben, a szentséges Mahumat idejétől számllálva. Méltóságos parancsolatunknak minden módon megcselekedői légyetek, s aszerént cselekedjék.” (i. m. 155—157.)

- 138 : 21 *Messiást hívő három nemzet* — ebben az esetben az erdélyi „három nemzet” értendő a megszólításon, tehát a magyar, a székely és a szász
- 22 *a magas kapu* — a török szultán palotája, a Porta; átvitt értelemben azonban: a szultán
- 34 *budai Ali basa* — a történelmileg hiteles levél Kénán pasát említi. Jókai nyilván Ali temesvári pasával cseréli össze a szereplőt, aki 1660—62-ig, a II. Rákóczi György halála után Erdély meghódítására kiküldött török csapatok vezére volt.
- 139 : 4 *megparancsolá a felséges krlmiai kánnak . . .* — a levél e regényben előkerül még.

Lap: Sor:

- 139 : 5 *Mehemed Ghirai* — nevét a Bethlen-közölte levél őrizte meg. Kővári (*Erdély történelme*. V. k. Bp., 1863. 59.) e krími tatár kánt „*Tirei Mahomed*”-nek nevezi.
- 22 *szarvakat emelnétek* — a. m. elhatalmasodnátok, kikelnétek, feltámadnátok valaki ellen (Kertész, i. m. 37.)
- 23 *Zilkadi hava* — október. A hiteles levelet azonban Szehradi hónapról keltezték.
- 24 *Mohamed Musztafa ezerhetvenedik esztendejében* — a mohamedánok időszámításukat Mohamed próféta menekülésével (i. u. 622. Hidzsra) kezdik. A hónapok változó napszáma miatt azonban éveik száma — ezer év alatt — nem fedi a keresztény időszámítását.
- 140 : 23 *Mikes Mihály kancellár* — már I. Rákóczi Györgyöt is szolgálta, majd 1657-ben kancellár lett. Barcsay Ákos fejedelem azonban száműzte. Orbán részletesen ír róla (III. 143–4.).
- 141 4 *Rédey Ferencnek a fia, János* — Enyedi Rédey fiát Lászlónak mondja.
- 17 *passiójáték* — itt: szórakozás, időtöltés
- 19 *megnyitotta pénzes ládját* — Bethlen is, mások is úgy tudták, hogy Rákóczinak tetemes vagyona van; így tudhatták a rendek is, mert őket „nagy bosszankodás foglalta el a fejedelem ellen, mint akinek teméntelen félretett kincseit és szüntelen bújó nagy jövedelmeit jól tudták”. (i. m. 83.)
- 21 *Haller Gábor* — (1614–1663) Borosjenő kapitánya volt, a XVII. századi Erdély politikai életének egyik vezető alakja. Szolgált II. Rákóczi Györgyöt, de Barcsaynak is kedves embere volt. Többször járt a töröknél követségben, rabságot is szenvedett, végül Ali basa tetette el láb alól — állítólag Apafi fejedelem kérésére.
- 23 *Jenő felé indult* — Borosjenő (Ineu, RSzK) Arad megyei község volt, Erdély fontos végvára
Ujlaky László várkapitány — Borosjenő föladásáért Rákóczi lefejeztette (Bethlen, i. m. 92–3.; Szilágyi, i. m. 274.)
- 24 *Diószegi Kristóf* — nevével a forrásokban nem találkoztunk
- 27 *A Maros partján megütközött* — az ütközet 1658. június 26-án volt, de néhány nappal később (július 5-én) Rákóczi még egy diadalt arat a törökön (Bethlen, i. m. 91.)
- 143 4 *Órkapu* — Perekop régies neve. Jókai másutt Ór-kapunak is írja. (Vö. Kuun, i. m. 8.)
- 22 *holt tenger* — vagy *záp tenger*: l. 39 : 6-hoz fűzött jegyzetünket

Lap: Sor:

- 143 : 24 *ójtott szúnyog* — tréfás kifejezés. Jelentése: olyan *Rtilönlegesen* nagy szúnyog, melynek nagyon fájdalmas a szúrása.
repülő poloska — vagy másképpen: fecsképoloska (*Cimex hirus*), a házi poloskához hasonló, de annál nagyobb testű rovar
- 144 : 11 *keringő dervisek* — a mohamedánok aszketikus életet élő szerzetesrendjének egyik ága. 1258-ban Dzséláleddin Rúmi alapította. „Keringő” vagy „táncoló” jelzőjét azért kapta, mert a szerzetesek imáikat élénk taglejtéssel, szinte extatikus táncsal kísérték.
- 18 *csetver* — régi orosz űrmértékegység, kb. 210 liter
- 145 : 23 *gyaur béghez* — keresztény főúrhoz
- 146 : 5 *körömfaladék* — olyan finomabb ennivaló, amelyet kézből, az ujjak közé fogva esznek
- 147 : 4 *S neki még csak köpönyege sincs, amit a kezében felejtse* — Utalás a Biblia-beli József és Putifárné történetére (Mózes I. könyve, 39. rész.): „Megragadá azért az asszony a József ruháját, ezt mondván: Hálj velem. És ő ott hagyván ruháját az asszony kezében, elfuta és kiméne.” (Károli Gáspár fordítása)
- 31 *derbendi vásár* — Derbend (Derbent) a Kaukázus-hegység északi lejtőin elterülő város, ma a Dagesztáni Autonóm Szovjet Köztársasághoz tartozik. Híres volt vásáraitól.
- 33 *a Kara-Kush lova* — talán a mai Turkesztán területén levő Kara-Kum sivatag kiváló lovaira utal itt Jókai
- 148 : 8 *Én ugyan ilyen törvényről semmit sem tudok* — mint láttuk, a magyar jogtörténet sem. (Vö.: 78 : 6.)
- 10 *Zandírham* — a *Csiki Székely Krónika* alapján Orbán azt írja róla, hogy „mikor a magyarok Árpád alatt bejöttek, Zandírham volt a székelyek főrabonbánja, aki követeivel üdvözölte az érkező népet. Ezután „... Árpáddal szövetségre lépett, s attól ő kő-vértre metszett törvényt kapott, melyet Budavárában (in arce Bonda, hibásan Bouda helyett) áldozati szertartás mellett a nemzet előtt felolvastatván, nagy örömmel fogadtattak.” (I. 61.) Jókai már a *Bálványosvárban* említi (JKK 6.), lehet, hogy nem is Orbánból merítette ismereteit, hanem Dósa Dániel hősköltevényéből (*Zandírham*. Kolozsvár, 1858.)
- 14 *Kétszer Tamás vagyok* — ti. a neve után és hiteltelensége révén. Utalás a Biblia „hitetlen Tamás” apostolára. (János evangéliuma, 20. rész.)
- 151 25 *elkezdett egy szerelmes románcot dalolni Mirza Shaffitól* — Mirza Shaffi sohasem élt. Friedrich von Bodenstedt német költő

Lap: Sor:

- (1819–1892) írta *Shaffi dalait*, melyeket sokáig eredeti keleti költeményeknek tartottak, számos nyelvre lefordítottak, köztük magyarra is (*Mirza Saffi dalai*. Bp., 1881. A Petőfi-társ. kiadása; *Mirza Saffi dalaiból*. Bp., 1880.) Bodenstedt Budapesten is megfordult és 1878-ban felolvasást is tartott. — Érdeemes felfigyelni a dátumokra: valamennyi közeli *A Damokosok* megírásának időpontjához. — „Shaffi románcának” emlegetése a XVII. században tehát anakronizmus, de ebben Jókai ártatlan, mert még nem tudott a hamisítványokról, jöllehet tudhatott volna, hiszen Arany is fordított tőle 3 dalt, de az 1867-es *Összes költeményeiben* már kitette a költő nevét — igaz, zárójelben — a versek alá. (Arany János *Összes Művei*, KrK 1. k. Bp., 1951. 496–7.)
- 152 17 *De hát arc volt-e az?* — Nyilvánvalóan a tatár rabok leveléből vette Jókai e szörnyű képet a Tört. tár 1882. évfolyamában közölt szöveg alapján.
- 153 9 *mohotkás* — mohás
10 *tömpölye* — vagy tömpöly: békalencsével borított pocsolya, posvány, mocsár
16 *muskavit* — csak a kiváltságosak, főként a szultán titkos itala, amely növeli a szerelmi szenvedélyt. (L. még *Janicsárok végnapjai*. JKK 198.)
- 154 : 17 *Allahnak semmi gondja asszonyokra* — a török nő sorsáról hasonlóképpen beszél Azraële is a *Török világ Magyarországon*. c. regényben, ahol így panaszkodik: „Miért imádkozzanak a nők? Nekik nincs sorsuk. Velök az történik, amit uraik akarnak, ha uraik boldogok, ők is azok, ha uraik elvesznek, ők is elvesznek. Ez sorsuk a földön, s tovább nincsen semmi. Nekik Allah nem adott lelket, hogy az életen túlról legyen gondjuk. A paradicsomban elvégzik az ő kötelességeiket a hurik, akik örökké fiatalok maradnak.” (JKK 2. k. 234.) — Szó esik erről *Az arany emberben* is, ahol a Timéat téríteni kívánó protestáns lelkésznek kell megbirkóznia azzal a nehézséggel, hogy „a mohamedán nő semmi, csak egy virág, lehull és elmúlik, lelke virágillat, elfújja a szél, és nincs többé.” (JKK 239.)
- 156 : 21 *tündelevény* — lidérc, vámpír. Forrása: Ipolyi, i. m. I. 313. *A Bálványosvárban* Rapsonné így űzi el az éjszaka rémeit: „Gyih előlem! Hess utamból! Ribanc fajzat! Lidércotlás! Patvarkisze! Tündelevény! Rézorru bagoly! Pusztuljatok dolgozókra!” (184.)

Lap: Sor:

- 158 : 20 *Elborus* — (Elbrusz) a Kaukázus legmagasabb hegye, tetejét hó borítja. Magassága 5629 m.
25 *Circassia* — Cserkeszország
- 160 : 32 *tavaszcseresznye* — gólyahír (*Caltha*), mely már március végén virít
- 161 19 *részospóra* — kis értékű váltópénz
28 *törökmuzeum* — itt: nagy zaj, csinnadratta
- 162 14 *pokolsár* — iszapos, szénsavas, kénes, rendszerint élénken bugyogó forrás
- 164 9 *rabtársamon fognak kegyetlen bosszút állani* — „... ha a kitűzött napra vagy a váltásdíjat, vagy a cserefoglyot ő el nem hozza Egerbe, a hátramaradt foglyok mind kegyetlen botbüntetés szenvednek őmiatta; úgy hogy az ilyen félig eleresztett foglynak az elszökés vagy vissza nem térés a legalávalóbb bűnül tudatott volna be az egész országban” írja Jókai a *Szép Mihályban* (JKK 151.).
jegyzet: *Kemény János levele* — Kemény c levelét az ország „három nemzetből álló böcsületes rendei”-nek címezte, s kívülről Kornis Ferenc, Nagy Tamás, Domokos Tamás, Huszár Péter és Mikola Zsigmond írták alá. — Jókai egyébként az idézett levél forrását helyesen adja meg.
- 166 1 *fadoromb* — népi hangszer, illetve gyermekjáték, mely patkóalakú villából és c villa szárai közé ékelte rugalmas acélnyelvből áll: ennek pengetése zenei hangot ad
2 *Hannibal cannae-i diadala* — Cannae (ma: Canne) város az itáliai Apulia tartományban, az Aufidus (ma: Ofanto) folyó torkolatánál. Itt győzte le i. e. 216-ban Hannibál a Varro konzul által vezetett római sereget, s csakhamar Róma kapui előtt állt.
névtelen hős — talán a görögök marathóni győzelméről (i. e. 490.) negyven kilométeres futás után hírt hozó hősről utal Jókai? Azonban e katona mégsem maradt névtelen: a hagyomány szerint Therszipposznak hívták.
4 *Karthágó* — Az ún. III. pún háború alatt (i. e. 149–146.) a rómaiak elfoglalták és felgyújtották.
12 *Nagy-Várad* — (Oradea), melyet „Erdély kapuja” néven emlegettek, az erdélyi fejedelmek birtoka volt. 1660-ban török kézre került.
18 *Rákóczi György kihirdetése, hogy a fejedelmi trónt ismét visszafoglalja* — 1658. jan. 24-én tartotta meg az ekemezei országgyűlést, melyen bejelentette a fejedelmi székbe való

Lap: Sor:

- visszatérését (Szilágyi: i. m. II. 269.). Az időrend téves: Borosjenőt csak szept. 7-én adta fel Ujlaki várkapitány; Rákóczi le is fejeztette (Szilágyi: i. m. 274.).
- 166 : 24 *kikiáltották fejedelemmé Barcsay Ákost* — nem a rendek kiáltották ki, hanem a nagyvezér nevezte ki szept. 14-én. (Szilágyi: i. m. 275.)
- 167 5 *quadratum* — négyzet
- 32 *Adjon Isten, ami nincsen; vegye el, ami van!* — Czirjék itt következő példalódzásainak nyomát nagyon nehéz megtalálni, néhánynak nem is akadtunk nyomára. Valószínűleg Jókai erdélyi útjai során gyűjtötte össze az anekdotikus elemeket hordozó mondásokat. A fenti jókívánsághoz Sirisaka Andor a következő magyarázatot fűzte: „A hiányzó javakat adja meg, bút, bánatot, bünt vegye el.” (*Magyar közmondások könyve*. Pécs, 1890.) Arany János szintén ebben az értelemben ismerte és használta fel *Alkalmi versében*: „Adjon Isten, ami nincs Ez új esztendőben . . .” (1853.) Vö.: Tóth Béla: *Szájról szájra*. Bp. 1907. 241.
- 168 2 *szóbul ért az ember* -- említi Sirisaka, minden megjegyzés nélkül (i. m. 224.)
- több nap, mint kolbász* — (Sirisaka, i. m. 233.)
- 5 *kötte kell hinni a komának* — Sirisaka megjegyzése: „Ne higgy a pusztá szóra” (i. m. 120.).
- 6 *ember teszi a fogadást, agg eb, ki megállja* — Sirisaka szerint „Bocskai, midőn a császár hűségére fölesküdt s a hajdúk nem akartak hozzá állani, e közmondást használta — Istvánffy szerint — s megnyerte őket további rábeszélés nélkül”. (i. m. 42.) Istvánffynál nem találtuk a hivatkozást.
- 7 *az ökröt szarvánál, az embert szavánál fogják meg* — megjegyzés nélkül közli Sirisaka (i. m. 186.)
- 169 : 8 *meggyőződött, hogy nincsen a markában valami lengyel garas* — forrását nem találtuk. Szendrey Zsigmond „varázslat” címen említi *Népbabonák Jókai műveiben* c. tanulmányában (Ethnogr. 1919. 122.).
- 19 *condonál* — adományoz
- 20 *perduellió* — felségsértés, hazaárulás, pártütés
- 21 *fiscaliter* — a kincstár javára történt foglalás útján
- 170 : 22 *minden non putarem eventualításokra* — minden előre nem látható eshetőségre
- 23 *titulus* — itt: jogcím
- 171 : 17 *occasio bona* — jó alkalom

Lap: Sor:

- 172 : 8 *Cornelius Agrippa* — Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486—1535): kalandos életű német gondolkodó, ki a firenzei újplatonikus misztikát a mágiával kapcsolta össze. Itt idézett művének helyes címe: *De incertitudine et vanitate omnium scientiarum et artium liber*. Számos kiadást ért meg. Magyarul: Az összes tudomány és művészet bizonytalanságáról és hiábavalóságáról.
- 18 *inscribálok neked három portát* — nevedre íratok három jobbágytelket
- 173 : 3 *Nincs most idő hosszadalmas turbékolásra, „susogóra”* — azaz bizalmas beszélgetésre, a leánykérést megelőző udvarlásra. A *Bálványosvárban* is előfordul, Rapsonné ajánlja fel Szilamérnak: „Ha rám bízod, én elmegyek hozzá susogóba” (68.). Jókai másutt „suttogó”-nak írja: „a ‚suttogó’ volt az előjátéka a formális leánykérésnek” (*Szeretve mind a vérpadig*, JKK I. k. 64.).
- 18 *esteli angelus* — esti imára hívó harangszó; az „Angelus Domini nunciavit Mariae . . .” kezdetű imától („Úrangyala”) nyerte nevét.
- 174 34 *három ölnyi mélység* — mintegy 6 méter (1 öl kb. 1,9 m)
- 175 4 *az első Míkó* — Míkó Akadás (1182—1192 táján), vö.: Nagy Iván VII. 480.
- 15 *luxuriózus* — pompakedvelő, kéjenc, élvhajhász
- 177 : 4 *Dimbora Lupujnak hívják* — a motívumrokonságot már kimutattuk. Forrása: Orbán, I. 185.
- 178 3 *„hol vagy, Ádám!”* — Utalás a bibliai történetre (Mózes I. könyve, 3. rész). E kérdés mindig a bűntudat felkeltésére hangzik el irodalmunkban akár Madáchnál, akár Adynál (*Az ember tragédiájában*, illetve az *Ádám hol vagy?* c. versben).
- 179 : címben: *A dráku popi* — a pap ördöge. Nem találtuk meg az eredetét.
- 13 *püнкösi királyság* — a. m. rövidéletű dolog. Itt Jókai azt a régi népszokást említi, amelyet már maga is részletesen leírt az *Egy magyar nábob A püнкösi király* c. fejezetében, majd *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* I. kötetében (Bp., 1888., 340—2.).
- 180 : 8 *macedon görögök* — Orbán így ír róluk: „1392-ben . . . Bulgáriában nagy éhség uralkodván, igen sokan kerestek menhelyet Erdélyben s nevezetesen Brassóban, hol . . . véglegesen megtelepedtek, s a Bolgárszeg nevű — ma már tekintélyes külvárost — alapíták . . . A bevándoroltak ez új hazájukban keres-

Lap: Sor:

- kedésre adták magukat, s... rövid időn jóllétre és nagy vagyonra tettek szert." (VI., 266–7.)
- 180 : 12 *a görögök saját bíróit választottak magok közül* — „1653. márc. 15-én az országgyűlés szabad kereskedést és külön bíróságot engedett a brassai görögöknek” — írja Orbán (VI. 267.) és ugyanitt felsorolja a többi nyert kiváltságot is.
- 14 *Nogáli uram* — nevével nem találkoztunk a forrásokban, Jókai teremtette alakját
- 20 *amin magának nyeresége sem volt* — ilyen lágyszívű kocsmáros a *Szegény gazdagok* Makkabeskujá, aki „a kocsmárosságot nem űzi keresetből, abból ugyan nem is élhetne meg, hanem félig szívességből és jó barátságból; . . . Ha valaki nem kérdi, hogy mit fizessen, hanem kezét szorít és odébb megy, szerencsés utat kíván neki, s nem kiabál utána, hogy hát a fizetés?” (JKK 259.)
- 181 : 29 *Galacsa, Bakcsi-Száraiba* — Ma: Galați, román város a Duna bal partján Moldvában; Bahcsiszeraј szovjet város a Krím-félszigeten
- 182 : 30 *vándor olajkáros* vándorló kereskedő, aki különféle apróságokat árul
- 183 : 5 *Zernyestfalva és egész határa akkoriban mind Brassó tulajdona volt* — Orbán hivatkozik Fejér Györgyre (*Codex diplomaticus Hungariae*. X. 2. k. 298.) s közli adatát, hogy „1395. márc. 11-én adományozta Zsigmond király Tamás brassai plébánosnak a Törcsvárhoz tartozó Zernyestet”. (VI. 208.)
- 7 *Riu patak* — majdnem szó szerint Orbánból: „Zernyest . . . a Királykő alján letörtető Riu nevű havasi patak mellett hosszan nyúlik el” (VI. 309.)
- 18 *Egy ilyen híres kalandor, Deli Marko* — székely népmesékben is szereplő hős — nem azonos a bolgár, szerb és horvát népmesék legendás Marko v. Mirko Kraljevič-ével. Jósika *Abafijában* nagy szerepet kap.
- 184 : 5 *felvette a bivalybőrt, a szarvasbőrt a fejére húzva* — már utaltunk *A kétszarvú ember* párhuzamára. Az ördög-képzet ilyen megjelenési formája ma már gyerekesnek hat. De Jókai maga is jól ismerte az elmaradott román hegyipásztorok világát. Szilágyi Sándor azt írja róluk: „E nép nem bír ereje önérzetével, nem ismeri jogait, nem tudja kötelességeit; mi ezeknek szülötte: — a babona . . . Az oláh a babonáságig vallásos.” (*Magyar emléklapok*. 1850. 155.)
- 9 *dérhunda* — posztóval borított (róka)prémes bunda
- 11 *szótlülök* — tülök, mint szócső

Lap: Sor:

- 184 : 29 *dráku* — ördög
33 *primus aquisitor* — első tulajdonos
- 185 : 13 *Szent György* — Szent György vértanú (+303) a győzelem védőszentje, különösen a keleti keresztényeknél. Ünnepeinek éjszakája (ápr. 23.) a magyar néphagyomány szerint a boszorkányok gyülekezésének ideje.
- 15 *pestes* — v. pest: kemence
- 32 „*Quadrupedante . . .*” — egy vergiliusi verssor összeolvasása. „*Quadrupedante putrem crepitu quatit ungula campum*” (Vergilius: *Aeneis*, VIII. ének 596. sor). Magyarul: „. . . porzik a föld, a patás paripák dübörögve rohannak” (Lakatos István ford.). Jókai nyilván a sok hangutánzó szó recsegéseropogása miatt választotta e „pokolbeli” mondást.
- 186 : 10 *laterna magica* — (bűvös lámpa) a modern vetítőlámpa őse. Kircher Athanasius 1650-ben találta fel, alig valószínű tehát, hogy Jókai hőse Bolgárszegen talált volna egyet — 9—10 évvel a felfedezés után. — A gép tulajdonképpen diapozitívvetítő.
- 31 *egykor a jó Thököly betört a német seregekre* — Anakronizmus, hiszen az a „jó Thököly”, aki Zernyestnél a német felett diadalmaskodott, Thököly Imre volt, s ő a regény történetének évében született (1657—1705). Való tény, hogy Thököly Imre Zernyestnél fényes győzelmet aratott Heister Siegbert császári tábornok felett, csakhogy — 1690-ben! (Kővári: *Erdély földé ritkaságai*. Kolozsvár 1823., 222.; Orbán, VI. 390.) Jókai is megénekli a „magyar Hannibál” diadalát a *Török világ Magyarországon Az utolsó nap* c. fejezetében (JKK 393—408.).
- 187 : 1 *kényeső* — v. kéneső: higany
- 6 *Plojest* — Ploesti, gazdag petróleumkútjairól híres romániai város
- 8 *Gyurgyevó* — Giurgiu, havasalföldi román város a Duna bal partján, a bulgár határnál
- 9 *Foksán* — Focșani, Havasalföld és Moldova tartományok határán fekvő romániai város
Braila — Brăila, város a Havasalföldön, a legnagyobb román dunai kikötő
- 188 : 11 *csapató* — madárfogó csapda
- 13 *incupiscentia* — vágyakozás, vágyódás
- 17 *Oroszlánszlávlú Richárd* — (1157—1199) angol király, aki nevét rendíthetetlen bátorságáról kapta. 1192—94 között Németországban fogságot szenvedett.

Lap: Sor:

- 193 3 *alme* — énckesnő
11 *teszkera* — tábla
- 194 1 *számártej* — a hiedelem szerint varázserővel bíró szépség-
ápolószer
2 *szűzleánytej* — bájerejű folyadék neve
3 *pálmabor* — pálma terméséből erjesztett ital
6 *macskaszem* — itt: zöldesszürke színben csillogó, selymes
fényű, ékkőnek használt kvarc
8 *szafflór* — a pórsáfrány (*Carthamus tinctorius*) sötét narancs-
színű virágainak megszártított pora: élelmiszerek festésére és
arcpirosításra használják
violagyökér — az olasz liliom (*Iris Florentina*) gyökere, melyet
porrá zúzva szépítőszerként használtak
- 195 32 *Tsiragány palota* — a börtön épülete. Említi Jókai *A bajadère*
c. elbeszélésében is.
- 201 12 *Ekkor pusztították el* — Minden forrás megemlékezik e szörnyű
pusztításról. Jókai füzetében megjegyzett forrása Bod Péter:
Hungarus tynbaules . . . [Nagycenyed] 1764. c. műve volt, de
megemlékezik erről Enyedi, Kraus, Bethlen János és Inrc
nyomán Szilágyi és Kővári is.
- 20 egész *csordaszámra hajtá maga előtt* — „Ezcrenként vivék csor-
dáink s hazánkfiait magokkal. Rabszűjra fűzve hajták őket
mint barmokat, többnyire Krímia félszigetére, honnan a
keskeny földnyelven a szabadulás majd lehetetlenné vált.”
(Kővári László: *Száz történelmi rege*. Kolozsvár, 1857.
132.)
- 203 27 *Czohárd* — a Keleti Kárpátokhoz tartozó hegy, mely a Békás-
patak völgyéből emelkedik ki a Gyilkos-tó fölél. Ma: Ţohard
(RSZK). Orbán sokat beszél róla (II. 111.).
- 204 9 „*Héj becsület* . . .” — a jegyzetfüzeti feljegyzésekkor már emlí-
tett jelmondat forrását nem sikerült megtalálni. El kell fogad-
nunk Jókai forrás-megjelölését: a Damokos-család hagyomá-
nyaként ismerte meg, feltehetően valamelyik leszármazottal
folytatott beszélgetés során.
- 22 *csztrengára veszem* — szigorúan kifagatom, ráncba szedem
- 205 5 *mordiásan* — mérgecsen
- 27 *Nemsokára a török szultán kihozá rabságból* — Kemény Jánost
— nagy váltságdíj fejében — 1659 tavaszán engedték haza.
- 29 *akit egyúttal megtett Erdély fejedelmének* — Kemény Jánost 1661.
jan. 1-én választották meg fejedelemnek a szászrégeni ország-
gyűlésen

Lap: Sor:

205 : 31 *Erdélynek négy fejedelme fog lenni egyszerre* — Betű szerinti értelemben téves, hiszen II. Rákóczi György ekkor már halott volt.

32 *Két év múlva mind a négy elmúlt* — Tévedés, mert Kemény János 1664-ben, Rédey Ferenc pedig 1667-ben halt meg.

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

- I. Jókairól készült közel egykorú fényképfelvétel, a hátlapjára írt ajánlással (A Petőfi Irod. Múzeum anyagából)
- II. Egy lap Jókai noteszéből *A Damokosokra* vonatkozó feljegyzésekkel (Az OSzK kézirtárában)
- III. Jókai Róza illusztrációja a regény első kiadásából (1883)
- IV. Ua.

- Acsády Ignác 234
 Ady Endre 309
 Agrippa, Cornelius (Heinrich von Nettesheim) 309
 Ali basa 303, 304
 Altorjai László Mátyás 224
 Andrád Sámuel 289
 Apáczai Cseri János 270
 Apafi Mihály 243, 244, 262, 304
 Apor Andrásné (Lázár Borbála) 273
 Apor István 223, 226, 275, 277
 Apor László 300
 Apor Péter 292
 Arany János 306, 308
 Arisztotelész 294
 Augèndre 276
- Ballagi Mór 294
 Bánffy Dénes 262, 301
 Barcsay Ákos 223, 227, 247, 298, 301, 304, 308
 Barcsay András 301
 Barta János 243
 Basa Tamás 298
 Báthory István 300
 Bechet, Augustin 220
 Béldi Pál 220, 262, 268
 Benkő József 231, 275, 297
 Berkovits Ilona 225
 Bethlen Gábor 229, 230, 231, 263, 270, 293, 294, 297, 300
- Bethlen Imre 221, 227, 268, 275, 286, 296, 297, 298, 301, 302, 304, 312
 Bethlen János 220, 261, 297, 301, 312
 Bethlen Miklós 220, 245, 267, 275, 301
 Bisterfeld Henrik 270
 Bocskai István 308
 Bod Péter 231, 232, 312
 Bodenstedt, Friedrich von 305
 Bodor Péter 226, 227, 269
 Böcklin, Arnold 214
 Buday Dezső 242
 Byron, George Noel Gordon 242
- Cantu Cézár (Cantu, Cesare) 216, 272
 Csanádi Sámuel 237, 238
 Császár Elemér 216
 Csefkó Gyula 300
 Cserei Mihály 220, 227, 245, 247, 273
 Cserey György 273
 Cserey Györgyné (Baróthi Kata) 273
 Csernátони Lajos 214
 Csomortányi István 270
 Czirik Márton és János 226, 268
 Czunya Miklós 219, 220, 221, 222, 223, 227, 229, 243, 271, 295

- Deák Farkas 280
 Decsy Sámuel 220, 279, 283, 285
 Demeter Tibor 212
 Dézsi Lajos 243
 Diószegi Kristóf 304
 Domokos Domonkos 232
 Domokos Erzsébet (Abafi János-
 né) 223, 275, 277, 280
 Domokos Gábor 223, 243, 275, 280
 Domokos Ilona (Fekete Ferencné)
 223, 275, 277, 280
 Domokos Mihály 231
 Domokos Pál 291
 Domokos Péter 231, 243
 Domokos Tamás, alcsemátoni
 223, 232, 268, 274
 Domokos Tamás, nyujtódi 222,
 226, 241, 243, 277, 307
 Dósa Dániel 305
 Dósa Elek 286
 Dugonics András 278, 289
 Dzséláleddin Rúmi 305
- Ebéni v. Ébeni István 298
 Elek István 244
 Enyedi István 267, 275, 297, 301,
 304
 Eötvös József 213
 Eötvös Károly 214
 Erdélyi János 268, 278, 280, 290,
 294
 Ezópus 267
- Fejér György 310
 Ferenczi Zoltán 212
 Frankel Leó 215
- Gaál József 271
 Gábor Áron 226, 276
- Gál János 212
 Gaudé András 300
 Girai Mohamed 243, 275, 279,
 303, 304
 Gulyás József 241, 289
- György Lajos 288, 289
 Gyulai Pál 213, 214, 225
- Habsburg Rudolf 214, 215
 Haller Gábor 278, 298, 299, 304
 Haller István 299
 Hannibál 233, 307
 Hatvani István 294
 Hehn, Viktor 282
 Heister, Siegbert 311
 Herczeg Ferenc 214
 Herzen, Alekszandr Ivanovics
 225
 Hérodotosz 292
 Hóman Bálint 291
 Horváth Kozma, Petrichevich
 228, 296, 298, 299
 Horváth Mihály 297
 Huszár Péter 268, 307
- Ipolyi Arnold 217, 282, 287, 293,
 294, 306
 Istvánffy Miklós 220, 308
- Janke, Otto 212
 János Zsigmond (Zápolya) 268
 Jánosy István 216
 Jókai Róza 211, 225, 233, 234,
 314
 Jósika Miklós 235
 József császár, I. (Habsburg) 301
 Justh Zsigmond 226

- Katalin cárnő 279
 Kálnoki Mihály 223
 Károlyi Gáspár 305
 Károly Róbert 286
 Károli Mihály 275
 Kászonyi Dániel 214
 Kázmér János 275
 Kemény Ferenc 299
 Kemény János 221, 224, 226, 227,
 231, 239, 243, 263, 267, 268, 275,
 280, 295, 298, 299, 301, 307,
 312, 313
 Kemény József 223, 274, 277, 278
 Kemény Simon 298, 299
 Kemény Zsigmond 213, 217,
 235
 Kénan basa 303
 Kertész Manó 300, 304
 Király György 241
 Kircher, Athanasius 311
 Koch, Karl 280, 281, 282, 283,
 285
 Koncz József 293, 295
 Kónyi János 288
 Kornis Ferenc 268, 307
 Köprili Mohamed 267
 Kőrösi Henrik 220
 Kővári László 220, 221, 222, 223,
 227, 267, 274, 280, 290, 293,
 294, 296, 304, 311, 312
 Kraljevic, Marko 310
 Kraus, Georg 227, 228, 229, 230,
 275, 278, 297, 298, 299, 300,
 312
 Kristóf György 218, 219, 242
 Kriza János 289
 Kuun Géza 224, 279, 280, 304
- Laborfalvi Róza 213
 Lakatos István 311
 Lakatos János 269
- Lázár István 277
 Lorántffy Zsuzsanna 229, 230,
 231, 247, 267, 295, 301
 Lubomirski György 275
- Macskási Ilona 222, 223, 241, 243,
 274, 277, 278
 Madách Imre 309
 Majlád István 300
 Majláth György 214
 Makart, Hans 235
 Márton József 290
 Medgyes Lajos 217
 Mednyánszki Dénes 293
 Mikés Mihály 304
 Mikó Akadás 309
 Mikó Ferenc 222, 223, 274
 Mikó Imre 267
 Mikó József 222, 223, 274, 278
 Mikola Zsigmond 307
 Mikszátth Kálmán 214, 217,
 219
 Mirza Shaffi 305
 Mohamed Musztafa 304
 Montgolfier, Joseph Michel és
 Jacques Étienne 271
 Móricz Zsigmond 283
- O. Nagy Gábor 295, 301
 Nagy Iván 226, 267, 268, 277,
 301, 309
 Nagy Miklós 215
 Nagy Rezső 241, 286
 Nagy Tamás 307
 Nemes Áron 231
 Nettesheim, Cornelius, Agrippa
 von 309
- Nyujtódi Domokos és Pál 291

- Oltványi Ambrus 266
 Orbán Balázs 208, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 241, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 283, 287, 288, 290, 291, 292, 294, 304, 305, 309, 310, 311, 312
 Oroszlánszívű Richárd 311
- Pákh Albert 225
 Péterfy Jenő 269
 Petki István 277, 298
 Péter Zoltán 231
 Petőfi Sándor 278
 Pitaval, François Gayot de 216
 Poujoulat, Baptistin 220
 Prém József 238
- Rákóczi György, I. 222, 267, 278, 295, 300, 304
 Rákóczi György, II. 220, 222, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 235, 239, 243, 244, 247, 261, 262, 263, 267, 269, 274, 296, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 307, 313
 Rapaics Raymund 282
 Rédey Ferenc 227, 247, 263, 264, 296, 298, 302, 304, 313
 Rédey János 304
 Rédey László 304
 Rusztaveli, Sota 225
- Scbessi Miklós 243, 280
 Shakespeare, William 238
 Sirisaka Andor 308
 Ślaski, Jan 212
 Solymosi Eszter 214
 Sötér István 215, 218
- Szalay László 297
 Szalárdi János 275, 297
 Szecskó Tamás 212
 Szekfű Gyula 291
 Szemák István 241, 242
 Szenczi Molnár Albert 268, 283
 Szendrey Zsigmond 242, 308
 Szent György lovag 311
 Szent Mesrop 284
 Szent Pál apostol 299
 Szerémi György 220
 Szilágyi Sándor 224, 267, 268, 275, 297, 301, 304, 307, 310, 312
 Szinnyei József 285, 289, 291, 300
 Szokolay István 282
 Szulimán szultán 302
- Téglás Tivadar 244, 266, 271
 Teleki Mihály 301
 Thaly Kálmán 224, 228, 275, 277, 294
 Theophrasztosz 294
 Therszipposz 307
 Thielmann, Max, Freiherr von 279, 281, 284
 Thököly Imre 247, 311
 Tisza Kálmán 213
 Tóth Béla 308
 Török Gábor 219
 Tsernátoni Pál 232
 Turkuli Mihály 224
 Turóczi-Trostler József 271
- Ujlaky László 304
- Vajda Pál 227
 Varju Elemer 271, 296

Varro, C. Terentius 307
Verescsagin, Vaszilij Vasziljevics
226
Vergilius, Publius Maro 311
Versényi György 240, 269
Voinovich Géza 217

Wagner, Hermann 282
Wechsler, Ludwig 212

Windisch Éva, V. 267

Zichy János 241
Zichy Mihály 225
Zola, Emil 214

Zsigmond Ferenc 220, 225, 242
Zsigmond király 310

TARTALOM

A csernátoni ezermester	5
A Csetátýe Drakului	14
A mikó-újvári ágyúk	23
Benn az ellenség a várban	34
Buzdurgán	39
Kalme	49
Hogy hozzák táncba a törököt?	76
Munduka Ravasel	86
A csodatevő kígyókő	101
A négyezer özvegyasszony ostroma	109
A szerelem bosszúja	143
Az egérfogó	166
A dráku popi	179
Van Isten a föld alatt is!	188
Asszonyok versenye	193
A Damokos-vágás	201
Jegyzetek	
Rövidítések	208
Kiadások, fordítások	209
Keletkezése, forrásai	213
Jókai és Erdély	216

A regény frott forrásai	220
A regény színtere	221
A szereplők	226
Regény és történelem	227
Jókai feljegyzései	231
Irodalom	233
Szövegváltozatok	246
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	261
A képmellékletekről	314
Névmutató	315

A kiadásért felel:
az Akadémiai Kiadó igazgatója

✱

Szerkesztésért felelős:
SZÍGYÁRTÓ GYÖRGYNÉ

Műszaki szerkesztő:
VIDOSA LÁSZLÓ

A kötetsterv:
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

✱

A kézirat beérkezett: 1965. XI. 4.
Példányszám: 6.500
Terjedelem: 16.2 (A/5) 4 old. melléklet
AK 911 k 6669

✱

65.61544 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

